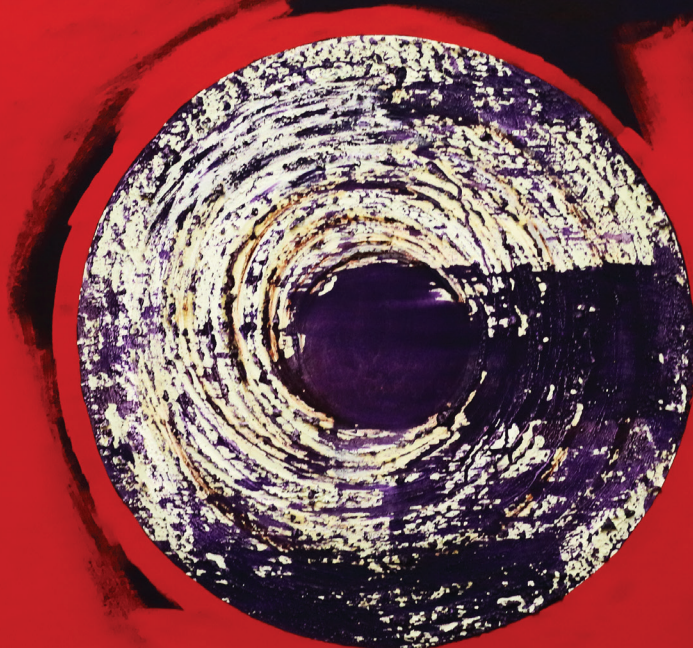

Բնագիր

ՔԱԿԻՆԵ

2020

ԹԻԻ 3

Գրականութիւն - Արուեստ - Իմացական Աշխարհ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Պէյրուժ:

Անուն մը, շարք մը այլ քաղաքներու անուններու կողքին, որուն կապուեցաւ աւագներէն չես գիտեր ինչ հրաշքով փրկուած ճակատագիրը մեր ժողովուրդին, ուր մոխիրներէն ծնանք կրկին իբրեւ հայութիւն, իբրեւ հայախօս հաւաքականութիւն, հայրենիքի երազը մեր աչքերուն: Ակնարկ մը միայն Վահէ Թաշճեանի այս թիւին մէջ լոյս տեսնող յօդուածին եւ անոր ընկերացկող նկարներուն բաւարար է համոզուելու որ հարիւր տարի առաջուան *քէնի*ներէն վերստին ոտքի կանգնած հայութիւնը հրաշքի համագօր փորձառութենէ մը անցած է: Դժուար է այսօր պատկերացնել նաւերէն կամ աւագներէն հասած ու մահէն հազիւ թէ ճողոպրած, ամէն բան կորսնցուցած մարդոց յուսալքութեան ծայրագոյն վիճակը: Թէ ինչպէս տասնեակ հազարներով այդ ամբոխը ձեւ առաւ, լեզու գտաւ ու հաւաքականութիւն դարձաւ կրկին, ահաւասիկ հրաշքը: Պէտք էր փրկել երկրին երազը:

Մրջիւններու պէս կարծես ուժերը հաւաքուեցան, քսակները բացուեցան ու կամաց-կամաց, հաւաքաբար, հայութիւնը կրկին ծնաւ հիւրընկալող երկիրներու քաղաքներուն ու աւաններուն մէջ: Գաղութները իրար կապուեցան հայակերտումի ընդհանուր ու հասարակաց տեսլականով մը: Կարծես ամէն մարդ ինքնաբերաբար գիտէր թէ ինչ պէտք էր ընէր ու ինչ գործ կար ըլլալիք: Եւ իսկապէս մէկ-երկու սերունդէն ոչ միայն զաղթականութեան թշուառ օրերը ամբողջովին անհետացած էին արդէն, այլ հայութեան նոր որակ մը ստեղծուած էր, կատարելապէս հայախօս ու բազմալեզու, պատրաստ ստեղծելու նոր գրականութիւն ու մշակոյթ: Պատրաստ նաեւ դառնալու պահանջատէր: Նոր որակի հայութեան մը երազը շօշափելի կը դառնար այստեղ հաւաքուած մարդուժով ու քաղաքին ընձեռած կարելիութիւններով: Ահաւասիկ այս էր Պէյրուժը որպէս տեսլական, որ կ'երկարէր մինչեւ Հայէպ, Պաղտատ ու Թեհրան, ու իր յիշողութեան մէջ կը կրէր նաեւ Եգիպտոսն ու Պոլիսը, եւ որ իր ազդեցութիւնը կը շարունակէ զգացնել մինչեւ այսօր աշխարհի զանազան կողմերը հասած հայութեան բեկորներով՝ մինչեւ Հայաստան:

Պէյրուժը նաեւ փողոցներն են՝ քաղաքէն մինչեւ Պուրճ համուտ ու լեռնայի-բանանի լանջին փռուած արուարձանները, մինչեւ Այնճար, իր խանութներով, վաճառականներով, արհեստանոցներով, սկուսմբներով, դպրոցներով, եկեղեցիներով...: Պէյրուժը կեանքն է, որ հարիւր տարի է կը ճառագայթէ վիրաւոր հայութեան արցունքով ու լոյսով: Բայց մանաւանդ յոյսով: Կը ճառագայթէ մինչեւ հայրենիք:

Օգոստոսի Պէյրուժի չարաղէտ պայթումին հետքերով, որոշեցինք *Բագինի* այս թիւին կարելոր բաժին մը նուիրել Պէյրուժին:

Բազմ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 2020

ՃԹ. տարի, թիվ 3

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

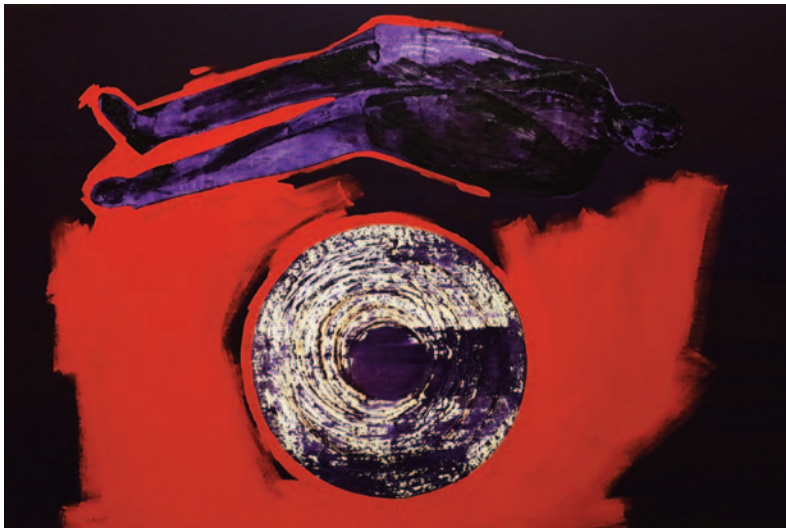
Խմբագրական	1
Ուղեկցորդուհին Քրիս Պոհնալեան	5
10 ՀԱՐՑՈՒՄ ՔՐԻՍ ՊՈՀԱԼԵԱՆԻՆ	
«Գիրքերս երկիւղով եւ անձկութեամբ ողորուած են»	
Վահէ Պերպերեան.....	11
Բերիաշէնի երկրորդ պատերազմը Աւետիս Զանեան	14
Քաղաք Սոնիա Սանան	29
Պ.՝ սիրելիս Բաֆֆի Աճեմեան	39
Պէյրուքի մէջ, խաղաղութեան հանգրուանի մը Խաչիկ Տէր Ղուկասեան	45

Խմբագիր | Սոնիա Զիլեճեան-Աճեմեան
Փոխխմբագիր | Վարդան Մատթեոսեան
Գործավար | Արին Զեքիճեան
Ձեւաւորում եւ էջադրում | Անոյշ Ակներեան

Խմբագրական խորհուրդ

Մարուշ Երամեան
Վիգէն Թիւֆէնքճեան
Յակոբ Կիւլլիճեան
Աւետիս Զանեան
Շաղիկ Մկրտիչեան
Արքմենիկ Նիկողոսեան

Արամ Պաչեան
Սեւան Տէյիրմէնճեան
Խաչիկ Տէր Ղուկասեան
Միրևա Տուզճեան
Յարութիւն Զիւրքճեան

Կողքի նկարը՝ Սեդա Մանուկեանի

Պէյրուլը. պայթումներու եւ լինելութեան միջեւ | Սագօ Արեան49

Իմ Պէյրուլը | Յարութիւն Պերպէրեան.....53

Պատմութեան սկիզբի նողկալի վայրը... | Վահէ Թաշճեան.....59

Ազգ | Յակոբ Կիլլիճեան.....78

Երկգլխանի հրէշը | Մարկ Նշանեան81

ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑ ՍԵՂԱ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՀԵՏ

«Պուտտայականութիւնը ինձի ուրախութիւն բերաւ եւ երանութիւն»

| Զրայր Անմահունի 101

Զրատարակութիւն՝ Զամազգայիի Կեդրոնական վարչութեան

Զասցէ՝

Պուրճ Զամուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

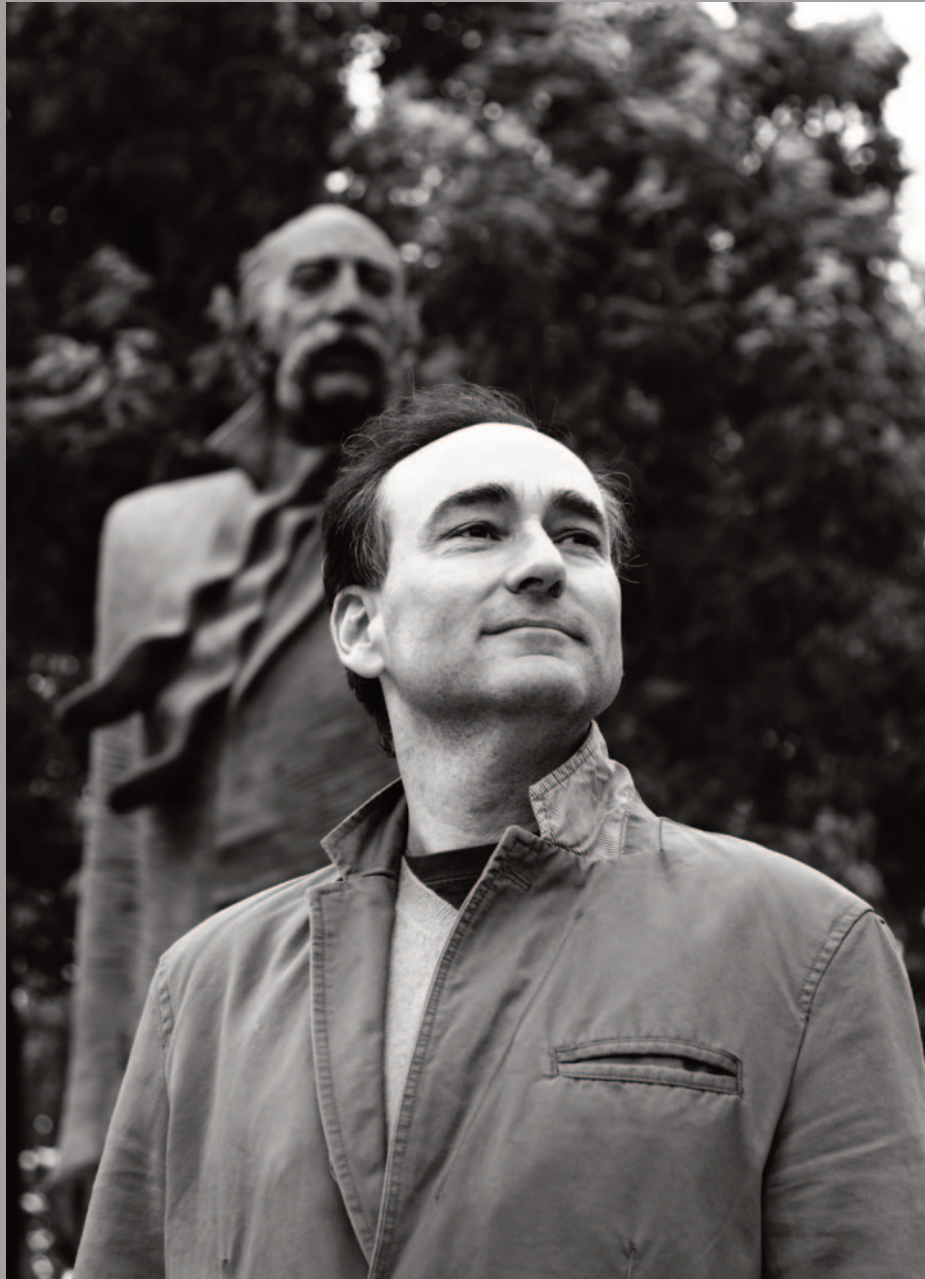
Ցրուումի կեդրոն՝

Զամազգայիի Գրատարած,
Շաղգոյեան կեդրոն,
Պուրճ Զամուտ

Տպագրութիւն՝

Զամազգայիի
«Վահէ Սէթեան» տպարանի

Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկը. 80 1096 Պուրճ Զամուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

© Aaron Spagnolo

Գիրք մը երբ կ'աւարտեն կը հանգստանամ որ աւարտեցաւ,
սակայն նոյն ատեն յուսախաբ կ'ըլլամ որ կարողութիւնս
բաւարար չեղաւ զայն վերածելու փայլատակող ա'յն լոյսին, զոր
պատկերացուցեր էի երբ գիրքին գաղափարը
նոր կը յայտնուէր մտքիս հորիզոնին:

ՔՐԻՍ ՊՈՐՃԱԼԵԱՆ

ՈՒՂԵԿՑՈՐԴՈՒՀԻՆ

ՔՐԻՍ ՊՈՎՃԱԼԵԱՆ

Մախ գգաց շամփուի՝ անհստն յիշեցնող միջինարեւելեան բոյր մը, եւ ապա անդրադարձաւ, աչքերը բանայով, որ պատուհանէն թափանցող լոյսը կը տարբերէր անձնակազմի գործածած պանդոկին սենեակի լոյսէն: Առաւօտեան արեւը կը կաթկթէր բարակ գիծով առաստաղէն դեպի գետին, ուր վարագոյրները, հակառակ իրենց փարթամութեան, չէին հասներ ծածկելու կարպետը: Աչքերը թարթեց, ոչ թէ լոյսէն, այլ հարուածող ցաւի այիքներէն: Թէպէտ ջուրի կարիքը ունէր, բայց ցունամի մը անհրաժեշտ էր՝ սպասուող զարթոնումը ջրելու համար: Advilի պէտքը կը զգար, բայց կ'ենթադրէր, որ կարմիր դեղահատերը, զորս ՄՏՄի պէս կուլ կու տար այսպիսի պարագաներու, իրմէ հեռու էին: Պանդոկի իր սենեակը գտնուող դեղերու պարկին մէջ: Ի՞ր պանդոկին:

Իսկ այս մէկը որոշապէս իր պանդոկը չէր: Անոր պանդոկն էր: Վերադարձէր էր հոս: Յայտնապէս՝ այո՛: Մեկնած ըլլալուն վստահ էր: Կը կարծէր վերադարձած ըլլալ օդանաւային ընկերութեան շատ աւելի համեստ յարմարութիւններուն: Գոնէ այդ եղած էր իր ծրագիրը: Ի վերջոյ, այս առաւօտ պէտք է օդանաւ նստէր:

Երբ շրջուեցաւ, միտքը դանդաղօրէն սկսաւ զբաղիլ պատասխանի կարօտ հարցումներով, ներառեալ ամենէն հասարակը. Ժամը քանի՞ էր: Ըստ երեւոյթին, ժամացոյցը անկողինի անոր կողմը ըլլալու էր, քանի որ իր կողմը չէր: Իր կողմի գիշերուան սեղանիկին վրայ հեռաձայնը կար եւ ճենապակեայ ափսէ մը՝ արմաւէ եւ շաքարէ բլիթներով եւ երեք լոխումներով, որոնցմէ իւրաքանչիւրը շամփուրուած էր ատամնակրկիտի չափ արծաթեայ թուրով: Ժամը կարելոյ էր, որովհետեւ տասնմէկը քառորդ անցած պէտք է ճիշդ պանդոկին (ի՞ր պանդոկին) մուտքի սրահը գտնուէր՝ անձնակազմին հետ, օդանաւը զացող հանրակառքը եւ ապա՝ դեպի Փարիզ մեկնող թռիչքը առնելու: Մնացեալը, ներառեալ թէ ինչպէ՞ս բաւարար քաջութիւնը պիտի ունենար ոտքերը անկողինի կողքին դնելու եւ նստելու (խնդիր մը, որ, տրուած ըլլալով իր իսկ վիճակի զգացողութիւնը, ողիմպիական մարմնամարզիկի մը խիզախութիւնը կրնար պահանջել), երկրորդական էր: Դանդաղ ու խոր կերպով քիթէն ներշնչեց, թեթեւ սուլոցով, այս անգամ զգալով անհստնէն աւելի սուր բոյր մը. սեռի հոտը: Այո՛, շքեղ պանդոկի շամփուի անշփոթ բուրմունքը կար սենեակին մէջ, բայց նաեւ կրնար շնչել թէ՛ ինքզինք ու թէ՛ զայն, նախորդ գիշերուան փաստացի ծորումները: Յոն էր տակաւին, ամբողջովին լուռ ննջած, եւ շրջուելուն պէս պիտի տեսնէր զայն: Մէյ մը որ նստէր:

Աստուած իմ, եթէ միայն զինք տարած ըլլար իր սենեակը: Բայց ընթրիքի ժամանակ սենեակի բանալին սահեցուցած էր քովը ու յայտնած՝ թէ գիշերուան իննին վերադարձած կ'ըլլար ու խնդրած, որ հոն սպասէր իրեն: Սպասած էր: Սենեակը *սուիթ* մըն էր, զանգուածեղ, անթերի յարդարումով եւ ակելի մեծ, քան իր Մանհաթընի յարկաբաժինը: Հիւրասենեակին սուրճի սեղանը սատափով զարդարուած էր, իսկ տախտակը այնպէս յղկուած, որ լոյսը կը ցոլացնէր լիալուսնի նման: Պաշին մէջ (իսկական *պաշ* մըն էր, ոչ թէ *մինիպաշ* մը կամ համալսարանի սառնարան մը, զոյգ մը Coke Zeroի թիթեղներով մեկուսի դարակին վրայ), ուխտի շիշ մը կար, որու արժէքը թերեւս ակելի էր, քան Նիւ Եորքի իր յարկաբաժնի ամսական բոլոր ծախսերը:

Աչքերը փակեց ամօթէն, զգուանքէն: Փորձեց ինքնիրեն յուշել, թէ ասիկա իր ո՞վ ըլլալը (ըլլալու կերպն) էր, ինքնատելութեան զգացումը գոնէ քիչ մը մեղմելու ճիգով: Չուարճացած չէին անցեալ գիշեր: Անշուշտ: Գոնէ ինք այդպէս կ'ենթադրէր: Աչքերը բանալու ատեն, պահ մը յոյս տածած էր, որ պարզապէս գինովութենէն մարած ըլլար, բայց չէ, յայտնի էր, որ լրիւ անգիտակից դարձած էր: Նորէն: Տարբերութիւնը զուտ բառային չէր: Երկո՛ւքն ալ ապրած էր: Գինովութենէն մարիլը ակելի ստորնացուցիչ էր պատահած պահուն. դէմքը բազմոցի բարձերուն մէջ կիսատ թաղուած կինն էր, բոլորովին անգիտակ՝ շուրջը ընթացող խնճոքին: Գիտակցութիւնը կորսնցնելը ակելի ամօթալի կը դառնար յաջորդ առաւօտ, երբ կ'արթննար օտար անկողիններու մէջ օտար տղամարդոց հետ, առանց զաղափար ունենալու, թէ ինչպէս հոն հասած էր: Կրնար վերյիշել այս պանդոկի սենեակը եւ այս մարդը, ինչ որ լաւ նշան էր, բայց յստակ էր, որ անդնդախոր բացեր կային իր յիշողութեան մէջ: Վերջին յիշածը մեկնելու վրայ ըլլալն էր: Իր յիշողութեան մէջ, հագուած էր եւ *սուիթ*էն կ'ելլէր, իսկ ան՝ պանդոկի այդ հրաշալի գիշերագգեստներէն մէկը հագած, արտաքնապէս սեւ ու ճերմակ շերտագիծերով, իսկ ներսէն՝ բամպակով, կը կատակէր վոտկայի կոտորուած շիշին մասին, զոր դեռ պէտք է մաքրէին, մրթմրթալով, որ առտուն կը զբաղէր թափուած վոտկայով ու ապակիի սուր կտորներու հարցով:

Սակայն ահա հոս էր: Դարձեալ անոր անկողինին մէջ:

Հառաչեց դանդաղօրէն, զգուշութեամբ, չգրգռելու համար արդէն նշմարուող գլխացաւը: Վերջապէս գլուխը բարձրացուց եւ պժգանքի ալիք մը զգաց մինչ սենեակը կը դառնար իր շուրջ: Անմիջապէս կրկին ընկղմեցաւ բարձի վաւաշտո, կակուղ հիւրընկալութեան մէջ:

Օդանաւին մէջ, հաւնած էր անոր անուշահոտին անտառային բոյրը, որ ռուսական էր, ըսեր էր ան: Ռուսերը կը սիրէր, ըսեր էր: Այո, ամերիկացի էր, հարաւէն տղայ մը, կատակէր էր, բայց ռուսերու շառաւիղ էր եւ կը զգար, որ տակաւին ռուսական հոգի մը ունէր: Պուշկին: «Եւզենի Օնեգին»: Դատարկ սրտի մը պայծառութեան մասին քան մը: Ռուսերը դրամ կը թափէին անոր *հե՛ճ ֆընտին* մէջ, կը ճառագայթէր (եւ ճառագայթ մըն էր, ոչ թէ յոխորտանք մը, այնքան ման-

կունակ էր), եւ խելացնոր սակաւապետները իր քեռիներուն պէս կը նկատէր: Անոնք խաղալիք արջուկներու կը դառնային իր ձեռքը, ո՛չ թէ ռուսական արջեր:

Հիմա անուշահոտը չէր զգար: Յիշեց, որ միասին ցնցուղ ամառ էին: Մեծ, ընտիր լոգարան մըն էր, սեւ ու ճերմակ շերտաւոր մարմարով, որ մարմարեայ նստարան մը ունէր, ուր նստելով, ան իր ծոցը քաշած էր զինք, մինչ անխոնէ շամփուով մագերը կը լուար:

Անոր անուըն Ալեքսանտր Սոթոլով էր, հաւանաբար իրմէ եօթը կամ ութը տարի աւելի երիտասարդ. երեսուններու սկիզբը, ենթադրեց: Կը սիրէր, որ զայն Ալեքս կոչէին, որովհետեւ Ալը շատ ամերիկեան կը հնչէր: Կատարեալ աշխարհի մը մէջ, խոստովանեցաւ, Ալեքսանտր պիտի կոչէին զայն, որովհետեւ ռուսական կը հնչէր: Բայց երբ սկսած էր աշխատիլ, անոր մեծաւորները առաջարկած էին Ալեքսը պահել. միջազգայնօրէն չէզոք ըլլալը կարեւոր էր, տրուած ըլլալով արտասահման անցուցած ժամանակը: Մեծցած էր Վրոճինիայի մէջ, թէեւ հարաւային շեշտի հետք չուներ բնաւ, եւ այժմ կ'ապրէր Մանհաթընի վերին արեւմտեան կողմը, ուր Unisphere Asset Managementի մէջ հիմնադրամ մը կը վարէր: Թուաբանութեան մոլուցքը անոր յաջողութեան գաղտնիքն էր, ինչպէս եւ պատճառը, որ հիմնադրամը գոհ պահէր ամէն ոք Ատլանտեանի երկու կողմերուն: Յայտնի էր, որ գործէն հաճոյք կ'առնէր, հակառակ պնդումին, որ քիչ բաներ աւելի տաղտկալի էին, քան ուրիշ մարդոց դրամը կառավարելը, եւ ուրեմն կ'ուզէր խօսիլ կնոջ ըրածներուն մասին, անոր պատերազմի պատմութիւններուն մասին: Եայր աստիճան հրապուրուած էր:

Ան Տուպայ գացող թռիչքին 2C աթոռը նստած էր եւ հագիւ բնացած: Համակարգիչով աշխատած էր, շարժանկարներ դիտած, եւ զինք դարպասած, շատ աւելի մօտէն ծանօթանալով, քան ինչ որ ինք կարողացած էր ընել: Վայրէջքէն առաջ, համաձայնէր էին, որ կարճ հանգիստէ մը ետք, միասին պիտի ընթրէին, ժամադրուելով անոր պանդոկին մուտքի սրահը: Գիտէին, որ ընթրիքը սեռային նախաբան էր միայն: Անոր անուըն անգամ մը եւս իր մտքին մէջ դարձուց, ինքզինք պատրաստելով՝ մարմինը շրջելու եւ ցաւի փրփրալից ալիքները դիմագրաւելու: Չայն դիտելու: Անգամ մը եւս փորձեց մտաբերել, թէ որքա՞ն օղի խմած էր նախորդ գիշեր: Հարիւր քսան աստիճան: Թափանցիկ հեղուկը, որ ջրոտ կաթի գոյն կը ստանար՝ սառը աւելցնելէ ետք: Եւ դեռ վոտկան կար, «Սթոլի»ն, զոր անոր բարեկամը բերած էր այդ գիշեր: Օղի խմած էր, երբ Պէյրոլթ, Իսթանպուլ կամ Տուպայ գացեր էր: Բայց այսքան խմա՞ծ էր ասկէ առաջ: Ո՛չ, ըսաւ ինքնիրեն, թէեւ ինքն իր վրայ կը խնդար: Խմած էր: Անշո՛ւշտ, խմած էր: Օր մը օդանաւային ընկերութիւնը զինք պիտի բռնէր, օր մը արեւուն շատ պիտի մօտենար ու թմրեցուցիչի քննութեան մը ձախողութեան պիտի մատնուէր, եւ ատիկա պիտի ըլլար վերջաւորութեան սկիզբը: Ամէն բանի վերջաւորութեան սկիզբը պիտի ըլլար ատիկա: Պիտի հետեւէր հօր բացած արահետին, որուն վախճանը գիտէր:

Ո՛չ, ճիշդ ու ճիշդ հորը բացած արահետը չէր, որովհետեւ ան տղամարդ էր եւ ինք՝ կին: Տղամարդու, կնոջ եւ խմիչքի ճշմարտությունը գիտէր. հագուահեղուկներն լաւ կը վերջանար սեռերէն մէկուն համար, բայց բռնաբարուողները կիներն էին:

Հառաչեց: Յաւայի էր, որ օդանաւային ընկերությունը Ռիատ չէր երթար: Սեուտական Արաբիոյ պանդոկներու *մինիսյառ*երը ալբոյ իսկ չունէին: Պետք էր մինչեւ ոտքերու ծայրը հասնող ապա մը հագնէր: Երբե՛ք դուրսը առանձին պիտի չըլլար, ուրեմն՝ երբե՛ք տղամարդ պիտի չորսար: Պիտի ժամադրուէր անոնց պանդոկներու մուտքի սրահներուն մէջ: Երբե՛ք:

Մտածեց, որ եթէ Ալեքսի բարեկամը հեռաձայնած չըլլար ու հագուած չըլլային, ամէն ինչ լաւ կ'ըլլար հիմա: Կինը (Քասի կը կարծէր, որ անունը Միրանտա էր, բայց նոյնիսկ եթէ ասիկա իր գիտակցութեան կորուստի դեպքերէն մէկը չըլլար, իր յիշողությունը այդ առաւօտ բաւական մառախլապատ էր տակաւին) հեռաձայնած էր ճիշդ անոնց յոգարանէն դուրս ելլելէն ետք՝ մաքուր, յետսիրաբանական եւ տակաւին քիչ մը խմած, եւ ըսած, թէ սենեակէն պիտի անցնէր՝ գաւաթ մը խմելու համար: Քասի խորհեցաւ, որ ան ալ կերպով մը *հեճ ֆընտ*ին հետ գործ ունենալու էր եւ վաղը Ալեքսի հետ նոյն ժողովներուն պիտի մասնակցէր: Թերեւս Տուպայի անշարժ գոյքի աշխարհին հետ ալ կապ ունենար, բայց Քասի վստահ չէր, թէ ուրկէ առած էր այս գաղափարը:

Երբ Միրանտա *սուխթը* հասաւ, յստակ դարձաւ, սակայն, որ Ալեքսի հետ հագիւ թէ ծանօթ էին եւ առաջին անգամ ըլլալով կը հանդիպէին: Սակայն, գործէն անդին գացող անցեալ մը ունէին. ըստ երեւոյթին, հասարակաց բարեկամներ եւ գործարարական կապեր ունէին այն շինարարական գործերուն հետ, որ ամէնուրեք ներկայ էին գիտա-երեւակայականի նմանող ծովահայեաց այս քաղաքին մէջ: Անոր նոյն տարիքը ունէր, մուշ նշածեւ աչքերով եւ կարմրաւուն մազերով, դէպի ետեւ հաւաքուած՝ անթերի ֆրանսական հանգոյցով: Սեւ, լայն տաբատ մը հագած էր եւ նրբագեղ բայց անշուք, կարմիր ու սեւ թիկնոց մը: Եւ անկասկած՝ լաւ խմող էր: Երեքն ալ նստած էին *սուխթի* փարթամ հիւրասենեակին մէջ, շուրջ ժամ մը, գուցէ քիչ մը աւելի, մինչ Միրանտայի բերած վոտկային հաշիւը կը մաքրէին: Քասիի մտքէն անցաւ այն գաղափարը, որ ասիկա սեռային եռակողմ հանդիպման կանխաւ ծրագրուած ձեւ մըն էր, եւ մինչդեռ ինք սկզբնաւորողը պիտի չըլլար, գիտէր, որ մասնակից պիտի ըլլար, եթէ Ալեքսը կամ Միրանտան սկսէին: Բան մը (խմիչքը, գրոյցը, *սուխթը*) նորէն գրգռած էր զինք: Ալեքսն ու Միրանտան նստած էին՝ սուրճի հոյակապ սեղանին հակադիր աթոռներու վրայ, իսկ ինք առանձին էր բազմոցին վրայ, եւ այն իրողությունը, որ երեքն ալ իրարմէ քանի մը ոտք հեռու էին, ձեւով մը պահը ա՛լ աւելի կը տաքցնէր: Սակայն, ի վերջոյ պարզըւցաւ, որ ասիկա եռակողմ հանդիպում գոյություն չունէր: Միրանտա մեկնեցաւ, օդին մէջ համբուրելով անոնց այտերը, իսկ Ալեքս դուռը փակեց ետեւէն: Այսուհանդերձ, մինչ Միրանտա վերելակին չէր կրնար հասած ըլլալ անգամ՝

հեռաւոր միջանցքի մը մէջ, Ալեքս զինք կը մերկացնէր, ապա՝ կը մերկանար, դարձեալ սիրաբանելու համար, այս անգամ ննջասենեակին մէջ, այդ հոյակապ, հսկայ անկողինին մէջ, որ արաբական կամարի ձեւաւորումով գլխատախտակ ունէր:

Բայց յետոյ հագուած էր: Հագուած էր: Գիտէ՞ր հագուած ըլլալը: Պիտի վերադառնար օդանաւային ընկերութեան պանդոկը: Հրաժեշտ չէ՞ր տուած *սուհի* մուտքին: Վերելակը չէ՞ր հասած, հոն ուր որ էր, նոյն յարկին վրայ:

Թերեւս: Կամ թերեւս ոչ:

Ըստ էութեան, անկարելոր էր, որովհետեւ յստակօրէն վերադարձած էր անոր սենեակը եւ կրկին մտած՝ անոր անկողինը:

Ի հարկէ, ենթադրելով, որ իրապէս մեկնած էր: Թերեւս միտքը ընթրիքէն ետք ճաշարանէն մինչեւ անոր պանդոկի սենեակը առանձին քալելուն կ'երթար, երբ Ալեքս ըսած էր, որ ներդրողի մը հետ կարճ ժողով մը ունէր: Կ'ուզէր որ իրեն սպասէր մերկ՝ սենեակին մէջ: Ինք յօժարած էր:

Եւ ահաւասիկ այստեղ էր, դարձեալ մօրէ մերկ:

Վերջապէս շունչ մը քաշեց, կծկուելով իր աչքերուն ետին մրճահարողոզ գամերէն, եւ 180 աստիճան շրջեցաւ անկողինին մէջ՝ Ալեքսը դիտելու համար:

Ահա հոն էր: Երկվայրկեանի մը չափ, միտքը արձանագրեց «սխալ բան մը կայ»ի գաղափարը: Գուցէ մարմինին կատարեալ անշարժութիւնն էր, կամ թերեւս անոր կենդանական պաղը զգացած ըլլալու կերպն էր: Ու այն ատեն արիւնը տեսաւ: Մեծ բոսոր բիծը տեսաւ բարձին վրայ, եւ լսրծուն, տակաւին թաց աւազան մը ճերմակ սաւաններուն վրայ: Կռնակին վրայ պառկած էր: Վիզը տեսաւ, կարմիր ճանապարհը ծնօտի մէկ կողմէն միւսը, եւ թէ ինչպէս արիւնը ժայթքած էր կուրծքին վրայ մինչեւ կզակի խորքը՝ մեղրի պէս խեղդելով մօրուքի սեւ թելերը:

Անզգալաբար, հակառակ ցաւին, մէկ կողմ նետեց սաւանը եւ ցատկեց անկողինէն, նահանջելով դէպի վարագոյրին կողմը: Մինչ հոն կանգնած էր, թելերը կուրծքին շուրջ փաթթած՝ զսպաշապիկի նման, անդրադարձաւ, որ ինք եւս արիւնոտած էր: Մազերը եւ ուսերը: Ձեռքերն այ: (Յետոյ, վերելակին մէջ, պիտի կռահէր, որ չճշալու միակ պատճառը ինքնապահպանման բնագոյն էր: Գլուխը այնպէս մը կը տրոփէր, որ իր յուսահատ, խուճապահար ճիչին ձայնը կրնար զինք սպաննած ըլլայ):

Երբեւէ այդքան արիւն տեսա՞ծ էր: Մարդ Էակի պարագային՝ ո՛չ: Թերեւս եղնիկ մը, երբ մանուկ էր Քենթաքիի մէջ: Բայց ո՛չ անձ մը: Երբեք:

Ժամացոյցը կը գտնուէր անոր մարմինին միւս կողմը, անկողնի հեռաւոր անկիւնը: Թուային ժամացոյց մըն էր, ուր գրուած էր 9:51: Ո՛չ իսկ իննսուն վայրկեան ունէր ուրիշ պանդոկի մը մուտքի սրահը գտնուելու, պատրաստ՝ օղակայան երթալու եւ ապա դէպի Փարիզ թռիչքը առնելու ու, վաղը, տուն ուղղուելու՝ Նիւ Եորքի Քենետի օղակայանը:

Կռնակը տալով վարագոյրին, նախ սահեցաւ պէյսպոյի գնդակ բռնողի դիրքով եւ ապա՝ գետին: Փորձեց կեդրոնանալ, որոշումներ տալ: Միտքը դանդաղեցաւ միայն երբ նկատեց կոտրտած ապակիներու խաւը գետնին վրայ, համաստեղութիւն մը կարպետին վրայ՝ անկողինի ստորոտին եւ շքեղ պահարանին միջեւ, ուր հեռատեսիլը գետեղուած էր: Էր երբեմն՝ Միրանտայի բերած վոտկայի շիշը եղած էր: Յիմա՝ մեծաւ մասամբ տաշեղներ եւ եռանկիւնաձեւ կտորուանքներ էին, գրեթէ գեղեցիկ, թէւ շիշին վիզը դեռ միացած էր ուսին, իսկ ուսը ատամնաւոր ծայր մըն էր: Ապա, երբ անդրադարձաւ ատոր կարելի նշանակութեան, զգաց ներսը յառաջացող սրտխառնուքը: Վազեց դէպի զուգարանը, ձեռքերով բերանը ծածկած, կարծես մատները հնարաւորութիւն ունենային, որեւէ հնարաւորութիւն, ձգողականութիւնը զանցող նման ջրվեժ կասեցնելու: Հասաւ արտաբնոցին, բայց հազիւ թէ:

Նստեցաւ՝ կռնակը *պիտէ*ին, դէմքը ցնցուղին, եւ դիտեց առաստաղէն ու պատերէն իջնող խողովակներու օրօրուկը: Սկսաւ մտքին մէջ ցանկագրել նախորդ գիշերուան բոլոր յիշատակները, միաժամանակ անդրադառնալով նաեւ, թէ որքա՞ն բան մնացած էր օդիի, վոտկայի եւ այլ խմած բաներու ծածկոյթէն անդին: Փորձեց պատկերացնել, թէ ի՞նչ կրնար զինք մղած ըլլալ կոտրուած շիշ մը ամնելու եւ անոր վիզը կտրելու, կարծես ինք ու իր հայրը եղնիկ մը մորթուէին: Ըմպելարաններու մէջ զգուրմտող տեսակէն չէր: Երբեք մարդու վնաս չէր հասցուցած, զոնէ ոչ ֆիզիքապէս: Բայց խմելու ժամանակ իր վարմունքը, երբ ամէն տրամաբանութիւն խեղդուած էր թեքիլայի կամ ճինի մէջ, առասպելական դարձած էր: Տեսականօրէն, առաջին անգամ մը կար ամէն ինչի համար, թէւ անիմաստ էր, որ սպաննած ըլլար զայն: Մարդիկ պատմած էին, որ երբ անգիտակից այդ վիճակին մէջ ըլլար, արարքները նուաստացնող ու փճացնող կ'ըլլային եւ (առիթներով այ) վտանգաւոր՝ իր իսկ անձին նկատմամբ: Բայց բիրտ չէին:

Անդրադարձաւ, որ առաջին ընելիքը պէտք է ըլլար «Զխանգարել» նշանը դնել սենեակի դրան վրայ: Անհրաժեշտ էր հեռու պահել մաքրութեան անձնակազմը, մինչեւ որ գիտնար ինչ ընել: Աչքերը թարթեց ու նորէն թարթեց: Չարմացած էր, թէ ինչ արագութեամբ Ալեքս Սոքոլովի մարմինը սթափեցուցած էր զինք եւ աշխարհասասան եւս մէկ զարթոնումի ցաւն ու եւս մէկ հպանցիկ սիրաբանութեան հետեւող խղճի խայթը վերածած՝ աննշան համարուելու չափ իրողութեան:

Անգլերէն թարգմանեց՝ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

(Հատուած)

10 ՀԱՐՑՈՒՄ ՔՐԻՍ ՊՈՀՃԱԼԵԱՆԻՆ

ԳԻՐՔԵՐՍ ԵՐԿԻԻՂՈՎ ՈՒ ԱՆՁԿՈՒԹԵԱՄԲ ՈՂՈՂՈՒԱԾ ԵՆ

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐԸ՝ ՎԱՀԷ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆԻ

Կեանքիդ ո՞ր հանգրուանին անդրադարձար վերջնականապես որ գրող կ'ուլես ըլլալ:

Փոքր տարիքես գիտեի որ գրող կ'ուլեմ ըլլալ: Միաժամանակ, մեծ փափաք ունեի *պեյսայոլի* (Major League) գնդակ արձակող ալ ըլլալ: Թոմ Միվլորը կուռքըս էր: Սակայն, կանուխէն բաւական յստակ էր ինձի, որ այդ մէկը պիտի չիրականանար: Ամէն պարագայի, ութ տարեկանես երկու-երեք էջնոց կարճ պատմուածքներ կը գրէի, ուր կ'երեւէին մաղթանքներ իրականացնող կախարդական հորերէ դուրս ցցուող ձեռքեր կամ դպրոցական պահակախումբի շրջագայութեան ընթացքին ծայր առնող քոյր-եղբօր միջեւ մրցակցութեան ու հակամարտութեան դրուագներ, եւ այլն: Կը սիրէի Ալֆրետ Յիչքոքի անունով հրատարակուող պարբերական պատմուածքներու հաւաքածոները, ինչպէս նաեւ Էտկար Ալլան Փոյի պատմուածքները: Երեխայ եղած ատենես գրածներս արդէն ահի ու երկիւղի մասին էին: Շնորհիւ ծնողքիս, պահած եմ տակաւին անոնցմէ մէկ քանին: Ամենէն հինը սա տողով կ'աւարտի.

«Արիւնահոսութիւնը դադրեցաւ ու անգղները անցան կերուխոտմի»:

Կը ծրագրես եւ կ'աշխատիս: Նախքան շարադրելու անցնիլդ, պատմութիւնը կամ դիպաշարը սկիզբէն կը պատրաստես, թէ՛ կը նետուիս գրելու յորձանքին մէջ ու կը ձգես որ անակնկալներ յայտնուին:

Ընդհանրապէս մտքիս մէջ յստակ գաղափար մը չեմ ունենար, թէ գիրքերս ինչ ուղղութեամբ պիտի ընթանան: Կերպարներուս կը վստահիմ, որպէսզի ձեռքես բռնեն ու զիս առաջնորդեն պատմուածքի մուտք բաւիղներէն: Ո՛չ մէկ անգամ վէպերուս յստակ նախագիծը պատրաստած եմ եւ անընդհատ անակնկալներու առջեւ գտնուելու հաճոյքը աշխատանքս հաճելի կը դարձնէ:

Ի՞նչ սիրուն պատկեր է, իսկապէս հոյակապ: Ո՛չ... սակայն կը խորհիմ պէտք է ունենալ:

Լորտ Պայրըն ըսած է, թէ կ'ստեայն գրողները, որոնք միայն գրող են: Գիտե՞մ որ դուն այլ հետաքրքր-

քրոնիկոսներ ունի: Կրնան անոնց մասին քան մը ըսել:

Անձկութեան ու երկիւղի մէջ կը ծփամ, որուն հետեւանքով է, որ գիրքերս ալ երկիւղով ու անձկութեամբ ողողուած են: Ասիկա իմ իսկութեանս բանալի եզրերէն մէկն է: Սակայն, գիտեմ որ Պայրընի փնտմածը այդ չէր: Անոր կամեցածը վերածնունդի մարդն էր, բազմաթիւ հետաքրքրութիւններու տէր մարդը: Այլ հետաքրքրութիւններ ունիմ՝ հեծանիւ քշել, շանս հետ անտառներու մէջ թափառիլ, ինչպէս նաեւ ակտիւ մտաւորական հետաքրքրութիւններ, ինչպէս ընթերցումը: Հիմնականը՝ կը փափաքիմ լաւ ամուսին մը ու լաւ հայր մը ըլլալ: Շիրմաբարիս վրայ այդ պիտի փափաքէի տեսնել. «Փորձելով փորձեց լաւ ամուսին մը ու լաւ հայր մը ըլլալ»: Ատիկա շատ ակտիւ կարեւոր պիտի ըլլար ինծի համար քան «Թոն մը գիրք ծախած է»ն:

Երբ չես գրեր, գրելու գործողութեան ո՞ր երեսը կը կարօտնաս:

Կերպարներս... Ոմանք շատ կը սիրեն եւ անշուշտ ոմանք ալ կ'ատեն, սակայն բոլորն ալ զիս կը հմայեն: Երբ չեմ գրեր, մտքիս մէջ անընդհատ հարց կու տամ, թէ «արդեօք հիմա ինչ պիտի ընեն»: Հեծանիւ քշած ատենս միշտ անոնց մասին կը մտածեմ ու յաճախ լրիւ տեսարաններ կ'արձանագրեմ հեռաձայնիս վրայ, ինչպէս նաեւ անոնց հետ կապուած նկարագրութիւններ:

Գիրքերէդ գրեթէ բոլորին մէջ միշտ դարձակետ մը, իրողութիւնները

բացայայտող դրուագ մը կը յայտնուի, որ կը ցնցէ ընթերցողը: Որքան դիւրութեամբ ձեռք կը ձգես այդպիսի դրուագներ ու էրբ կը գիտնաս որ գտած ես վանոնք:

Ընդհանրապէս ատիկա կը գտնեմ երբ գիրքին երկու երրորդը կամ երեք բառորդը աւարտած եմ արդէն: Յաճախ կը պատահի, սակայն, որ գիրքը ծայրէ ծայր կարդալէս ու ակտիւ լաւ գաղափար մը կազմելէս ետք, երկրորդ տարբերակին մէջ վերջաւորութիւնը փոխեմ: Գրաստենակիս մէջ, միշտ ճերմակ գրատախտակ մը ու անոր գրիչները պատրաստ կը պահեմ ու յաճախ, երբ արդէն խաղին վերջաւորութեան հասած եմ, անոր վրայ կարելի դարձակետերու քարտէսը կը կազմեմ:

Մասնաւորա՞ծ հինգ գրողներդ որոնք են:

Այնքան գրող բարեկամներ ունիմ, ներառեալ դուն, որ մահացածներէն պիտի ընտրեմ հինգ սիրելի գրողներս, եւ քանի որ վիպագիր եմ, պատմուածք գրողներով պիտի բաւարարուիմ. Սկոտ Ֆիցճերալտ, Ֆրանց Վերֆել, որովհետեւ «Մուսա տաղի քառասուն օրերը» գրած է, Թոնի Մոռիսոն, Ճէյն Օսթին եւ Լէօ Թոլսթոյ:

Գրելու համար որոշակի նիստուկաց մը ունի՞ս: Սովորութիւններու գերին ես:

Այո: Երբ ճամբորդութեան մէջ չեմ՝ կը գրեմ ամէն առաւօտ: Շունը պտտցնելուս պէս, գրասեղանիս առջեւ եմ ու

տեղէս չեն շարժիր մինչեւ մեր ճաշի ուշ ժամը սիրելի տիկնոջս հետ: Այդ հինգ կամ վեց ժամուան ընթացքին ճիւղ ու ճիւղ երկու 250 միլիլիտրանի Red Bull խմիչքի թիթեղ կը պարպեն:

Որպէս գրող ինչ կ'ընես, որ վրատահ ըլլաս թէ գրելը լաւագոյնս ծառայեց պարպուելու, բիրեղացման համար, որ երբ աւարտես կարենաս հանգչիլ:

Գիրք մը երբ կ'աւարտեմ, կը հանգըստանամ որ աւարտեցաւ, սակայն նոյն ատեն յուսախաբ կ'ըլլամ որ կարողութիւնս բաւարար չեղաւ զայն վերածելու փայլատակող այն լոյսին, զոր պատկերացուցեր էի երբ գիրքին գաղափարը նոր կը յայտնուէր մտքիս հորիզոնին:

Ամեն գիրք, կամ գուցէ պէտք է ըսել՝ ամեն լաւ գիրք կը պարունակէ ներշնչող իմաստութիւն մը: Երբ կը գտնես զայն, այն իմաստութիւնը, որ յստակ կը դարձնէ քեզի, թէ ինչն է կը պատմես այս պատմութիւնը:

Բարեկամ բնագէտ եւ գրող մը ունէի՝ Ռոնալտ Ռուտ, այժմ մահացած, որուն օրին մէկը հարց կու տան. «Ինչն է որ քեզ կը մղէ գրելու»: Երկար պահ մը

լուռ մնալէ ետք, ան կը պատասխանէ. «Տանս պարտամուրհակը»: Հոյակապ ու զուարճալի պատասխան մըն է, որ սակայն բոլորիս ամնչուող ճշմարտութիւն մը կը պարունակէ: Սակայն ՈՒՐԻՇ ինչ բան մեզ կը մղէ գրելու: Ինչո՞ւ որոշ պատմութիւններ կը յայտնուին գրիչիս տակ եւ ոչ ուրիշներ: Աւազէ ամրոցի աղջիկները գրելուս պատճառը ընթերցողներս Հայոց ցեղասպանութեան ծանօթացնելն էր: Այդ մէկը ինծի համար շատ կարեւոր գիրք մըն է: Այնպէս որ այդ մէկուն պարագային գիտէի թէ ինչ կ'ուզէի իրագործել: Հպարտ եմ իմ մէկ ուրիշ վէպով, որ *Աչքերը փակեցէք, ձեռք ձեռքի բռնեցէք* կը կոչուի, որ գրեցի մեծ մասամբ մղուած Էմիլի Տիքընսընի բանաստեղծութեան հանդէպ ունեցած սերէս: Տիքընսընը մուսաներէս մէկն է: Չայն գրի առնելուս դրողումին մասին միակ յիշած բանս այն է, որ պատանի աղջկան մը շինծու կերպարը կար մըտքիս մէջ, անօթեւան աղջնակ մը, որ թմրեցուցիչի դեղահատերը շաքարի պէս բերանը կը նետեր ու միաժամանակ մտասեւեռումի աստիճանին Էմիլի Տիքընսըն կը սիրէր: Այս բոլորը, իսկապէս, խորունկ կերպով կը մտահոգէր զիս:

ԲԵՐԻԱՇԵՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԱԻԵՏԻՍ ՀԱՃԵԱՆ

(Շարունակուած նախորդ թիւէն)

Է.

Ավետարան ըստ Բեմարլենի
Евангелие от Бемарлена

Ավետարան ըստ Բերիաշենի Մարքսիստ-Լենինիստ Մատերիալիստական
Գիտությունների Ինստիտուտի Աստվածամերժության Հատուկ
Հանձնաժողովի

Евангелие от Специального Комитета по Атеизму
Марксистско-Ленинского Института
Научного Материализма Берияшена

ԲԵՐԻԱՇԵՆ
БЕРИЯШЕН

1968

Գիրք Դիալեկտիկական Մատերիալիզմի
Книга диалектического материализма

1. 1 Տիեզերքը, աշխարհը եւ բնությունն իրենց բոլոր կենդանի ու անկենդան եակներով ու մասնիկներով մատերիական են: 2 Բնությունը բացատրելի է ինքն իրենով՝ առանց արտաբնական ու գերբնական նախասկզբի: 3 Մատերիան ինքնաբավ է ու ամբողջական: 4 Ամեն բանի առաջին պատճառն ու եությունը մատերիան է: 5 Բնության եվոլյուցիան կառավարվում է դիալեկտիկական մատերիալիզմի օրենքներով: 6 Նյութը սահմանված է տարածության եւ ժամանակի մեջ ներհատուկ օրինաչափություններով: 7 Դիալեկտիկական մատերիալիզմը գիտական վերլուծության ու կիրառման միջոցով փաստել է Աստծո չգոյությունը:

2. 1 Դիալեկտիկական մատերիալիզմը բնական սոցիալ-տնտեսական պրոցեսների գիտական ըմբռնման հեղաշրջում առաջացրեց : 2 Մինչև Կ. Մարքսի եւ Ֆ. Էնգելսի կողմից XIX դարի կեսերին դիալեկտիկական մատերիալիզմի օրենքների հայտնաբերումը մարդկության գերակշռող մեծամասնությունը ընդունում էր մոգական բացատրություններ բնության գործոնների ընթացքին ու զարգացմանը համար: 3 Նախադիալեկտիկական աշխարհի սնոտիապատական մոտեցումը սերտորեն կապված է կապիտալիստական ընկերությունների անկման հետ, քանի որ եկեղեցին եւ կապիտալիստները շահագրգռված էին բանվորներին տգիտության մեջ պահելու: 4 Արդարացի է, որ Մարքսը անդրադարձել է այս հարցին «Կապիտալ»-ի «Կապիտալի կուտակման պրոցեսը» գլխում՝ նշելով, որ աղքատ մարդն է, որ հարստություն է մատուցում կապիտալիստին: 5 «Արդեն 1696 թվականին Ջոն Բելլերսն ասում է. «Եթե որեւէ մեկն ունենար հարյուր հազար ակր հող, նույնքան ֆունտ ստերլինգ փող եւ նույնքան էլ անասուն, ինչ կլիներ այդ հարուստ մարդն առանց բանվորների, եթե ոչ բանվոր»: Ու ավելացնում է Բելլերսը՝ ըստ Մարքսի մեջբերման. «Եվ քանի որ բանվորներն են հարստացնում մարդկանց, ուստի որքան շատ բանվորներ լինեն, այնքան էլ շատ հարուստներ կլինեն... Աղքատի աշխատանքը հարուստի հանքն է»:

7. 4 Զրիստոսի առաքելությունը նախամարքսիստական շրջանի ստրուկների եւ աղքատների առաջին բողոքի շարժումը հանդիսացավ նրանց գերի դարձրնող իմպերիալիստական պետական կարգի դեմ: 5 Ուստի, իր գաղափարախոսական կառուցվածքով ու քարոզչական նախնական գործունեությամբ քրիստոնեությունը պրոտոֆաշիստական իշխանությունների դեմ դասակարգային պայքարի հիմնաքարը դարձավ: 6 Սակայն Պողոսի կողմից վերամշակված քրիստոնեական գաղափարախոսությունը դարձյալ ծնկի է բերում հավատացյալներին իշխանների ու եպիսկոպոսների առջեւ ու հիմքը դնում ապագա Յոնմեական եկեղեցու եւ պետության դաշինքի, որ ցայսօր տիրում է կապիտալիստական աշխարհին ու զսպում բանվորական դասակարգի արդարության պահանջները: 7 Այսպես քրիստոնեության սկզբնական արժեքները, որոնք ընդհանուր սոցիալական հեղափոխության նիզակի ծայր կարող էին լինել և վաղուց տապալել պրոտոֆաշիստական-իմպերիալիստական ռեժիմները, զենք դարձան կապիտալիստական ուժերի ձեռքին: 8 Աղքատությունը, ընդդիմությունը, ռասայական համերաշխությունն ու անմահության հավատքը պողոսյան շեղման հետեւանքով ուժեղացրին դասակարգերի խիստ բաժանումը իշխող եւ ստրուկ խավերի միջեւ: 9 Յետպողոսյան եկեղեցին չեզոքացրեց քրիստոնեության հեղափոխական տարրը եւ սփռեց ստրկամտությունը համայն աշխարհում եւ հատկապես ֆեոդալական հայկական պետություններում. եպիսկոպոսներն ու իշխանները միաձուլեցին խաչն ու զենքը, որպեսզի ենթարկեին տգետ ու միամիտ գյուղացուն հետմահու անդրաշխարհում հավերժական կյանքի խոստումներով:

10 Առաջին տասնամյակներին խոստմնալից հեղափոխական ազդակ լինելուց հետո քրիստոնեությունը դարձավ Ֆեոդալ-իմպերիալիստական պրոտոֆաշիստական կարգերի գործակիցն ու պաշտպանը՝ հազարամյակներով հետաձգելով պրոլետարների իշխանությունը մինչև Մարքսի ու Ենգելսի դիալեկտիկական մատերիալիզմի սկզբունքների հայտնաբերումը, որոնցմով Լենին-Ստալին-Բերիա երրորդությունը առաջնորդեց աշխարհը դեպի Յոկոտեմբերյան հեղափոխություն: 11 Բանվորների իշխանությունը իրագործվել է Բերիաշենի Սոցիալիստական Սովետական Ժամանակավոր Ինքնավար Հանրապետությունում, ուր դիալեկտիկական մատերիալիզի օրենքներով կառավարվող սոցիալ-աշխարհագրական-պատմական դետերմինիզմը հասել է իր վերջնական լուծմանը:

«Աւետարան ըստ Բեմարյենի» 2.2 յօդուածին մէջ Էնգելսի անունին դասական ուղղագրութիւնը պատճառը եղաւ Բերիաշենի վարչակարգին «դիրքորոշման» պառակտումին: Թէեւ ընդհանուր հրատարակիչ Տիգրան Տիգրանեան մահապատիժի արժանացաւ, Մուրատեան, որ այդ ժամանակ կառավարութեան Ազիտացիայի (Քարոզչութեան) քարտուղարն էր, այդ վրիպումը պատճառ դարձուց ներքին պառակտումներ ստեղծելու ժողովի մը ընթացքին, ուր մեղադրեց օրուան Բերիաշենի Կոմկուսի ընդհանուր քարտուղար Ն. Մովսիսեանը, որ «Է» տառը վերստին մտցնելը «յետադիմական ուժերու հետ զաղտնի աջակցութիւն» կը մատնանշէր, քանի «Է» տառը սրբապղծում էր յեղափոխական հանճառեղ Մարքսի աշխատակից «Ենգելս»-ի անունին: Ան կը ցոլացնէր հիմնական հակայեղափոխական տրամադրութիւն, քանի որ յայտնի էր, որ «Է» տառը հին հայոց համար կը խորհրդանշէր «աստուած»:

Միւսնոյն ժողովին ծագած էր Բերիայի պատկերը Լենինի աջին թէ ձախին կախելու վիճաբանութիւնը: «Ինչու՞», հարց տուած էր Մուրատեան, «Բերիան է Լենինի աջին, ինչ-որ աստուածապաշտական գաղտնի դիրքորոշում է Բուխարինեան շեղումից բխող, որը տիրապետում է Մովսիսեանի իդեալոգիային»: Անոր վրայ սկսած էր սուր բանավեճ, թէ ո՞վ աւելի արժանի էր Լենինի ձախին ըլլալու՝ Բերիա՞ն, թէ՞ Ստալինը: Մուրատեան պատճառաբանեց, որ քանի որ Ստալին ժամանակին սեմինարական եղած է, անոր հսկայական յեղափոխական արժանիքները որոշ չափով նուազած էին իր քրիստոնեական որոշ յետադիմական հակումներով, մինչդեռ Բերիա զուտ յեղափոխական ոգին փաստած էր ֆաշիստական տարրերը մաքրելով երկրէն: Աւելին. ըստ Մուրատեանի, Բերիան Լենինի աջին նստեցնելը կ'ապացուցէր Մովսիսեանի եկեղեցասիրական հակումները, քանի որ ըստ Մարկոսի Աւետարանին՝ Յիսուս Աստուծոյ աջին նստած է երկինքին մէջ:

Անշուշտ, Մուրատեանի պոռոտախօսութիւնները այնքան անհիմն էին, որ քանի մը ժողովականներ ծիծաղած էին, կարծելով որ պարզ տպագրական վրիպում մը այսքան գայրոյթի առարկայ ըլլալը անպայման կատակ ըլլալու էր: Խնդացողները անոնք էին, որոնք Մուրատեանի դաւադրութենէն դուրս մնացած

Էին: Մովսիսեան ազահ էր, եւ պետական հարստութենէն վարչակարգին չէր բաժնէր, ինչ որ կառավարական մարդոց մէջ դժգոհութիւն յառաջացուցած էր: Մուրատեան միւսները սիրաշահած էր պետական հարստութենէն աւելի մեծ մասնիկ մը բաժնէլու խոստումով եւ անոր համար յաջողած էր Մովսիսեանի դէմ իր դաւադրութեան մէջ:

«Դիրքորոշման» մաքրագործումներուն ժամանակ վարչակարգէն մօտաւորապէս 120 հոգի գնդակահարուած կամ խեղդամահ եղած էին: Նաեւ զոհուած էին գրեթէ հինգ հարիւր հոգի եւս իրենց անմիջական ընտանիքներէն, ներառեալ զաւակներ ու թոռնիկներ եւ քանի մը հատին ծերունի ծնողները: Ի վերջոյ, Մուրատեան իրեն աջակցող բոլոր դաւադիրները սպաննել տուաւ, բացի Տուրեաններէն, որոնց քանակը հաւատարիմ մնաց:

Ը.

Կառավարութիւնը ձեռք բերելէ անմիջապէս ետք, Մուրատեան ընդհանուր քաղաքական բանտարկեալներու եւ անարիւն ոճիրներու յանցագործներուն ներում շնորհեց: «ՔԱՂԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐԸ ԱԶԱՏ ԵՆ ԱՐՁԱԿՎԵԼՈՒԹ. ՇՈՒՏՈՎ. ՄՈՍԿՎԱ ՄԵԿՆՈՒՄ Է ԲՍՍԺԻՅԻՑ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ», ըստ օրուան «Սովետական Բերիաշէն» օրաթերթի գլխաւոր յօդուածին: Իսկապէս դէպի Մոսկուա ելաւ գնացքը եւ երբ փապուղի մտաւ ու հեռացաւ ժողովուրդը իրօք հաւատաց եւ կայարանէն սկսան երջանկութեան բացազանչութիւններ բարձրանալ: Առաջին անգամն էր 1953ի երկրաշարժէն ետք, որ Մոսկուա գացող գնացք մը քաղաքին շրջագիծը կը կտրէր: Նախորդ փորձերը միշտ ձախողած էին, ինչ որ կառավարութիւնը կը վերագրէր «դիվերսանտների»:

Ակսել Ազեան, սակայն, ճշմարտութիւնը գիտէր: Քարոզչութեան նախարարութիւնը իրականութեան մէջ Բերիաշէնի ամենագօրաւորն էր, քանի որ գրեթէ բոլոր պետական գաղտնիքներուն տեղեակ էր: Երկաթուղիի ճամբորդութեան մասին իրականութիւնը պատմած էր Տուրեանին եւ Շահինեանին Ակոբովի Տան մէջ:

Երկաթուղիի գիծը իր վերջաւորութեան կը հասնէր հանքային ճամբարի մը մէջ, Բերիաշէնի կայարանէն եւ իր անսլաք ու կոյր ժամացոյցէն հազիւ տասը քիլոմէթր անդին: Չինուած գունդ մը կը սպասէր ճամբորդներուն, զորս կը ձերբակալէին կամ, դիմադրութեան պարագային, տեղւոյն վրայ կը գնդակահարէին: Մեծ Հայրենական Պատերազմէն ետք, հանքային երկրախուզութեան ընթացքին, ոսկի յայտնաբերուած էր եւ այդ էր, զոր բանտարկեալները կը պեղէին: Այդ պատճառով նաեւ, Ազեան կը կասկածէր, որ արտաքին աշխարհի հետ Մուրատեան գաղտնի կապ մը ունենայու էր: Եթէ ոչ, ինչպէս կարելի էր բացատրել, որ Բերիաշէն ելեկտրականութիւն ու քարիւղ ըլլար, հոգ չէ թէ քիչ: Ռ՛վ այդ S-34-ը՝

Երկրորդ Յամաշխարհային Պատերազմէն մնացած աւերակը, յաջողուցած էր աշխատցնել: Չինամթերքը ուրկէ կուգար:

Տուրեան ինքզինք յիմար զգաց: Կ'ամչնար, որ կուրօրէն հաւատացած էր պաշտօնական բացատրութեան, որ արտաքին աշխարհի հետ կապը խզուած էր: Յիմա կ'անդրադառնար, որ այդ էր նաեւ պատճառը հակաօդային յարձակումի չչակը հնչեցնելուն ամէն անգամ, որ օդանաւ մը քաղաքի վրայէն անցնէր: Կարելիին չափ, կառավարութիւնը փորձեց անոր գոյութիւնը անյայտ պահել: Բայց իր մտածումները այս հարցին շուրջ համոզիչ բացատրութեան չէին յանգեր:

Ակոբովի Տան դէմ կառավարական բանակի վերջնական յարձակումին ընթացքին մեռան Ազեանի կինը՝ Տիանան, ինչպէս նաեւ Մարտիրոս Շահինեանը, իր կինը՝ Սիլվան, ու փոքրիկ Մելիքը: Անգսպելի հրետանիի, հրասայլերու եւ թնդանօթներու անգիջող կրակին տակ, Ակոբովի Տունը փլատակ եղաւ: Եօթը վերապրողներէն Տուրեան եւ իր երկու ընկերակիցները փախուստ տուին, իսկ Ակսել ձերբակալուեցաւ:

* * * * *

(Ստորեւ նոյնութեամբ կու տանք Ազեանի երկրորդ հարցաքննութեան պաշտօնականատենագրութենէն հատուած մը).

– Ինչու՞ եք միացել ֆաշիստական դաւադրական ուժերին, որոնք ղեկավարում էին դավաճան գորավար Չավեն Տուրյան եւ դիվերսանտ ֆիզիկոս-բանվոր Մարտիրոս Շահինյան:

– Ես իմ կամքովս չմիացա: Ինչպէս պետք է իշխանության հայտնի ըլլա, ինծի ու կնոջս առեւանգեցին: Իմ կույր վիճակովս Բերիաշենի փողոցները չեմ կրնար թափառիլ հակառակորդներու պաշտպանության դիրքերը փնտրելու, նույնիսկ եթէ փափաքէի: Անկարելի է:

– Դա դուք եք պնդում: Փաստորեն ցանկանում էիք: Մենք փաստորեն իմանում ենք, որ դա սուտ է: Ֆաշիստ-դաշնակ փետրվարյան արկածանխորության այս դեպքում Բերիաշենի ողջ ուժերը քաղաքի պաշտպանության լծվել էին, ու անկարելի պիտի լինէր մի գույգ քաղաքի կենտրոնում գտնվող բնակարանից փախցնել: Ինչպէս նախապես ձեզանից խնդրել ենք, խոստովանեք՝ ինչ հակահեղափոխական կազմակերպության եք ծառայում եւ ինչ նպատակով են ձեզ այստեղ ուղարկել:

– Ձեր առաջին հարցաքննության ես ճշմարտությամբ պատասխանեցի, ըսելով որ Յայ Յեղափոխական Դաշնակցության շարքային էի Ֆիլադելֆիայում, բայց տարիներէ ի վեր դադրած էի գործուն անդամ ըլլալէ եւ ժողովներուն չէի հաճախեր:

– Արտասահմանից ղնց հրահանգներ էք ստացել Բերիաշենի Ազգային Փրկության Ժամանակավոր Կառավարության դէմ կոնսպիրացիա կազմակերպելու համար: Շահինյանին դուք էրբ եք մարզել հակահեղափոխական աշխատանքի

մեջ: Ռեւոլյուցիայի դեմ գործելու համար ձեզ ղվ է մեր քաղաքը ուղարկել եւ ինչո՞ւ սկզբանից չեք խոստովանել:

– Շատ լավ գիտեք, որ այդ սուտ է, որ ես չեմ եկած հակահեղափոխական առաքելությամբ եւ հասնելես ի վեր օր չէ անցած որ գղջացած չըլլամ, որ Ամերիկան ձգած այստեղ ինկած եմ: Միսալմամբ հասա եւ շատ սուղի նստած է ինձի: Ֆիլադելֆիա գործս կորսնցուցած էի եւ քիչ մը դրամ հավաքած էի ու որոշեցի Հայաստան գալ: Ծնողքս ալ մահացած էր եւ ինձի Ամերիկա պահող մասնավոր կապեր չունէի:

– Դուք Բերիաշենում դաշնակցական ընդհատակյա կոմիտէի կազմակերպության ձեռնարկել էիք:

– Բացարձակապես ոչ:

– Զանձի գաղտնի դաշնակ գործում է Բերիաշենում եւ ղվ է նրանց ղեկավարը: Մենք փաստեր ունենք: Մի ստեք:

– Ես այդ հարցի մասին բան մը չեմ գիտեր: Քարոզչության նախարարության մեջ կը պաշտոնավարեմ, կամ կը պաշտոնավարեի, եւ Բերիաշենի գրեթե բոլոր գաղտնիքներու մասին տեղյակ էինք բայց անանկ բան երբեք իմ ականջիս չէ հասած:

– Երբ Բերիաշեն հայտնվեցիք առաջին անգամ, մենք ձեզ հարց տվեցինք թե ճանաչում էիք Բերիաշենի բնակիչներ Միրզաջան Հովսեփյանին, Աղասի Խաչատրյանին, Ֆրունզե Նազարյանին եւ Վլադիմիր Ափրիկյանին: Այս չորսը փաստորեն ֆաշիստական ապստամբության գործոն անդամներ էին: Ինչո՞ւ ձեր ծանոթությունը մերժել եք:

– Ոչ, երբեք Բերիաշեն չէի եղած ասկե առաջ: Անշուշտ քաղաքը փոքր է եւ ժամանակի ընթացքին իրենց որպիսության մասին տեղեկություններ իմացա, մանավանդ նախարարության մեջ գործիս բերումով: Բայց երբեք իրենց հետ անձնական շփում չեմ ունեցած:

– Ստո՞ւմ եք: Մենք փաստեր ունենք:

– Անկարելի է, երբեք իրենց չեմ հանդիպած:

– Ո՞ր հակահեղափոխական կազմակերպություններին եք անդամակցել ընդհատակյա դաշնակցական կորիզից դուրս:

– Ոչ մեկին, անանկ բանի գոյության մասին անգամ տեղյակ չէի մինչեւ այս կռիվներուն սկիզբը:

– Ստում եք: Ինչպես առաջին անգամ ասացինք, ձեզ Բերիաշեն են ուղարկել հակահեղափոխական ագիտացիայի համար, կոլտնտեսությունը քայքայելու նպատակով: Մեր պետության ու նրա ժողովրդին մեծ վնաս հասցնելու նպատակով եկել եք մեր քաղաքը:

– Նորեն ըսեմ, որ որեւէ կազմակերպության անդամ չեմ:

– Երբ վերջին անգամ կապվել եք Ֆիլադելֆիա բնակվող Իսահակ Բոյաջյանի հետ:

- Իսահակ Բոյաջյանը երեսուն տարիէ ավելի է, որ մահացած է:
 - Նա հայտնի հակակոմունիստ դաշնակցական գործիչ է:
 - Էր: Դաշնակցական գործիչ Էր: Ֆիլադելֆիոյ գերեզմանին մեջ թաղված է եւ ուղղարկավորության օրը ես ներկա էի: Իմ մանկության ընկերոջս մեծ հայրն էր: Ինքը մեռավ երբ ես փոքր էի, վեց կամ յոթը տարեկան էի:
 - Յուզմունքներ տվեք այն մասին, թե որ թվականին ընդունվեցիք «Դաշնակցություն» կուսակցության մեջ եւ ինչ դաշնակցական աշխատանք եք կատարել Բերիաշենում:
 - Նորեն այս հարցումը: Ես Յայ Յեղափոխական Դաշնակցության անդամակցեցա 1995-ին ու տարիներե ի վեր ցենձս չեմ վճարած ու գործոն անդամ չեմ: Բերիաշեն ոչ դաշնակցական եւ ոչ մեկ տեսակի կուսակցական աշխատանք չեմ ըրած: Անգլերենի ուսուցիչ եղած եմ ու վերջը պրեզիդենտ Մուրատյանի հրահանգով զիս փոխանցեցին Քարոզչության նախարարություն:
 - Դուք Բերիաշեն հակահեղափոխական աշխատանք տանելու համար եք եկել ֆիլադելֆիաքնակ Իսահակ Բոյաջյանի թելադրանքով: Պահանջում ենք ճշմարտությունն ասեք:
 - Բոլոր այս ամբաստանությունները սուտերու շարան մըն են:
 - Քննությունը նորից է պահանջում խոստովանեք դաշարկածախնդրության ձեր ծրագիրները:
 - Խոստովանելիք բան չունիմ բացի այն որ կանիծեմ պահը երբ որոշեցի հոս գալ:
 - Նորից ենք ասում՝ ինչպես ասացիք երբ առաջին անգամով հայտնվեցիք մեր քաղաքում: Դուք փորձում էիք Բերիաշենում հետապնդել հակահեղափոխական աշխատանքներ, առաջացնելու համար սոցիալական խռովություն փետրվարյան արկածախնդրության օրինակին հետեւելով:
 - Պատասխանած եմ այս հարցումին եւ գիտեմ մահապատիժս արդեն ստորագրված է:
 - Աներեսաբար ստում եք: Յակահեղափոխական ձեր գործակիցներին անունները տվեք: Քննությունը պահանջում է ձեր անկեղծ խոստովանությունը, որ մեր ունեցած տվյալները ճշտենք:
 - Ավելցնելիք չունիմ:
 - Լկտիաբար ստում եք:
 - Ուրիշ ըսելիք չունիմ:
- Յարցաքննեց՝
 ԲԱՓԺԿ ՊԱՎ առաջին բաժնի 4-րդ բաժանմունքի պետի օգնականի ժամանակավոր պաշտոնակատար, պետանվտանգության կրտսեր լեյտենանտ Տիգրան Գրիգորյան
 «Յաստատում եմ»

Հայ ԽՍՀ ԲԱՓԺԿ ՊԱՎ առաջին բաժնի պետ պետանվ. լեյտենանտ Հակոբյան Մեղադրական յեզրակացություն թ. 77123 քննչական գործի մեղադրյալ Ակսել Ագյան

Ես՝ ԲԱՓԺԿ ՊԱՎ առաջին բաժնի 4-րդ բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար, պետանվտ. կրտսեր լեյտենանտ Տ. Գրիգորյանս, քննելով մեղադրյալ ամերիկացի լռտես, ընդհատակյա դաշնակ ու ֆաշիստական հակահեղափոխական արկածախնդրությունների գլուխ, Ֆիլադելֆիա ծնված Ակսել Ագյանի քննչական գործը, պարզեցի հետևյալը.

Օտարազգի Ակսել Ագյան Բերիաշենի Ժամանակաւոր Կառավարության կողմէ ներում ստանալուց ու Բերիաշենում օրինավոր կերպով հաստատվելու արտոնագիր վերցնելուց հետո գաղտնի դավադրական աշխատանք է տարել ֆաշիստական տառերի հետ, ներառյալ դիվերսանտ Մարտիրոս Շահինյան ու դավաճան գորավար Չավեն Տուրյան կատարելու համար հակահեղափոխական գործունեություն եւ խախտելու համար ԲԱՓԺԿի վարչակարգը: Ագյանը դաշնակցական ընտանիքում ծնվել է ԱՄՆի Ֆիլադելֆիա քաղաքում եւ շփում է ունեցել հակահեղափոխական դաշգործիչ Իսահակ Բոյաջյանի եւ նրա շրջանակի հետ:

...Ագյանը Բերիաշենում տեղի ունեցած արյունալի դեպքերում գործոն դեր է ունեցել, պետության եւ ժողովրդին վիթխարի վնաս հասցնելով իր դավադրական արկածախնդրությամբ եւ դավաճանություն գործելով Բերիաշենի պետության ու խաղաղ բնակիչներին դեմ, ծառայելու համար իմպերիալիստական, կուլակային եւ հակախորհրդային ակտիվ շահերին: Բերիաշենում հայտնվելիս, Ագյանը պետական կարգերն ու կոմունիստական կոլտնտեսությունը գայգայելու համար անընդհատ դավադրական աշխատանք է տեսել, որի արդյունքն են եղել տասը օր տեւողության եղբայրական կռիվները:

Ակսել Ագյանի քննչական գործը ուղղել Հայ ԽՍՀ ԲԱՓԺԿ «Եռյակի» քննարկմանը:

Տեղեկանք. Կալանավորված Ակսել Ագյանը այժմ գտնվում է Բերիաշենի կենտրոնական բանտում:

Քաղվածք Հայ ԽՍՀ ԲԱՓԺԿ «Եռյակի» նիստի թ. 100 արձանագրությունից Որոշեցի Ագյանը դատապարտել մահվան:

* * * * *

Ձերբակալութենէն քանի մը օր ետք, Ագեանը Մուրատեանի գրասենեակը տարին: Ագեան առաջին հանդիպումը յիշեց հարազատութեամբ, ինչպես նաեւ պահը, երբ ամպ մը անցած էր արեւի առջեւէն ու տեսեր էր, երբ ապակիին ցոլացումը անցած էր այդ ճաղատ մարդուն աչքերը, գործի նմանցումը: Վերջը անդրադարձաւ ինչո՞ւ այնքան հարազատութեամբ յիշած էր այդ պահը: Վարդի բուրմունքն էր: Մուրատեան միշտ իր գրասենեակին մէջ

փունջ մը տեղական վարդերէն կը պահէր, գինիի գոյն, գրեթէ սեւ, որ տեղացի պարտիզպաններ մշակած էին ի պատիւ քաղաքի հիմնադիրին: Գիտական անունն էր *Rosa laurentii*:

Կարծես Մուրատեան Ակսելի միտքը կարդացած ըլլար:

– Իսկ սա էլ, իմ աջին, մեր Լաւրենտին է,– յայտարարեց Մուրատեան ու բարձր ձայնով ծիծաղեցաւ: – Անշուշտ յիշում էք, չէ՞, Ակսել ջան:

Ակսել կը լսէր Մուրատեանի քայլերը փայտեայ տախտակամածին վրայ:

– Այսպէս պատկերացրէ՞ք՝ Բերիաշէնում ժամանակի վրայ մենք ենք իշխում: Այն, որ ատոմից բազմապատիկ անգամ աւելի զօրաւոր մի ուժ է, յաղթահարել ենք: Ու մեզ յաջողուեց ժամանակը խտացնել ու ընդլայնել այնպէս, ինչպէս ցանկանում ենք. ասես ատոմային նիւթ լինէր կենտրոնախուսակի մէջ: Եւ այս փոքրիկ Բերիաշէնում, որտեղ ժամանակի բռնատիրութիւնը դադարեցրել ենք, ժամերն ու օրերը, ամիսներն ու տարիները մի կողմ ենք շարտել: Եւ, անշուշտ, մի օր դարերի հետ էլ նոյնն ենք անելու: Ժամանակը մեր կամքին ենք ենթարկեցնում: Ցենտրիֆուգայի պէս մեր շուրջ ստեղծել ենք եւ կենտրոնամետ, եւ կենտրոնախոյս ուժերի դաշտ, ու ըստ ցանկութեան ժամանակն ենք արագացնում կամ դանդաղեցնում: Վաղուց ազատուել ենք ժամացոյցի փոքրիկ տրամագծից: Այլեւս կուրօրէն չենք պտտում նրա յիմար սլաքների շուրջ, որ նոյն տեղն են վերադառնում ու պարզապէս մեր կեանքն են նուազեցնում:

«Ու այսպէս Նոր Աշխարհի ու Նոր Մարդ ենք կերտում: Մի խաբուէք, որ ողորմելի վիճակում էք տեսնում մեր ժողովրդին: Կարելորդ դա չէ. նրանց մտքերն են առողջ: Գաղափարի մարդիկ են: Նրանց գաղափարախօսութիւնը մաքուր է: Միթէ խեղճ ու կրակ չէր Երուսաղէմը Խաչելութեան ժամանակ: Բայց դա արգելք չէր, որ Յիսուսը մեծ յեղափոխութիւն առաջացնի՝ յաւերժ կեանք խոստանալով: Այդ յեղափոխութիւնն այստեղ է աւարտուում՝ մեր քաղաքում: Բերիաշէնում այդ յեղափոխութեանն էլ ենք յաղթահարել: Միթէ աշխարհում ուրիշ տեղ կայ, ուր ժամանակի դաժանութիւնը յաջողել են ճնշել:

«Միթէ չէր գրել Կադաւելը. «Ժամացոյցը ճիշտ էր, բայց Մարգուլիսը միշտ ժամից առաջ էր: Ոչ մի անգամ չէր եղել, որ զարթուցիչը նրան արթնացներ... Նա չէր կարող յոյս դնել ժամացոյցի նման մի պարզ *մեխանիզմ*ի վրայ, չէր կարող վստահել դրան ժամանակի պէս թանկարժէք մի բան»:

Միայն այստեղ՝ մեր փոքրիկ Բերիաշէնում է դա հնարաւոր: Ու ես հաւատում եմ, որ մի նոր աշխարհի արգանդը մենք ենք լինելու, ինչպէս Երուսաղէմը եղաւ երկու հազար տարի առաջ: Սա է հայոց Նոր Երուսաղէմը՝ այս աշխարհում, ոչ թէ խեղճ ու կրակ Էջմիածնի Երուսաղէմը՝ «քաղաք վերին», որ խոստանում են իսաւարում մնացած պապիկներին ու տատիկներին:

Իսկ դա կարելորագոյն հարցն է հայերիս համար: Մեր Չարենցն էլ դա շատ լաւ գիտէր: Նա իր աչքերով է տեսել: Այլեւս չենք կարող սպասել, ժամանակի գերի լինել:

«Որոշուած էր: – Ինչպէս վայրկենական քնից
 Կամ երագից զարթնած – ցնցեց նա իրեն,
 Բարձրացաւ գրահապատը, իր օրագիրն հանեց,
 Պոկեց մաքուր մի թերթ – եւ գրեց.
 «Երեւան: Յոյժ կարեւոր:» – Չարմանալիօրէն խաղաղ էր:
 – «Ռազմական նախարարին: Անյապաղ: –
 «Վարդան Չօրավարը» հանում է թղթէ սաղաւարտը
 Եւ դառնում է իսկական գրահապատ»:

ՂԷ, Ակսել ջան, ինչո՞ւ եմ ձեզանից գաղտնի պահելու թուականը՝ 2011ի օգոստոսի 15ն է: Ոչ մի բան չի նշանակում՝ մանավանդ ձեզ համար: Արդէն կարեւոր չէ իմանաք թէ ոչ: Երբ այստեղ եկաք, ձեզ ասացի, որ Բերիաշէնից դուրս գալ չէր կարելի, բայց դա էլ, անշուշտ, ճիշդ չէի ասել: «Քաղաք վերինն» էլ ինչ-որ մի ելք է: Ինչեւիցէ, դուք իմանում էք, Ակսել ջան, որ ուրիշ ելք չունենք: Ափսո՛ս: Օրէնքը այսպէս է, եւ մենք օրէնքից վեր չենք, ձեր Ամերիկայում էլ այնպէս է, չէ՛:

Պահ մը լռութիւն տիրեց՝ Մուրատեանի թեւի ժամացոյցին մեղմ տիկ-տանկը, տիկ-տանկը հասաւ Ակսելին լսողութեան, որ սրած էր իր կուրուլթենէն ետք: Միակ անհատն էր Բերիաշէնի մէջ, որ ժամացոյց կրելու իրաւունքը ունէր: Մուրատեան դարձեալ ինդաց:

«Բա՛, Ակսել ջան, ինչքան ալ հեշտ է ձեր աչքերը կարդալ որքան էլ կոյր լինեն», ըսաւ զուարթուն եղանակով Մուրատեան: «Ժամանակի Տէրն եմ, դենց չէ՞, ոնց ասում են մերոնք... Օմեգա է: Լաւն է, իմ հայրն է բերել Բերլինից պատերազմից հետո: Գիտէի՞ք, որ այն տառը, յունական այբուբենի վերջինը, արգանդն է խորհրդանշում: Յետաքրքիր է, չէ՞, որ վերջինն է, բայց դա է, մայրական արգանդը, ուր ամէն ինչ սկիզբ է առնում... Անշուշտ հաւատացեալ մարդ չեմ, բայց կարծում եմ, որ դա է բուն իմաստը Յովհաննէս Առաքեալի Յայտնութեան այդ խորհրդաւոր տան. «Ես եմ ալփայ եւ ով, սկիզբն եւ կատարած, առաջին եւ վերջին»: Ա՛ Ակսել ջան... ես այս ժամացոյցը թելումս պահում եմ իմ մահացու լինելս յիշելու համար՝ պատիժ է իմ յեղափոխական *կոնցիէնցիայի* համար»:

– Մեր տղոցմէ երեք հատը յաջողուեցին փախիլ Զրասարի քարայրներու վրայով:

Կոյր մարդու սրած զգայնութեամբ, Ակսել անդրադարձաւ, որ Մուրատեան տհաճ անակնկալի մատնուած էր:

– Որո՞նք,– հարցուց Մուրատեան: Ակսել նկատեց ջղայնութեան, մտահոգութեան երանգը ձայնին մէջ: – Որո՞նք, կրկնեց Մուրատեան, զուսպ բարկութեամբ:

Ակսել չպատասխանեց, նոյնիսկ ապտակներէ ետք պահակներէն մէկուն կողմէ:

– Թողէք, թողէք, օգուտ չի, կենդանի դիակ է՝ չի խօսելու – ըսաւ Մուրատեան:
 Դուռ մը զօրաւոր փակուեցաւ:

Ուրիշ ձայն մը ըսաւ.

– Սրան տարէք:

Երկու պահակները Ակսելի թելը մտած զինք ետ բանտ տարին:

Կարծես Մուրատեանի տրամադրութիւնը լաւ էր, քանի որ հազիւ պահակները Ակսելի թելը մտած զինք ոտքի հանեցին, որ կրկին բանտ տանին, Բերիաշէնի նախագահը սկսաւ բարձրաձայն ռուսերէն արտասանել, ու մինչեւ երկայն միջանցքի վերջաւորութեան գտնուող կեդրոնական ոլորապտոյտ աստիճանները հասան, Ակսել լսեց ոտանաւորին վերջաւորութիւնը.

Когда гудят утренние гудки на рабочих окраинах, это вовсе не призыв к неволе. Это песня будущего.

Мы когда-то работали в убогих мастерских и начинали работать по утрам в разное время.

А теперь утром, в восемь часов, кричат гудки для целого миллиона.

Теперь мы минута в минуту начинаем вместе.

Целый миллион берет молот в одно и то же мгновение.

Первые ваши удары гремят вместе.

О чем же воют гудки?

—Это утренний гимн единства!

Կարգելի մէկ ուրիշ բանաստեղծութիւնն էր, այդ չնչին միջակութեան մոռցրելիք մէկ սովետաբանութիւնը.

«Երբ առաւօտեան սուլիչներ են շչում բանուորների ծայրամասում, սա ամենեւին էլ կոչ չէ

Գերութեան: Սա է երգն ապագայի:

Մենք անցեալում աշխատում էինք թշուառ արհեստանոցներում ու գործի էինք սկսում առաւօտեան, տարբեր ժամերում:

Իսկ այժմ առաւօտեան, ժամը ութին, շչակները մէկ միլիոնի համար են գոռում:

Այժմ մենք սկսում ենք միասին մի թուպում.

Մի ամբողջ միլիոն վերցնում է մուրճը նոյն ակնթարթում:

Ձեր առաջին հարուածները միասին են որոտում:

Ինչո՞ւ են շչակները հնչում:

«Սա առաւօտեան միասնութեան օրհներգն է լինում»:

* * * * *

Երբ երեք ապստամբները Արտաշեսեան քարայրներու ընդմէջէն դուրս ելան Վայոց Ձորի բաց կողմը, զիրենք դիմաւորեց ռուսական բանակը, զենքերը քաշած:

— Руки вверх!

Բերիաշենցի փախստականները հնազանդեցան ու ձեռքերը բարձրացուցին: Տուրեան եւ միւս երկու ընկերակիցները ապշած կը դիտէին տարօրինակ սարքաւորումներն ու ռազմական ինքնաշարժները, փոքր գործիքներ ապակիէ պաստառներով, որոնցմով զինուորներն ու ոստիկանները կը խօսէին կամ անոնց մէջ կը գրէին:

«Մեր վերջն է», փսփսաց Տուրեան երբ զինուորներու զգեստներու թելերուն վրայ նկատեց եռագոյն սպիտակ, կապոյտ եւ կարմիր դրօշակը, վրան երկ-գլխանի արծիւը: «Սպիտակ ռուսների ձեռքն ենք ընկել, սրանք մեզ պիտի մորթեն»:

Երբ զինուորներէն մէկ քանին այդ փոքրիկ, գլանիկի տուփի չափ գործիքները բարձրացուցին իրենց ուղղութեամբ, երեք վախցած բերիաշենցիները գետին նետուեցան կարծելով, որ նորատիպ զէնքի տեսակ մըն էր: Ռուս զինուորները բարձրաձայն խնդացին ու հրացանները իջեցուցին:

Արծաթագոյն զգեստ հագած մարդ մը, ձեռքին դեղին սարքաւորումով, որուն վրայ ժամացոյցի նման պատուհան մը կար, անոնց մօտեցաւ: Սլաքը քիչ մը շարժեցաւ ու մարդը ձեռքով նշան մը ըրաւ: «**Всё в порядке!**» պողոսց՝ «Ամէն ինչ կարգին է»:

* * * * *

Բերիաշենը աղետի գօտի նշանակուած էր Մարտ 1953ին Մոսկուայի գաղտնի հրամանով եւ Սովետական Միութիւնը այդ դրութիւնը պահպանեց մինչեւ անկումը:

Օրուան Խորհրդային Յայաստանի համեմատաբար աւելի հայրենասէր իշխանութիւնը, Խրուչչեւի բարեփոխութիւններէն փորձած էր օգտուիլ Բերիաշենի ծածուկ շրջափակումը վերցնելու ու քաղաքին գոյութիւնը բացայայտելու համար: Միայն ազգասիրական կամ մարդկային զգացումներէ մղուած չէին: Սովետական Միութեան ամենափոքր հանրապետութեան երկրաշարժային բարձրաւանդակը կրնար ծանր վնասներ կրել միջուկային արկածի պարագային: Քրեմլինը կը վստահեցներ, որ իր գաղտնի հսկողութիւնը խստութեամբ կը հետապնդէր եւ երկրին համար որեւէ վտանգ չկար: Հայութեան համար, սակայն, հիւլէական բնոյթի միջադէպ մը կրնար վերջնական հարուած հանդիսանալ:

Խրուչչեւէն ետք, Բրեժնեւեան վարչակարգը Խորհրդային Յայաստանի դիմումները անտեսեց: Բրեժնեւի համակրանքը Ազրայէճանի Յէյտար Ալիեւին հանդէպ չէր բացատրեր այս անտարբերութիւնը, քանի որ Բերիաշենի վիճակը հարեւան Ազրայէճանին ալ աննախադէպ փորձանքի մտահոգութիւններ կ'արթնցներ: Անշուշտ, ատիկա Ղարաբաղի պատերազմէն առաջ էր: Այնքան բազմացան արհաւիրքները սովետական շրջանի վերջին տարիներուն — 1988ի երկրաշարժը, Սոււկայիթի մաքրագտումն ու Արցախեան ազատամարտը, շրջափակումն ու

Չայաստանի «մուժ տարիները» – որ այդ ասի մը մարդիկը, որոնք Բերիաշէնի մասին տեղեակ էին, արդէն բոլորովին մոռցած էին պատմութեան այս մնացորդացը, ակելի հրատապ մտատանջումներով տարուած:

Ղարաբաղ Կոմիտէի աշխատակիցներէն մէկը ըսաւ, թէ հանրապետութեան մէջ շատ հազուագիւտ մարդիկ տեղեակ էին Բերիաշէնի գոյութեան մասին: Դիմում մը եղած էր կացութիւնը կանոնաւորելու համար: Ու թէեւ պաշտօնապէս Բերիաշէնը Չայաստանի անկախ պետութեան տարածքին մաս կը կազմէր, մինչեւ հարցին վերջնական լուծումը հայկական իշխանութիւնները համաձայնած էին, որ Բերիաշէնը ռուսական հսկողութեան շրջագիծի մէջ պահպանուէր: Տրամաբանութիւնը հետեւեալն էր. «Իրենք խնդիրը ստեղծեցին, թող իրենք լուծեն»:

Մինչ Տուրեան, Վարդանեան եւ Օ. նոր աշխարհի տպաւորութիւնները կ'ընկալէին, ռուսական ռազմական ուղղաթիռներ սկսած էին կիսաւեր Բերիաշէնի վրայ շրջիլ: Սկիզբը անգիտակից երեխաներ, բայց վերջը չափահաս մարդիկ ու ծերեր այրած Լենինեան հրապարակը իջան հիացմունքով ու երկիւղով վեր դիտելու, հսկայական վիշապաճանճի նման օդին մէջ ծփացող գործիքները:

(Վերջ)

Գործ՝ Սերսի Մանուկեանի

Dialogue, 2006, Ink, Watercolour on Paper, 35 x 27 cm

Գերո՛՛ Կարէն Դեղարուտեանի

ՔԱՂԱՔ

ՍՈՆԻԱ ՍԱՆԱՆ

Պ.ին

I

քաղաքը

փչեց մազերուս մէջ

եւ

եւ

ծերացայ

II

փշուրի ծափ աչքերուս
 անծանօթ միշտ մարմինէս
 երազի երդիքներուն անհպելի ժամանակը
 օղակ կապած ոտքերուս
 բոլոր միակ անգամներուն պէս
 կ'ընթանամ դէպի հերթումը քաղաքին
 ուր դուն
 իբրեւ անուն ապահով
 մայրերուն վրայ
 օտարացած քաղաքին
 կը կակազես լեզուիս վրայ
 ու չես յոգնիր

III

քաղաք
կ'անցնիս ինձմէ
եւ չես

IV

սահմանագնաց փոխակերպումը քաղաքին
ես եմ

ցուցամատի մերկ շարժումով
անունս հինգած
կը սղագրեմ հորիզոնին վրայ ամենախոր
ուր
յոզնութեան մէջ պարտուած
դեռ կը ծծեմ
քարերը բիրտ շէնքերուն
փսփսալով անոնց խուլցած յատակին
բոլոր պարիսպները անցած ժամանակներուն

ինչպէս ուզեցի այս ընթացքը դէպի քանդում
հրահրող մերժումը բոլոր մտերմութիւններուս
բայց դուն
շարունակեցիր մազերուս մէջ խոզանակել
փողոցներուն լացը պռոնիկ
յօրանջը ծոյլ սրճարանին
մինչեւ որ
ճամբաներուն աղմուկը
կռթնեցաւ կոկորդիս
եւ քաղաքը
բացուեցաւ ուրացումիս մէջ

ամէն ինչ
ափ մը ուրիշ եւ միակ

V

ըսէք ինձի
օրթօները կը մեկնին թէ կը վերադառնան

VI

Քաղաքը կը ջնջուի եւ ջնջումին մէջ ներկայ
գիշերը կը գոցէ շրջանակը անյայտի
պարապի բերնին՝
մարմինս
խոստում տարածութեան,
ուրկէ կը բարձրանայ քարայնացումը քաղաքին
եւ կ'ընդմիջէ մեկնումը ճամբաներուն
բոլոր շէնքերը անցնող տարիներուն տեւողութիւնը կը
բարձրացնեն յարկ յարկ
բոլոր ճամբաները կը տանին դէպի յեղաստեղծումը ներկային
կը փնտռեն անանուն հասցէ
ըսէ ինծի
– ես եմ բնակիչը տարիներուդ

VII

Կը հանգչի աչքերուս լանջերուն
քաղաքը իր անցեալի մերժումին մէջ հաստատուած
ցուցափեղկերը զեխութիւն մը կը ցոլացնեն
մայթերուն հայելիները նուաճելով
կարծես ապակիի այս արձագանգն ըլլար միակ
իմաստը պատերազմին
որուն համար
ցերեկուան եւ գիշերուան գոլորշին խառնուեցաւ ռումբերու
հրկիզումին

Կը յենիմ մայթեզրի ցօղունին
եւ կը կանչեմ
չարչարուած անունը քաղաքիս

VIII

Եւ ոտքերս ոտքեր չեն առանց քեզի
ոչ ալ ճամբաներդ ճամբայ առանց դոփիւններուն
քայլուածքիս
որ իբրեւ հեւք կը մատուցեմ ես քեզի
բնակելու ախորժակիդ մէջ ցամաք

քաղաք

Նրբ փոխեցիր շպարը անունիդ
երկրաչափական խիզախումդ օտարացուց զիս մայթերէդ
Եւ ես փնտռեցի ծովը
հակադիր խորութիւնը դիմակիդ
որուն ծոցին մէջ խրած
արմատներդ կը տնկուին
յիշողութիւնդ
ջուրերու մոռացութեան խամնելով

IX

քարին ծափը հաւաքելով ոտքերուս տակ
մարմինս կը փարի ձայնին քաղաքին
երերացող խօսքը ճամբաներուն շրթունքներս կը ներկէ
փոշին կը նստի թարթիչներուս
կը հագնիմ

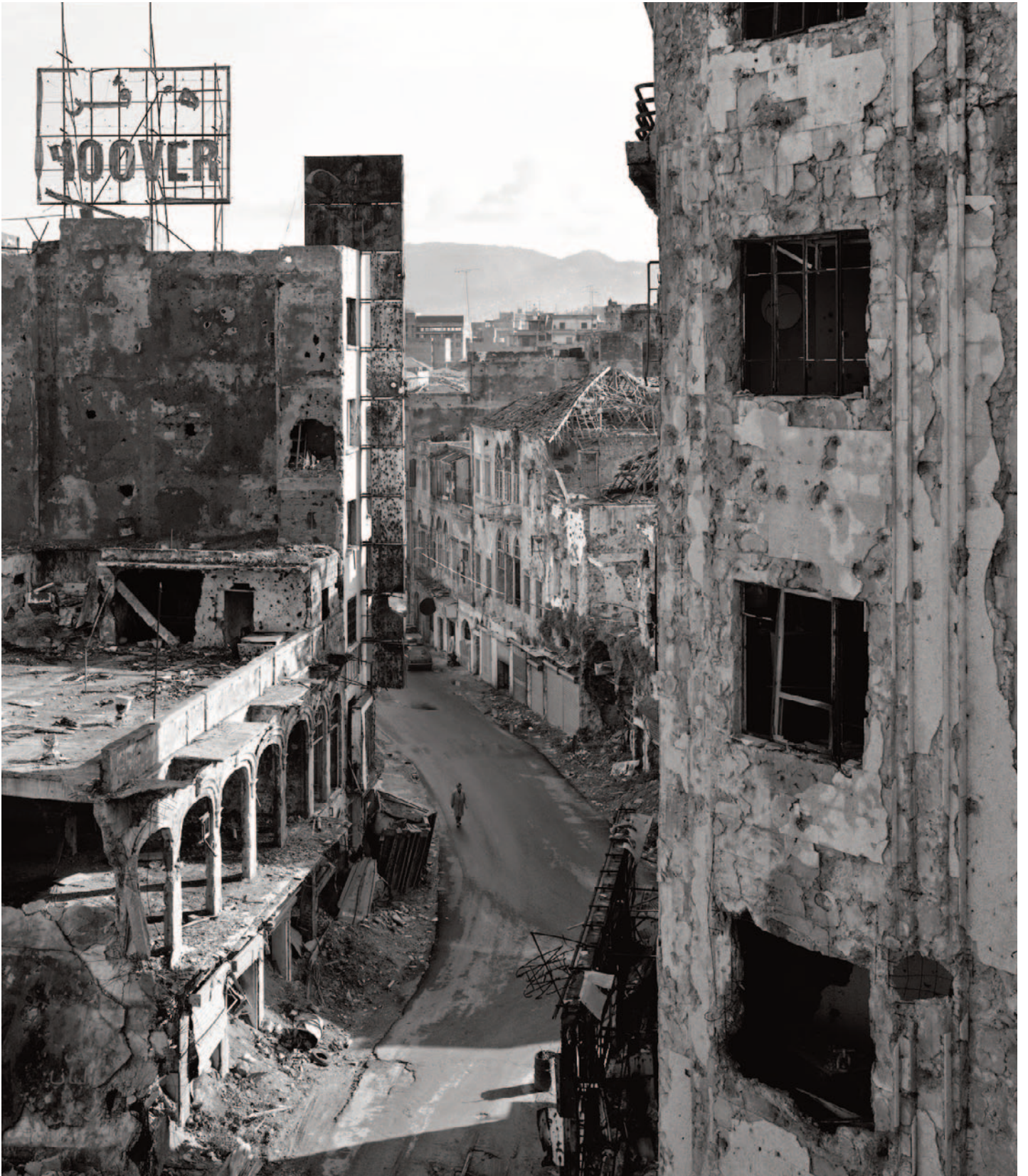
գոյնզգոյն ստուերը շէնքերուն

եւ թելերս

քաղաքի կամուրջներուն երկարութիւնը կը գրկեն

X

քաղաքը ես եմ

Լուսանկարը՝ Կապրիել Պասիլիֆոյի

Պ.՝ ՍԻՐԵԼԻՍ

ՐԱՖՖԻ ԱՃԷՄԵԱՆ

Նկարներդ, սեւ ճերմակ, կը շարունակեն տողանցել մտքիս հորիզոնին՝ անմեղութեան ժամանակի մը անվերջանալի երթը յուշելով: Երբ անոնց կը նայիմ, կարծես ես ինծի է որ կը նայիմ անցեալի մը ոսպնեակէն, անցեալ մը ուր կամ ու չկամ, եւ ուրեմն կը մնամ միշտ անվերջ փնտռտուքի մը մէջ: Կը փնտռեմ քաղաքիս փողոցներն ու անոր ժամանակները: Ինչ որ կը գտնեմ՝ հոսկէ հոնկէ հաւաքուած կցկտուր յուշ ու պատառիկ, կը լուսարձակեն յիշողութեանս մուտք բաւիղները լուսաւորելու յոյսով, սակայն անոնք ալ սկսած են կամաց-կամաց խամրիլ ծածկուելու համար 1991ին ոսպնեակովդ դիտուած քաղաքի փլատակներով: Նկարներդ սկսած են գրաւել յիշողութեանս տեղը. անոնց է որ կը հանդիպիմ ամէն անգամ որ ետ կ'երթամ մտքով: Քաղաքակեդրոնի փլատակ շէքերը, ամէն մէկը ասեղնագործութեան նմոյշի մը վերածուած ու մնացած ժամանակէն դուրս տեղ մը որպէս վկան կորսուած իրականութեան մը: Կը դիտեմ ու չեմ կրնար նայուածքս հեռացնել այդ էջերէն. տասնհինգ տարուան խօս պայքար մը քարացած կը յամենայ հրապարակի փողոցներուն մէջ. զինեալները մեկնել են, սակայն շատոնց մոռցուած ֆիլմերու անուններն ու հերոսները դեռ կը սպասեն ծակծկուած *աֆիշ*ներուն վրայ որ ընդմիջումը վերջ գտնէ, հանդիսատեսները ետ գան ու ցուցադրութիւնը վերսկսի:

Նկարներդ¹ սակայն ուրիշ պատմութիւն մըն ալ կը պատմեն, միջերկրա-

¹ Ակնարկը կ'երթայ Կապրիել Պասիլիքոյին (1944 - 2013), որ իտալացի քաղաքներու փնտռուած ու աշխարհահռչակ լուսանկարիչ մըն էր, բազմաթիւ ցուցահանդէսներ տուած ու հեղինակ բազմատասնեակ հատորներու: Ան հեղինակն է ամայի փողոցներով քաղաքներու լուսանկարներու շարքերու, սկսեալ իր ծննդավայր Միլանոյի նախկին ճարտարարուեստական թաղամասերու լքուած նկարներէն, որոնց ընդմէջէն ստեղծած էր իր ուրոյն գեղագիտական մօտեցումը քաղաքներու ընդերքին: Նկարած է ընդհանրապէս սեւ-ճերմակ խոշոր տեսախցիկով: Պասիլիքօ մաս կը կազմէր նաեւ լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմի աւարտին ֆրանսագիր լիբանանցի հեղինակ՝ Տոմինիք Էտտէի կազմակերպած լուսանկարչական առաքելութեան խումբին, կազմուած վեց աշխարհահռչակ լուսանկարիչներէ (Պասիլիքոյի կողքին կային նաեւ Ժոզէֆ Քուտելլա, Ռընէ Պուռի, Ռէյմոնտ Տըփարտոն, Ֆուատ Էլխուաի եւ Ռոպըրթ Ֆրանք), որուն նպատակն էր փրկել քաղաքին տեսողական յիշողութիւնը նախքան զայն ի սպառ վերացնելու կոչուած մեքենաներու ժամանումը: Արդիւնքը 130 նկարներով գիրք մը կ'ըլլայ՝ *Beyrouth Centre-ville* անունով (édition du Cypres, 1992), որ օրին մեծ տպաւորութիւն կը ձգէ եւ որուն տպաքանակին մէջ կարելոյ մասը սակայն հորոյ ճարակ կը դառնայ պահեստանոցային հրդեհի մը հետեւանքով, գիրքը վերածելով փնտռուած առարկայի, եւ ուրեմն քիչերու կողմէ տեսնուած: Պասիլիքօ կը խոստովանի որ Պէյրութ ժամանելէն ետք սկիզբը դժուարութիւն ունեցած է փլատակներուն մէջ կողմնորոշուելու, սակայն օր մը երբ բարձրայարկէ մը կը դիտէ քաղաքը, կ'անդրադառնայ որ միջերկրական քաղաքները իրար հետ ազգականութիւն ունին, ու շէքերը իրենք են բուն բնակիչները քաղաքին: Պէյրութի նկարները շրջադարձային դեր կը խաղան անոր նկարչական արուեստին մէջ ու ատկէ ետք Սոլիտեռի հրաւերով Պէյրութ կը վերադառնայ քանի մը անգամ, մէջ մը 2003ին, երբ նոր լուսանկարներ կ'առնէ ու կողք կողքի գետեղելով 1991ի նկարներուն հետ կը հրատարակէ *Gabriele Basilio, Beyrouth 1991(2003)* անու-

կանեան քաղաքներու պատմութիւն մը, ուր մէկուն անցեալը միւսին ապագան կրնայ ըլլալ: Բոլոր քաղաքները իրարու կը նմանին, մէկուն ճարտարարուեստական փայլուն անցեալի այսօր լքուած ու ամայացած գործարանները կը յուշեն միւսին նախկին բաբախող սրտի կիսափուլ շէնք-քանդակները: Անցեալը կը շարունակուի տարօրինակ բանաստեղծութեամբ մը նկարներու մէջ: Ճիշդ է, փողոցները մաքրուած են: Տասնհինգ տարուան «կանաչ գիծ»ի փլատակներու արանքներուն աճած վայրի բուսականութիւնը վերացուած է: Դարանակալ նըստած նշանառուները չկան, ոչ ալ օրն ի բուն կորսուած գնդակի անմեղ զոհերը: Հրացանաձգութիւնը վերջ գտած է ու թէեւ զէնքերը լքած են, ամայի փողոցներուն վրայ ծփացող մթնոլորտը ապահովութիւն չի ներշնչեր: Ըսեր Էին որ կողմերը յոգնէր են ու զինեալները իրենց տունները ու գիւղերը վերադարձեր: Սակայն քաղաքին փողոցները կը մնան դատարկ, կարծես կը տատանին իրականի ու անիրականի միջեւ տեղ մը:

Զինեալները, այդ ալ ուրիշ պատկեր: Միտքս Վեհանոյշին² Նասըրը ու ձեռքին ունեցած «պոնպոն»ն ու «հաթ տակը» կու գան: Ուրիշ նկարիչ³ մը անմահացուցած է կիսաբաց շապիկներով ու ծխախոտը շրթներուն, *բլաշիններ* շալկած այդ կռուողները քաղաքին՝ պատերազմի սկիզբի տարիներուն: Ի՛նչ ահաւոր իտեալիզմ մը կայ այդ նկարներուն մէջ: Հագիւ տասնութ տարեկան երիտասարդ տըղաք, դէմքերուն վրայ անսահման լաւատեսութիւն, կեանքը ապրելու կորով ու երագ: Ո՞վ գիտէ քանին մնացին կեանքի սեմին եւ քանին չվերածուեցան իրենք ալ իրենց կարգին փլատակներու՝ կորսուած երագի խլեակներ: Որովհետեւ իսկապէս երագ մըն էր կարծես այդ բոլորը:

Կը նայիմ մանկութեան սեփական նկարներուս ու ազգիս ապագայի երագն է, որ կ'արտացոլայ անոնց մէջէն: Ի՛նչ ռոմանթիկ լաւատեսութիւն: Օրէ օր բազմացող դպրոցներ, նեղ ու տժգոյն դասարաններով ու բակերով՝ բերնէ բերան

նով հատորը (Baldini Castoldi Dalai editore/Solidere, 2003): Ապա կրկին 2011ին, երբ այլեւս անճանաչելիօրէն կերպարանափոխուած քաղաքը անգամ մը եւս նկարելու առիթ կ'ունենայ: Խմբային հատոր մը կը յայտարարուի *Beirut Mission: Photos 2009-2011* անունով (Խմբագիր՝ Նուհատ Մաքսոսի, Steidl/Solidere, 2018), որ կը խմբէ՝ Պասիլիթոյի կողքին, կրկին Ֆուատ Էլխուէրի, ինչպէս նաեւ Ռոպերտ Փոլիտորիի ու Քլաւիճ Սլուպանի նկարները: Հատորը թէեւ հրատարակչին (Steidl) կողմէ ծանուցուած էր նախ 2014ին, ապա կրկին 2018ին, սակայն գիրքը առ այսօր կը մնայ անգտանելի: Անոր մասին կան միայն իրար հակասող տեղեկութիւններ:

² Վեհանոյշ Թեքեան, «Տեսիլքի եւ արարքի միջեւ», *Ճեղքուած մանրանկար*, Պէյրուէ, 1977: Տես նաեւ Բաֆֆի Աճեմեան, *Բազին*, թիւ 3-4, 2019:

³ Ռէյմոնտ Տըփարտօն, ֆրանսացի լրագրող, լուսանկարիչ ու բեմադրիչ, լուսանկարչական Կամմա գործակալութեան հիմնադիրներէն, Մակնունձ գործակալութեան նշանաւոր աշխատակից: Որպէս լրագրող-լուսանկարիչ գտնուած է ռազմական բազմաթիւ հանդիսավայրեր, ինչպէս Վիէթնամ, Ալճերիա, Եւայն, ու նկարները ստացած են բազմաթիւ մրցանակներ: Նաեւ ֆիլմերու բեմադրիչ է: Առաջին անգամ Պէյրուէ այցելած էր 1965ին նկարելու համար, ինչպէս ինք կ'ըսէ՝ «Միջերկրականի նոր Սէնթ Թրոփէզը», ապա 1978ին, երբ քրիստոնեայ կռուողներու (մանաւանդ Ահրար խմբակցութեան զինեալներ, որոնց հետ շրջագայած է բախումներու գիծերուն վրայ) նկարները կը դառնան աշխարհահռչակ:

լեցուն աշակերտներով: Ակումբներ, մարգավայրեր, թատերասրահներ, ամբողջ գաղութ մը որ կ'եռայ հայրութեամբ ու հայերէնով: Շուկաներ ու զբօսավայրեր՝ ամբողջութեամբ հայ վաճառականներով ու յաճախորդներով յորդոր: Այդ ամենուն մէջ հասակ նետող երեխայ մը ինչպէս կրնար օտար զգալ ինքզինք: Ծննդավայր ու հայրենիք՝ թէկուզեւ տարբեր անուններով, լիովին կը համապատասխանեն իրարու՝ տունէն մինչեւ շուկայ, դպրոց, ակումբ ու ակադեմիան, մինչեւ օդափոխութեան վայրերը ու թէկուզեւ ճիշդ էր որ ամեն քայլափոխի կը հանդիպէինք հայերէն չխօսողներու, անոնք կը գտնուէին մեր իրականութեան զուգահեռ ոլորտի մը մէջ՝ քովը, եթէ ոչ դուրսը: Պատերազմը նաեւ այդ երազն էր, որ մէկ օրէն միւսը կը պայթեցնէր: Ո՞րն էր իրականութիւնը: Կ'արթննայինք ընդօստ ու չէինք ուզեր հաւատալ: Երազը քիչ-քիչ կը հեռանար մեզմէ, մինչ մենք ալ ակադեմի կը կառչէինք անոր, կը կառչէինք անոր բառերուն, ինչպէս ընկողմողը կը կառչի ծփացող որեւէ խլեակի: Տարիներ ետք, երբ պարբերական ցրուումը կը շարունակէր անապատէն հասնող *խամսիհին* նման տարտղնել հազիւ տուն-տեղ եղած գաղութները, պիտի հաւաքէինք երազէն ինչ որ ողջ մնացած էր որպէս պատահիկ, ի մի բերէինք՝ կազմելու համար անկախութեան նոր երազ մը, նոր հայրենիք մը: Սակայն տարտղնումը արմատական դարձած էր արդէն ու երազուած համախմբումը հազիւ թէ լոզուներն անդին պիտի անցնէր, մինչդեռ ետեւ ետեւի հասնող ցնցումներն ու պայթումները պիտի շարունակէին երազը եւս հեռացնել մեզմէ, պատճառելով անսահման վիշտ ու յուսախաբութիւն:

Նկարներդ սակայն, սիրելի Պ., երազէ մը ակադեմի են: «Ի՞նչ կը մնայ երբ ոչինչ մնացած է...» գրեր էր յօդուածագիրը⁴ ակնարկելով պատերազմին ու բարբարոսութեան, երբ քաղաքին ոչ միայն բնակիչները չկան, այլ նաեւ շէնքերը՝ քանդուած վերջին թափով մը՝ հողին կը հաւասարեցուին: Ահաւասիկ յիշողութեան հարցը: Ի՞նչ կը մնայ երբ ամեն բան կը մոռցուի, երբ մոռցուած ըլլալը ինքնին կը մոռցուի: Այդ չէ՞ վերջնական ողբերգութիւնը մարդ արարածին, հողին վերադառնալու հրամայականին: Քաղաքներն ալ հող կը դառնան, ու անոնց յիշողութիւններն ալ կը ջնջուին, հակառակ որ անունները կրնան դարերով երկարած գուլի: Ուրիշ քաղաքներ կու գան կայք հաստատելու կորսուածին տեղը: Նկարներդ, սիրելի Պ., այդ կորուստն է որ կը պատմեն, ուր շէնքերու խլեակները կանգնած կը մնան միջանկեալ ժամանակի մը մէջ, որպէս վկաները այն ամենուն, որ կար առաջ այդ փողոցներուն մէջ: Փլատակները այդ յիշողութիւնը կրողներն են ու հիմա գիրքիդ էջերէն մեզ կը դիտեն, մենք՝ կորսուածներս, որ կորսնցուցած ենք քաղաքին յիշողութիւնը, եւ ուրեմն կորսնցուցած ենք մենք մեզ: Կը թափառինք անյիշողութեան բաւիղներուն մէջ:

Քաղաքներուն յիշողութիւնը: Այդ է, որ կը պատմեն նկարները: Կարելի է ժամերով թափառիլ անոնց մէջ, երկար նայիլ, դիտել, զմայլիլ, ու յանկարծ դուր ձեզ կը գտնէք անոնց փողոցներուն մէջ: Հրաշք է: Կը մտնեմ նկարներէն մէկուն

⁴ *Beyrouth, Basilico et les barbares*, Յոկտ. 9, 2014՝ <https://on-the-battlefield.blogspot.com/2014/10/>: Պոլկի հեղինակին անունը տրուած չէ:

մեջ ու կը սկսիմ քալել, պետք է ըսել խարխափիլ՝ փողոցէ փողոց, անցնիլ նկարէ նկար, մտքիս մեջ փորձելով միաժամանակ ամբարել պատկերային յիշողութիւն մը: Նախ սակայն պարապն էր, փլուզումի գործողութեան ձգած պարապը: Տարիներ առաջ էր, երբ օր մը զուգադիպութեամբ տեսած էիր աւերուած քաղաքին հողին հաւասարեցուած՝ դատարկ սիրտը: Վայրը կար. շէնքերը չկային: Ամբողջ մանկութիւնդ մէկ երկվայրկեանի մեջ շոգիացեր էր: Ինչպէ՛ս կարելի էր տարիներով սպասել պատերազմի աւարտին, վերադառնալու եւ այդ փողոցները կրկին տեսնելու յոյսով, քալել կարենալու համար անոր ճամբաներէն, փնտռելով ո՛չ թէ անցեալի յուշեր՝ *նոսթալժի*, այլ վերագտնելու համար կիսատ մնացած յիշողութիւնդ, փորձելով վերականգնել մտքիդ քարտէսին խոցող բացերը: Այդ բացերը չէի՞ն, որ յաճախանքի նման կ'այցելէին քեզ երազներուդ մեջ: Ճամբաները ո՛ր կը տանէին: Ի՞նչ կար այս դարձուածքէն ետք, կամ այդ խանութին ետեւի փողոցը: Ամէն բան մնացած էր պլլուած մշուշի թանձր թաղանթի մը ետին երբ մէկ օրէն միւսը ճամբաները փակուեր էին ու վերադարձը անորոշ կերպով յետաձգւեր: Դարձեր էինք արեւելք ու արեւմուտք, կտրուած իրարմէ, սկիզբը ժամանակաւոր թուացող խզումով մը, սակայն իրականութեան մեջ վերջնական կերպով բաժնուած իրարմէ, բաժնուած մենք մեզմէ: Կարելի չէր կրկին քալել մանկութեան ճանապարհներէն: Կեանքը կը շարունակուէր: Նոր փողոցներ, նոր պատմութիւններ: Բայց ռմբակոծումներու արձագանգը կը շարունակէր պարբերաբար հասնիլ այդ կողմերէն, ամայացած քաղաքակեդրոնի փողոցներէն: Գիտէիր որ փողոցները հոն էին, շէնքերը՝ թեւեւ անհասանելի ու կիսափուլ՝ կը մնային տակաւին կանգուն: Իսկ հիմա, պարբերաթերթին էջերը կը բանաս ու քաղաքը չկայ: Կարծես երկիրը կուլ տուած ըլլայ զայն: Քաղաքները ո՛ր կ'անհետանան: Ռումբը կը պայթի ուղեղիդ մեջ: Յիշողութեանդ փլատակն է, որ անվերադարձ կերպով մեկնած է, գաղտագողի, գիշերով, առանց որ լուր ունենաս ու հիմա կը գտնուիս անկարելի պարապի մը առջեւ: Ինչպէ՛ս բռնել յիշողութեան կորսուած թելը, ինչպէ՛ս յիշել դուն քեզ: Ինչպէ՛ս հասնիլ անցեալին:

Ետքն էր որ յայտնուեցան նկարները: Նախ քու նկարներովդ, սիրելի Պ., այնքան գեղեցիկ ու այնքան տխուր: Քաղաքը կը շարունակէր իր սպիներով վերապրիլ ոսպնեակիդ մէջէն, ու այդ բոլորը այնքան յուզիչ էր, սակայն միաժամանակ յուսադրիչ: Քաղաքը կար, շէնքերը կային, գոնէ նկարներուն մեջ: Բարբարոսները չէին կրցած զայն խլել ու շէնքերը կը շարունակէին կոտտալ իրենց վերքերուն վիշտով: Անոնց վերքերուն մէջէն իսկ կարելի էր տեսնել անցեալի անոնց երազին շողերը:

Ապա եկաւ համացանցը ու բերաւ նկարներու անվերջանալի կծիկները: Ամէն տեղ նկար կար ու ամէն մարդ նկար ունէր: Մինչեւ անցեալ դար երկարող նկարներ, չնաշխարհիկ տեսարաններով, բայց մանաւանդ ազգիդ գաղթականութենէ վերածնունդին հետ համընկնող քաղաքի բարգաւաճման նկարները, խուռներամ փողոցներով: Ամէն տեսակի մարդիկ ու բարբեր կը խաչաձեւէն զիրար, ուր Պըլտեանին հետ պիտի թափառիս փողոց առ փողոց ու գծես մինչեւ Յամրա

գացող երթ ու դարձին մանրամասն դիմանկարը⁵: Քարտեւը սկսած էր կամաց կամաց յստականալ մտքիդ մէջ, փողոցները սկսեր էին քակուիլ ու յայտնել իրենց գաղտնիքները, բայց մանաւանդ ճամբաները սկսեր էին տեղ հասնիլ, իրարու կապուիլ: Յիշողութեան անելները սկսած էին պակսիլ ու խզոււնը կամաց կամաց կը չքանար: Այդ ատեն էր, որ օր մը դուն քեզ ներթափանցած գտար նկարներու աշխարհէն ներս ու սկսար թափառիլ: Փողոցները կենդանացան ու սկսար անոնց մայթերէն քալել, լսել աղմուկը, ճչակները, առնել խայտաբղետ շուկաներէն եկող հոտերը: Քաղաքը իրական էր: Յիշողութիւնդ կը վերագտնէիր, ուրեմն կայիր: Մնան փորձառութիւն մըն ալ չէ՞ր միթէ հաւաքական վերապրումի փորձառութիւնը, երբ նոր երկրին վրայ հագցուցինք հինին անունները ու սկսանք ապրիլ որպէս անոր նոր բնակիչները: Կորսուածը կը շարունակուէր մեր կեանքերով, մինչ կը վերածնէինք ու կ'ապրէինք ծաղկումի աղուոր փորձառութիւն մը: Երա՞զ էր այդ ամենը:

Պ.՝ սիրելիս, փողոցներդ մանկութեանս խաղաղայրը եղան ու երագդ մեր ալ երագը դարձաւ, երբ հաւատացինք հայրենիքներու բազմակիութեան ու ազգային զարթօնքի տեսլականին: Այս տողերը որ կը գրեմ այդ երագին հետեւանքն են, ու ամէն մէկ տողին ետեւ քու ծաղկումիդ ու ընկրկումիդ հետքը կայ: Բեզմով է որ գտանք մենք մեզ ու դարձանք այն ինչ որ ենք այսօր, կանգուն կամ վիրաւոր: Քու ճակատագիրդ մերն ալ եղաւ ու կիսեցինք զայն ցմրուր մինչեւ որ կամաց կամաց նոր անկախացող հայրենիքը սկսաւ զալ դառնալու հաւաքական երագին մեր կիզակէտը, ան ալ իր կարգին վիրաւոր: Փողոցներդ սակայն չեն լքեր յիշողութիւնս: Անոնց յաճախորդն եմ օրն ի բուն, թէեւ ոտքերս կը քալեն աշխարհի տարբեր քաղաքներու փողոցներէն: Սակայն, այնքան ատեն որ կաս նկարներուն մէջ, կաս մեր մտքերուն մէջ, ու երագդ կը շարունակէ վառ մնալ մեր հաւաքական յիշողութեան մէջ: Գիրքդ, սիրելի Պ., այդ է որ կը յուշէ. չկորսնցնել երագը ինչ որ ալ պատահի, ինչպէս որ նկարներուդ մէջ կիսափուլ շէնքերը կը մնան քաղաքին երագին կտակակատարները: Շէնքերը յիշողութիւն ունին, այնքան ատեն որ կան: Հաւաքական յիշագրկումի գործողութիւնը, որ բուն նպատակն էր պատերազմի ակարտին յաջորդած կիսափուլ բայց կանգուն մնացած հազարաւոր շէնքեր փլելու մոլուցքին, չի կրնար ջնջել նկարներդ: Քաղաքին յիշողութիւնը կը շարունակուի անոնց էջերուն վրայ: Ոչ որպէս միսիթարանք, այլ որպէս շարունակուող յիշողութիւն: Կանք, որովհետեւ կը յիշենք, այնպէս ինչպէս կորսուած երկրին յիշողութիւնը կը շարունակուի մեր մտքերուն ու երագներուն մէջ:

Նկարած քաղաքդ, սիրելի Պ., իմս ալ էր եւ բոլոր քաղաքներէն ուր ժամանակը մեզ նետեց, որոնց մայթերէն քալեցինք ու կայքեր հաստատեցինք պարբերաբար, կը մնայ միակը, որուն փողոցները, շէնքերը, խանութները, պատշգամ-

⁵ Գրիգոր Պըլտեանի «Գիշերադարձ» ընդհանուր խորագրով վիպային մեծ գործին գլխաւոր յաճախանքներէն մէկն է գաղթականութենէն մինչեւ պատերազմի սկիզբ հասնող քաղաքին պատկերը ու անոր փողոցները, արուարձաններէն մինչեւ քաղաքակեդրոն ու անդին: Քարտեւին համար, տէն Բաֆֆի Աճեմեան, *Բագին*, թիւ 1-2, 2016:

ները ու բնակիչները կը շարունակեն երկարաձգուիլ մտքիս ոլորտներուն մէջ ու կը շարունակեն ապրիլ իրենց ուրոյն պատմութիւնները: Ձեռքս կ'երկարեմ դըպնայու համար նկարներու մակերեսին, բայց արդէն միւս կողմն եմ, անոնց մէջ կը քալեմ: Քաղաքս կը շարունակուի անոնց մէջ:

ՊԵՅՐՈՒԹԻ ՄԵՋ, ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԻ ՄԸ

(Հատուած անտիպ վէպէ մը)

ԽԱԶԻԿ ՏԷՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Արամ Պէյրութի գաւակն էր:

Երբէք խորապէս չէր մտածած իր ազգային պատկանելիութեան մասին, ոչ ալ՝ վերլուծած իր զգացումները, հպատակութեան հարցը, տարբերութիւնը հայ եւ լիբանանցի ըլլալու: Բայց գիտէր, կը զգար, որ ինք միջերկրականեան մայրաքաղաքին կը պատկանէր: Կը սիրէր հակասութիւններով լեցուն այս քաղաքը:

Չէր ճանչցած այն Պէյրութը, որ իրմէ մէկ սերունդ առաջուան ներկայացուցիչները հայրենաբաղձ կարօտով կը յիշէին, չէր ճանչցած ներկայի այն Պէյրութը, որուն անդորրութեան ու գեղեցկութեան մէջ երգած էին բանաստեղծները, ոչ ալ այն մէկը որ քաղաքագետներ իրենց ճառերուն մէջ արեւելքի եւ արեւմուտքի կապը կ'որակէին:

Այդ Պէյրութը նոր տեսնել սկսած էր երբ պատերազմը սկսաւ: Արամ Պէյրութը ճանչցաւ պատերազմի մէջ, ռումբի որոտներուն տակ, աւերակներու եւ աղբերու կոյտերով ու զինեալներով լեցուն: Պէյրութ՝ յաւերժական պատերազմը:

Բայց, Պէյրութի անցեալ փառքը յիշեցնող քարթ-փոսթայները, որոնք հառաչել կու տային բազմաթիւ մարդոց, քանդուած պանդոկներու լուռ մենութիւնը, աւերակներուն վրայ բարձրացող շինութեանց ձողերը, այս բոլորը Արամին զգացնել կու տային որ Պէյրութը այն չէր, ուր կ'ապրէր, որուն հոգեվարքին ականատես վկան էր արդէն շատոնց: Եւ Արամ կը սիրէր այդ կորսուած դրախտին անիրական հաճոյքները:

Անցնող տարիներու պատերազմը իր անհատնում զինադուլերով, փրկութեան հազարումէկ խոստումներով, հազար անգամ ծնած ու մեռած խաղաղութեան յոյսով, առաւել՝ Արամի համար նուազ հասկնալի ու նուազ կարեւոր ներկայի քաղաքական տուեալներով, ամէն պէյրութցիի հոգիին մէջ զետեղած էր դառն յուսախաբութիւն մը: Եւ հակառակ անոր, հիմա որ համեմատական խա-

դադողթեան շրջան մը կը բոլորէր Պէյրուօթը, Արամ յուսահատօրէն կը փարէր ներկայի խաբուսիկ հաւատքին:

Հասած էր Սանաիը: «Իւնիօն»ի շէնքին ետեւի կողմէն դառնալով ինքզինք գտաւ ինքնաշարժերու լոյսով ողողուած փողոցի մը մէջ: Թեթեւ հով մը կու գար աւելցնելու գիշերուան անուշութիւնը:

Ինչպէ՛ս ժխտել քաղաքակրթութեան բարիքներուն գեղեցկութիւնը: Ինքնաշարժերը սուրալով ետեւ-ետեւի կ'անցնէին, եւ իրենց լուսարձակները դեղին հորիզոնականներ կը կազմէին՝ գիշերուան մթութեան տալով կախարդական հմայք մը: Դեղին լոյսերու զոյգ շարքերը, թեթեւ հովը, փողոցի անցորդներուն մենութիւնը... այդ բոլորը կենդանի ներկայութիւն մը կը զգացնէին, համակարգ մը կը կազմէին, ուր Արամ չէր զգար որ յստակ տուեալներու պատճառական տրամաբանութեամբ կաշկանդուած էութիւն մըն էր: Ընդհակառակը, իր գոյութիւնը կենդանի ներդաշնակութիւն մը կը կազմէր: Կ'ըմբռնէին ինքնաշարժերու լոյսը, հովը, մինչեւ իսկ կաթիլ-կաթիլ թափիլ սկսող անձրեւը, որ առաւել հմայք մը կը ստանար երբ ակնթարթի մը համար կ'երեւէր դեղին լոյսի մը ճառագայթին մէջ: Զաղաքը ապրող իրականութիւն մըն էր, անմիջականօրէն ներկայ եւ հասանելի, եւ Արամ կը նոյնանար այդ հարազատութեան հետ: Առանձնանալու բացարձակ ազատութիւն կար հոս, դեղին լոյսի գեղեցկութենէն կարելի էր մինչեւ իսկ բիւրեղութիւն կերտել...

Գիշերուան մութը կը ծածկէ Համրա փողոցին տգեղութիւնները, եւ վառողմարող բազմաթիւ լոյսերը, որոնցմով այդ փողոցին գիշերային հմայքը կ'իմաստաւորուի, անոր կու տան նոր իմաստ մը, նոր գեղեցկութիւն մը: Այդ պահուն Համրան ոչ մէկ ձեւով կը տարբերի ժապաւէններու մէջի արեւմտեան քաղաքներու լուսաւոր փողոցներէն: Թէեւ առաւօտեան աշխուժութիւնը մարած կ'ըլլայ, սակայն Համրան ամայացած չ'ըլլար, չ'ամայամար, այնքան ատեն որ լոյսերու կախարդանքը կ'իշխէ: Առանց առաւօտեան ժխորին կարելի է մինչեւ իսկ որոշ շարժանկարներու սրահներու մէջ ցուցադրուող ժապաւէններուն ձայնը լսել:

Գիշերուան այդ պահուն, Համրայի մայր փողոցը ժամադրավայրն է առաւելաբար տուն վերադարձող աճապարուած անցորդներու, այն պահը երբ գրեթէ բոլոր վաճառատուներու երկաթեայ ձողերուն ետին բանտարկուած կ'ըլլան սպառողական ապրանքները: Արեւմտեան պերճանքին ուշագրաւ ներկայութիւնը արեւելեան Միջերկրականի ափի քաղաքին փողոցին մէջ. ահա թէ ինչու Պէյրուօթը շաղկապ մըն է արեւմուտքի եւ արեւելքի միջև: Միւսը՝ արեւելքի երբեմնի քաշողականութիւնը արեւմուտքի համար շատոնց բանականացած եւ իր խորհրդաւորութիւնը կորսնցուցած էր: Եթէ երբեք այն ունեցած էր... Փակ խանութներուն առջև, գիշերուան հետ կ'երեւնային շրջուն վաճառորդներուն շարժուն կրպակները՝ թերթ, ծխախոտ կամ քախքէ: Կարծես ցերեկին ամչնալով վաճառատուներու աշխոյժ առեւտուրէն, այդ ողորմելիները գիշերները կու գային իրենց ապրանքները փռելու գոց ցուցափեղկերուն առջև, գետինը, օգտուելով անոնց լոյսէն:

Յամրայի մէջ այդ պահուն ամենէն կենդանի ներկայութիւնը ելեկտրական մեքենաներու խաղաղայրերն էին: Բախտախաղի ամենահասարակ տեսակէն մինչեւ տիեզերքի կործանիչ պատերազմները փոքր պաստառի վրայ բեմակա-նացնող այդ մեքենաները անբացատրելի հմայքով դէպի իրենց կը քաշէին մար-դոց եւ կուլ կու տային երկաթէ մէկ լիրաները որոնց փոխարէն յաճախորդին կը հրամցնէին արդէն շուկայական շրջագայութեան դրուած արհեստագիտական վերջին հնարումներու հաճոյքը, որ կ'ըմբռնուի դարձեալ լոյսերով եւ արուես-տական ձայներով: Թէ մարդիկ ինչո՞ւ կը խաղային, այդ մէկը չէր կրնար հասկնալ պատահական անցորդը, որ եթէ պահ մը ուշադրութիւն ըներ անպայմանօրէն պիտի լսէր փողոցային ամէն տեսակի հայիոյանքներով գունաւորուած եւ անոնց ընկերացող մեքենային անսպառ ձայներով ստեղծուած քսաներորդ դարու քա-ղաքակրթութեան առօրեայի ժխորային համանուագը:

Անոնց կը հակադրուէր Յամրայի «քաՖէ-թրոթուար»ներու վեհափառ եւ ար-համարհական ներկայութիւնը: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը ունի իր իւրայատկու-թիւնը: ՔաՖէ տը Փարի-ն ժամադրավայրն է պատկերասփիւռի յայտնի դերասան-ներու, Ուիմփի-ն իր պայծառ ճերմակ լոյսով կը հրաւիրէ ուրախ զբօսնողները, Մոտքայի տժգոյն լոյսը յարմարագոյն վայրն է յայտնի թէ զաղտնի սիրահարներ-ուն:

Էլտորատո շարժանկարի սրահէն անդին Յամրայի լոյսերուն կախարդական հմայքը հետզհետէ կը նուագի, եւ գիշերն ու լռութիւնը, երբեմն անբացատրելի կերպով մտահոգիչ, աւելի եւս կը շեշտուին: Այդ շրջանին մէջ, մայր փողոցէն դէ-պի վար ու վեր կը սկսի տարբեր Յամրա մը, աւելի լուռ, աւելի կարմիր, աւելի գրգռիչ: Գինետուններու եւ հանրատուններու Յամրան է այդ, որուն անմիջական շրջակայքին են պանդոկները:

Ամէն անգամ որ այդ շրջանէն կ'անցնէր, Արամ անբացատրելի վախի մը հետքերը կը զգար: Պատանեկան օրերէն մնացած յիշատակ մը. օր մը, երբ հետա-քրքրութենէ մղուած փորձած էր նայիլ գինետուններէն մէկուն բաց դռնէն ներս, գինով բոզ մը, պատին կռթնած, «հապիպի» ըսած էր իրեն եւ հրաւիրած ներս քան մը խմելու:

Այդ յիշատակը չէր որ իր քայլերը արագացուց: Անձրեւը սաստկացած էր:

Արամ կը բնակէր Վերսայ շարժանկարի սրահին ետեւը գտնուող նեղ փողոցի մը մէջ: Փողոցը հակապատկերն էր տասնեակ մը մեթր անդին գտնուող շրջանին ուր Յամրան կը վերջանայ: Ժամանակին բարգաւաճման մեծ ծրագիրներ նախա-տեսուած էին այդ նեղ փողոցներուն համար ալ որպէս կամրջում Յամրայի եւ ծովեզերեայ շրջանները տանող ճամբաներուն: Պատերազմը խանգարած էր այդ բոլորը:

Կանոնաւոր կերպով կ'անձրեւէր երբ Արամ մուտք գործեց իրենց փողոցը: Թաղամասին բաժին ինկած ռումբերը այլանդակած էին բնակարանները, կերպա-րանափոխած փողոցը: Քաղաքապետարանը երբեք չէր մտահոգուած փողոցին

մեջ բացուած հսկայ փոսերը գոցելու, ոչ ալ գրեթէ ամէն անձրեւէ յետոյ յորդող կոյուղին նորոգելու: Մուտք ու ամայի փողոցին մէջ իշխողը նեխուամի անտանելի հոտն էր ուր կոյուղին ու փողոցի մուտքի աղբակոյտը կը խառնուէին: Աղբահալաքներու ուշադրութենէն երկար ժամանակ վրիպած աղբակոյտը այդ գիշեր անօթի կատուներու եւ առնետներու գրոհին տակ փուլ եկած էր: Գոց տոպրակները պատռուելով առատօրէն գետին փռած էին իրենց պարունակութիւնը: Արամ ուշադրութեամբ առաջացաւ չսահելու համար քիմիական նոր եւ կասկածելի բաղադրութեան ցեխին վրայ կոխելով:

Շրջակայ թաղերուն մէջի բարձր եւ գեղեցիկ շէնքերու բնակիչները ամէն առտու իրենց սպասուհիներուն կը յանձնէին աղբի տոպրակները, որոնք կը բերուէին եւ կը թափուէին աւելի համեստ թաղամասի մուտքի փողոցին ծայրը: Այնպէս ինչպէս մօտիկ անցեալին տարբեր անձինք բազմահարիւր գաղթականներ բերին ու թափեցին այդ թաղին մէջ, հաստատեցին կիսափուլ կամ կիսաաւարտ շէնքերու մէջ երբ այլեւս գրաւուելիք պարապ յարկաբաժին չմնաց: Բաւական ժամանակ անցած էր, եւ թաղեցի դարձած այդ ամբոխը չէր տարբերեր թաղի բնակիչներէն, բայց թաղին մնացած էր «գաղթականներու» անուանումը: Արամ կը յիշէր թէ ինչպէս պատերազմի էն առաջին հանգրուանին, սարսափածներու հսկայ բազմութիւն մը խուժեց հոն, սկսաւ գրաւել պարապ մնացած յարկաբաժինները, որոնց տէրերը արդէն հեռացած էին Պէյրութէն: Ունեցածը կորսնցուցած եւ տեղահանուած ամբոխը, յուսահատներու յատուկ վայրագութեամբ եւ իրաւունքով, յափշտակած էր ինչ որ գտած էր, պերճագոյն բնակարանները իւրացուցած եւ իր տառապանքին գոյներով կերպարանափոխած էր՝ կոտորած դռներ, փողոց հանուած թանկարժէք կահ կառասի, եւ պատերուն վրայ բազմատեսակ եւ բազմագոյն լոզունգներ: Այդ բոլորը «գաղթականներուն» թաղին մթնոլորտը կը դարձնէին ճնշիչ: Թաղեցի դարձած տեղահանուածներու ամբոխը իր հետ բերած էր իր տառապանքը, ցատումը, կարծես չէր կրնար բաժնուիլ անոնցմէ:

Արամ վերէն վար թրջուած էր երբ տուն մտաւ, հաճոյքով ներքաշեց աղբի հոտէ գուրկ տան օդը: Սենեակ մտաւ, ինքզինք նետեց աթոռին վրայ: Աչքը ինկաւ եռոտանիին վրայ դրուած մաքուր թուղթին: Անձրեւը կը շարունակուէր: Պատուհանէն դուրս նայեցաւ: Թաղը նոյնն էր:

«Յոս Յամբան կը վերջանայ», մտածեց: «Բայց հոսկէ ալ կրնայ սկսիլ... Յամբան օր մը կրնայ այս թաղին պէս ըլլալ...» Այդ գիշեր չկրցաւ որեւէ նկար յղանալ, թէկուզ եւ մտովին, Յամբայի գիշերը նկարելու համար ինչպէս ծրագրած էր տուն վերադարձի ճամբուն վրայ:

ՊԵՅՐՈՒԹԸ. ՊԱՅԹՈՒՄՆԵՐՈՒ ԵՒ ԼԻՆԵԼՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

ՍԱԳՕ ԱՐԵԱՆ

Ընկերներու, որոնց ձայնն ու թախիծը իմ հետ է միշտ:

Լրագրութեան եւ բանաստեղծութեան միջեւ

Լրագրութեան մէջ գիծ մը կը կայ, որ կը տանի բառի անմահութեան: Մենք լրագրողներս յաճախ բառերը հաշուելով կը գրենք, նիւթը պատկերացնելով, կ'ետերը նշելով ու մեր մտքին մէջ ընդհանուր պատկերը «գծելով»:

Ժամանակը կը սահի:

Մեր գրածները կը գրաւեն թերթերու առաջին սիւնակները, որ յետոյ անոնց թուղթը հիննայ ու դառնայ (իմ պարագայիս) Պոլսոյ հին ու խոնաւ թաղերու բնակիչներուն առօրեայ սեղանին հիւրը, հացին, խոհանոցին եւ սառնարանին բնակիչը...:

Մենք գիրը կ'ամրացնենք եւ կը խառնենք մեր աճապարող օրերուն ու մեր ուշացող երագի ծայրերուն:

Գիրը մեզի համար երագ էր կապոյտ, սկիզբը թաց էր ու մեր մանկութեան բանուկ մայթերու անձրեւներէն շոգի դարձող յիշատակ էր:

Յիմա սակայն ուրիշ է գիրը:

Լրագրութեան եւ գրելութեան (այո՛ր, գրելութիւնը, որպէս գրելու կարելիութիւն) միջեւ կարմիր թելեր կան, որոնք ճանապարհ կը բանան դէպի նոր բացատներ:

Մենք կը թռչինք այդ արագութեան մէջ, մեր աչքերը կը ցաւին անոր ահով, քանի մը կաթիլ «Սիսթէյն» (աչքերու խոնաւութիւնը ապահովող հեղուկ) կը կաթեցնենք մեր չորցած աչքերուն, հովերուն հետ կը խօսինք, սառնամանիքը ուր որ է պիտի գայ կ'ըսենք ու նորէն կը մտնենք թանձր լրագրութեան ծանր սիւնակներուն մէջ:

Չգոյշ ենք, որ մեր խմբագիրները յանկարծ չնեղանան ու մեզ չդասեն աշխոյժ գաղափարական, կ'ընտրենք ետեւի ճամբաները, ներս կը մտնենք գաղտնի դռներէն, երբ բոլոր սրահներու լոյսերը մարած են:

Պոլիսը Պէյրութի վերածել կ'ուզենք, քաղաքին մէջ ծովու օդը կը շնչենք, քանի մը բառ թրթրենով, քանի մը բարեւ քիւրտերուն համար, մինչ անկասելի հոսքը մարդոց մեզ կը տանի ջախջախուած յիշատակներու ավիը, որոնց պատկերներուն մէջ կան չմեռնող ընկերներ, մեր ժամանակէն, մեր երագէն ու մեր անցեալէն:

Հիմա, երբ լրագրութեան բացատրեն կը թռչիս գրականութեան մեծ դաշտը, երբեք մոռնալու չես, որ քեզ փրկողը հին գիրն է, որուն մէջ կար հաւատամք, կար իտեալ եւ կար ամրութիւն:

Անոր համար, որ Պէյրութը դիմացդ կանգնած, իր ծովափի ջուրերուն մէջէն երեսիդ կը նայի, քեզի կը սպասէ ու գրկելու պէս բաներ կ'ընէ, դուն որ քանի-քանի անգամներ անոր երեսին անկիրթ բառեր շարտեցիր ու բացայայտ կերպով խօսեցար անոր կարօտներուն, անոր բոզութեան, անոր ստերջ արգանդին մասին...:

Պէյրութը նոյնն է, պայթումէն առաջ նոյնն էր եւ հիմա, երբ իր վերքերը հատիկ-հատիկ կը բուժէ եւ կը պատրաստուի նոր թռիչքի... նորէն նոյնն է:

Բանաստեղծները իրենց սաղմին մէջ խեղդող, քնծիծաղող, երազներու հին շապիկները նորէն լուացող եւ ամենակարեւորը՝ դէպի ապագան վազող իր խինդ ձայնով:

Պէյրութը մեր վիշտի արգանդն է, անկէ ելանք, անկէ կը հոսինք հիմա եւ անոր բառերով կը լողանք առանց դադարի, առանց միջակէտներու գուցէ, եւ առանց վերջաբաններու:

Կ'ուզենք միացնել բառը լրագրութեան ամայքին, կուզենք սիրել անոր բարի բանաստեղծներու հոգին:

Տորայի մեծ պայթումը եւ Ճորճ Սեմերճեանի լուսաւոր ստուերը...

Առաջին պայթումը Ճորճ Սեմերճեանի լուսանկարին վրայ գրուած պատումն էր: Ատոր մենք տուինք «Տորա»ի պայթում անունը, երբ կազի պահեստանոցի կլոր-գունդ երկաթեայ առաստաղը օդը ելա:

Խուճապ էր ամէն տեղ, մարդիկ մահուան ճիրաններէն կը փախչէին, արիւն էր գետինը, վերք էր ամէն դի ու կարծէք աշխարհի վերջը եկած էր այդ օր:

Եղան զոհեր, մահ ու տարածամ եղաւ: Պայթումը Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի վերջին փուլին էր, սոսկալի եւ ահագնակերպ, եւ ոչ ոք կը մտածէր, որ այդ ամեհի պայթումէն ետք իմ քաղաքս նորէն պիտի ապրի:

Պայթումին հետեւանքներէն անմասն չէր մնար ծննդավայրս՝ Պուրճ Յամուտը, որուն առաջին պատկերները քանի մը ընկերներ կ'առնէին եւ կը տարածէին ամենուր:

Սեւ-սպիտակ պատկերներ էին. այդ օրերուն էր նաեւ, որ Ճորճ Սեմերճեանի անունը առաջին անգամ կը լսէի:

Ճորճը պատերազմի բովէն անցած լրագրող-լուսանկարիչ էր, որուն մասին միայն լսողաց էինք, մինչեւ որ մեր ընկերներէն Վ. Թ.ն պատմեց իր մասին եւ ըսաւ, որ առիթ պիտի ըլլայ Ճորճը տեսնելու:

«Մուք սենեակ» էր ընդհանուր խորագիրը, որովհետեւ այդ օրերուն լուսանկարիչներու մեծ մասը, իրենք «կը լուային» իրենց նկարները:

Քանի մը արագ գործընթացէ կ'անցնէր լուսանկար «տպելու» աշխատանքը: Նախ «նեկաթիւ»ները պիտի հանէիր, յետոյ «մութ սենեակ»ի կարմիր լոյսին տակ, այդ «նեկաթիւներ»ը պիտի «տպէիր» պատկերներուն վրայ, որմէ ետք ալ հարկաւոր էր, որ այդ պատկերները մէկիկ-մէկիկ չորցնէիր:

Այդ սպասումներու մեծ բովին մէջ, մենք ժամադրուեցանք մեր ընկերոջ տունը, սպասելով, որ ճորճ Սեմերճեանը պիտի գար հասնէր ու միանար մեզի:

Գիտէինք, որ մարդը մեծ համբաւ ունի ու անպայման մեզի դաս տալու, սորվեցնելու, խորհուրդ մը տալու ոգիով է, որ պիտի գար:

Երկար սպասեցինք, մտանք մեր ընկերոջ «մութ սենեակ»ը, լուսանկարներու տպագրութեան համար յատկացուած բլասթիքէ մեծ ամանները տեսանք, մէջը դեղ, իսկ սենեակին մէջ միայն այդ դեղին հոտը կը տարածուէր, թափառեցանք ու ետ դուրս եկանք:

Սպասեցինք, սակայն ճորճը չեկաւ:

Ու չեմ ալ յիշեր, երբ, աւելի ուշ էր վստահաբար, որ ճորճը կապար մը ստանալով «առջեւի գիծ»ին վրայ պատկեր մը քաշելու ատեն կ'իյնար:

Կը գոհուէր ճորճ Սեմերճեանը եւ կը միանար այն հարիւր-հարիւրներու շարքերուն, որոնք տարբեր պայմաններու տակ կը սպաննուէին եւ կը միանային Լիբանանի արիւնալի պատերազմի գոհերու մեծ ցուցակին:

Կը մեռնէր հերոսի պէս, իր պարտականութիւնը ընելու ճանապարհին, սիրելով իր գործը, հմայելով «Ալ Նահար», «Լ'Օրիան-Լը ժուռ», «Ազդակ» եւ տասնեակ այլ թերթերու եւ միջազգային գործակալութիւններու ընթերցողները իր արուեստի երանգ ունեցող լուսանկարներով ու կը հեռանար...:

Յետոյ, շատ պատումներ լսեցինք ճորճին մասին, անոր սպանութեան մասին, տխուր եղելութեան հանգամանքներուն մասին ու ամենակարեւորը՝ չմոռցանք զինք:

Չմոռցանք, որովհետեւ այդքան սեւ օրագրութեան մէջ, շնորհիւ իր ոգիին, ճորճ լուսաւոր երանգ կը դնէր իր լուսանկարներուն մէջ եւ բոլորին կ'աւետէր, որ կեանքը նորէն պիտի գայ...:

Մեծ պայթումէն անդին...

Անցնող օգոստոսը դառն էր: Ժամերով նստած եմ համակարգիչին դիմաց, առանց բառ մ'իսկ գրելու, այսպէս անդամալուծուած վիճակ էր: Տխուր էր ամբողջ պատկերը, խորագիրը իմ քաղաքս էր, անոր վիշտը եւ արեան հեղեղումը:

Յարիւրաւոր գոհեր, փլատակներ, անհասկնալի վարկածներ եւ նաւահանգիստ մը, որուն մեծ մասը արդէն կը դառնար աւերակուած:

Պէյրուսը կը ցնցէր մեր հոգիները, իմ հոգին, ընկերներուս հոգին ու անոնց, որ երբեք չլքեցին անոր հին աւետարանները եւ սպասման սրահները:

Պէյրուժը կը ցաւէր, անոր ցաւը կը տարածուէր իրմէ դուրս եւ կը հասնէր անոնց, որ տարիներէ ի վեր անոր կարօտով էին ապրած:

Ուրկէ մտնէիր ի վերջոյ անոր պատումներուն մէջ ու կամաց-կամաց շարէիր պատկերները այն օրերուն, որ «բազըլ»ի մը պէս կազմեցին քեզ:

Կը փոխուէր քաղաքս, այո՛ր, կը փոխուէր, անոր դէմքերը կը փոխուէին, անոր ձայները կը փոխուէին, կշիռքը կը փոխուէր ու մարդիկը կը դառնային ուրիշ եւ անճանաչելի:

Կային մարդիկ, որ կ'ըսէին, որ Պէյրուժը «սպասման սենեակ»ի պէս է: Յոն կը ծնին, կը մեծանան, հասակ կ'առնեն, կ'աճին ու... կը թռչին:

Կը հեռանան դէպի «տաք տեղեր»ը, մոռնալով, որ ամենամեծ ջերմութիւնը նոյն իրենց քաղաքի ջերմութիւնն է:

Պէյրուժ կը փնտռեն ամէն քայլափոխի, Պէյրուժի մասին կը հարցնեն, Պէյրուժի բառերով կը խօսին եւ Պէյրուժի վերադարձին կը սպասեն:

Կարծես ան ալ հարս մը ըլլար, որ քէնցած է իր օճախէն ու գացած է հեռու, կ'ապրի ծովու փրփուրներուն հետ, կ'ապրի իր քէնով եւ քէնը կը դարձնէ ամէնօրեայ աղօթք: Ծեր նաւաստիի հետ խօսող հարս մըն է Պէյրուժը, որ կը պատմէ իր երազներուն եւ սպասումներուն, առաջին համբոյրին եւ ամուսնութեան առաջին զիշերուան մասին:

Առաջին տարփանքին, առաջին վարդին, առաջին հարուածին, առաջին փամփուշտին եւ առաջին երկնումին մասին:

Յետոյ առաջին զաւակին, անոր լացին, խինդին, անոր երգին, անոր արբունքին մասին:

Այսպէս, անվերջ պտոյտ է Պէյրուժը, որ ամէն պայթումէ ետք ինքզինք պիտի հաւաքէ, ինքզինք պիտի նորոգէ եւ ինքզինք պիտի կերտէ:

Պիտի սիրէ, պիտի արբենայ ու ապրեցնէ մեզ:

Իսկ մենք առանց բողոքի պիտի փնտռենք անոր կայծոռիկները, որոնց մասին լսած էինք առաջինը մեր ընկերներէն:

Հիմա այդ ընկերներէն շատեր ցուրտ հողին տակ են, նոյնիսկ հեռու Պէյրուժէն եւ հեռու անոր աւազներէն:

Պէյրուժը միայն ծննդավայր մը չեղաւ:

Եղաւ արբունքի մէջէն լարուած մկան, եղաւ աստղ պահուած մեր ափերուն մէջ եւ եղաւ ճամբորդութեան առաջին կայան, որմէ սնուեցանք, որմէ սորվեցանք ... եւ որով այսօր ալ կը շարունակենք ապրիլ:

Կեանք է Պէյրուժը:

ԻՍ ՊԵՅՐՈՒԹԸ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

հնչպե՞ս գտնել կորսուող ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ հետքերը, երբ ինչ որ ծանօթ ու հարազատ է քեզի՝ մտքիդ մեջ ներկայ է միշտ, զայն բաղդատել այլ ժամանակներու հետ, երբ քաղաքը քու դիմացդ կը քանդուէր ու կը կառուցուէր, աւելի ուշ, երբ կ'այցելէիր այնտեղ, կը փորձէիր հասկնալ՝ թէ ինչ կորսուած էր, թէ ինչ էր փոխուել, մանաւանդ որ շատ մը վայրեր սերտօրէն առնչուած էին կեանքիդ առաջին տասնամեակներուն, կազմաւորմանդ հետ:

Չարմանալիօրէն, թէ՛ այդ քաղաքը հաստատուիլդ եւ թէ՛ հոնկէ հեռացունդ առնչուած է քաղաքացիական պատերազմի հետ: 1957ին, Սուրիայէն գալով, ընտանեօք նոր հաստատուած էինք Էշրեֆիէի շրջանը, Սուրբ Յակոբ եկեղեցւոյ, դպրոցին ու «Ազատամարտ» ակումբին մօտ գտնուող յարկաբաժինի մը մէջ, երբ շատ չանցած պայթեցաւ քաղաքացիական պատերազմը: Իսկ երեսուն տարի ետք, երբ հեռացար հոնկէ, աւելի քան երկվեցեակ մը տարիներէ սկսեալ, պատերազմը դարձեալ բռնկած էր ու կը շարունակուէր:

Այո, կը փնտռեմ իմ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ սահմանները, որ մեկնելով մայրաքաղաքի կեդրոնէն, միշտ նոր օղակներ կը գծէ, քայլերս կը տանի Էշրեֆիէէն Համրա, կը հասնի աւելի անդին, մինչեւ Պուրճ Համուտ եւ Նաքքաշ, ծովափներ ու բարձունքներ... նոյնիսկ եթէ անոնք այլ շրջաններ նկատուին: Կը ձուլէ ժամանակները. կեանքի տարբեր ժամանակաշրջաններ կը խառնուին իրարու, իսկ անցեալը յաճախ կը դառնայ ներկայ եւ իր շուքը կը ձգէ մտածումներուս եւ առնելիք քայլերուս վրայ:

Մանկութեանդ օրերէն չես մոռնար Կիրակիները, երբ հայրդ Ռիվոլի շարժապատկերի սրահը Քուլայ գետի վրայ կամուրջը դիտելու պիտի տանէր քեզ կամ սուրճ մը առնէր ծովափի մէկ փոքրիկ սրճարանը, քեզի համար ալ զովացուցիչ մը ապսպրելով, թերթ կարդալով կամ հետդ գրուցելով: Նոյնիսկ երբեմն «Ազատամարտ» կեդրոնին մէջ կատարուող «Քնար» երգի ու պարի խումբի փորձերուն պիտի ընկերանայիր իրեն, որուն վարչական պատասխանատուն էր. չեմ գիտեր, թերեւս թուաբանակով մեծցող ընտանիքին վրայ մօրս բեռը թեթեւցնելու համար կը տանէր գիս:

Աւելի ուշ, ուղղակի քաղաքի պորտին պիտի գտնուէի: Լիբանանի մէջ սովորութիւն էր ամրան եռամսեայ արձակուրդին տղաքը «գործի» դրկել: Հայրս ալ ամէն ամառ քանի մը շաբաթ աշխատանքի կը դնէր գիս իր ծանօթներէն մէկուն քով այն տրամաբանութեամբ, որ ամէն գործէ գաղափար ունենամ: Տասներկու տարեկանիս պիտի վաճառող աշխատէի հօրեղբօրս աներոջ արծաթեղէնի խա-

նույնը, որ ոսկերիչներու շուկային մէջ կը գտնուէր: Օտար գրօսաշրջիկներ կը վիստային Լիբանանի մէջ եւ ես, իմ անգլերէնովս, բաւական վստահելի կամ համակրելի կը նկատուէի անոնց համար. կը նախընտրէին գնումը ինձմէ կատարել, հաւանաբար խորհելով որ այս փոքր տղան չի խաբեր... մինչդեռ ես կ'առաջարկէի այն գինը, որ ինձի կը թելադրուէր: Այս պատճառ դարձաւ, որ երկուերեք շաբթուան աշխատանքս քանի մը շաբաթ եւս երկարի գործատիրոջ՝ *ամնո* Գրիգորին խնդրանքով: Հոն է որ ինձմէ երկու տարի մեծ իր կրտսեր տղուն՝ Նազոյին հետ սկսանք հետախուզել շրջակայքը: Քիչ մը անդին կը գտնուէին ծաղիկներու ու ձուկերու շուկաները, խանութներ կային ուրկէ գօրաւոր համեմներու բուրմուկներ կը տարածուէր: Թաղերու ծայրը, սուտանցի նիհար վաճառորդներ օրաթերթի թղթիկներու մէջ փաթթուած պիստակ կը ծախէին, շագանակի եղանակին՝ կառքերու վրայ եփած շագանակի հրաւերն էր, կային *սուսի*, *ճըլլէպի* կամ *թամր հընտի* փողոցի վաճառորդները, որոնք քեզմէ առաջ սառն հեղուկը խմուած, գործածուած զովացուցիչին գաւաթը արագօրէն ցօղուէլէ ետք՝ զայն լեցնելով քեզի կը հրամանէին, սակայն նախընտրելին՝ եղանակին համեմատ նարինջի կամ նուռի հիւթերն էին: Պուրճի հրապարակը միշտ շարժում կար՝ թերթի վաճառորդներէն մինչեւ այս կամ այդ ամառանոցը մէկը տանելու պատրաստ վարձակառքերու շարժավարները, որոնք պոռալով յաճախորդ կը փնտռէին: Անկախութեան արձանէն քիչ մը անդին «ՔաՖէ Ազար»ն էր, որուն դիմաց, իր երիտասարդութեան Փօլ Կիրակոսեանը անցորդներուն դիմանկարը կը գծէր մէկ ոսկիի...: Այնտեղ, արաբերէնէն ետք, ամենաշատ գործածուող լեզուն հայերէնն էր: Չարմանալի կերպարներ հոն կը յայտնուէին, օրինակ՝ երբ նախաճաշի համար ծոթրինահաց՝ *մենէիշ* ուտելու կը մտնէինք, յաճախ կարմրաթուշ, գլխուն՝ ֆէս, վաթսուկնոց մարդ մը կ'ըլլար, երկար ու գծաւոր *պուպուն* հագած, որուն *մենէիշ*ին մէջ, կանաչութենէ ու ձիթապտուղէ զատ՝ սխտորով ու համեմներով եփած փայծաղ աւելցնել կու տար...

Վաթսունականներու սկզբնաւորութեան՝ նախորդ տասնամեակներու կացութեան հետքերը կը մնային: Տարին քանի մը անգամ ընտանեօք Քարանթինա կ'երթայինք մեր մէկ հարազատին այցելութեան, որոնց մեծ բակին մէջ շոգեկառքի երկու *վակոններ* կային, որոնց մէջ հայ ընտանիք մը կ'ապրէր: Երբեմն ալ մօրենական մեծ մօրս կ'այցելէինք, որ Պաղեստինէն փախուստ տալէ ետք, իր նիւթական բարուք վիճակէն դժուար կացութեան մատնուած էր եւ ընտանիքով Պարրատին, այսինքն՝ Սառնարան պահեստանոցին դիմացի *քէմիը* կը բնակէր, տախտակաշէն եւ թիթեղեայ տուփերու կտրտուած բաժիններով, իրարու փակած տուներու մէջ տեղ մը ապահովելով: Իմ եւ եղբօրս համար թէ՛ տարօրինակ եւ թէ՛ հետաքրքրական էին այդ հիւղաւանի բնակարանները, ուր սառնարանի փոխարէն տուփ մը կ'ըլլար հիւղակի մուտքին, որուն մէջ մեծ սառի կտոր մը սառի վաճառորդէն գնուելով կը զետեղուէր ամէն առտու ու ճաշը հոն կը պահէր, իսկ մեծ մայրս երեկոյեան խմորը կը բանար ու հաց կը պատրաստէր:

Ամբողջ հիւղաւանը կարծես մէկ մեծ տուն էր՝ տարբեր բաժանմունքներով, ուր ամէն մարդ գիտէր, թէ ինչ կ'անցնի-կը դառնայ միւս բաժանմունքներուն մէջ...: Լաւը այն էր, որ բնակիչները յաճախ տեղ կը գտնէին փոքր պատուհանին վրայ կամ անկիւն մը մեխակ կամ բուսական սպունգ ցանելու: Տասնամեակի աւարտին՝ Քարանթինան գրեթէ պարպուած էր հայերէ եւ պաղեստինցի գաղթականներով բնակուած, իսկ վերոյիշեալ հիւղաւանը այլեւս չկար:

Մենք ընտանիքով Էշրեֆիէէն անցած էինք Նոր Ամանոս՝ արտերով ծածկը-լած շրջան մը, որ քանի մը տարի ետք պիտի վերածուէր կղմինտրէ շէնքերու անտառի, սակայն հոնկէ դիւրին էր սկիզբը Կիլիկեան նախակրթարանը, ապա Սոֆիա Յակոբեան երկրորդական վարժարանը քայելով երթալ-գալ: Պէյրուժը ինծի համար հանրակառքի գիծն էր, որ Տորայէն քաղաքակեդրոն կ'երկարէր իր գունագեղ թաղերով: Սակայն ինծի ու քանի մը տարեկից պատանիներու համար շահեկանը Ուլաթ-Ուլաթ թաղի «*Բազին*» ամսագրի խմբագրատունն էր, ուր հօրս հետ պիտի այցելէի. այնտեղ ամիսը անգամ մը կը հաւաքուէին հանդէսին շուրջ խմբուած աւելի երեց ու երիտասարդ մտաւորականները՝ Կարօ Սասունիէն սկսեալ, մինչեւ Վահէ Օշական, Բարգէն Փափագեան, Պօղոս Սնապեան, Գեղարդ, Մելքոն Էպիղաթեան, Տիգրան Ոսկունի, Շաղիկ Փափագեան եւ ուրիշներ, որոնք քիչ մը զարմանքով ու գուրգուրանքով կը նայէին մեզի:

Սակայն շփումի ու ճանաչման ամենաբուռն եւ ամենագեղեցիկ շրջանը պիտի սկսէր եօթանասունականներու սկիզբը, համալսարանի տարիներուն, երբ Նաք-քաշի բլուրներէն առաւօտ կանուխ հայրս գիս Անթիլիասի հրապարակը պիտի ձգէր, եղբայրներուս ու քոյրերուս մէկ մասը տանելով Մարտիկեան վարժարան, որ այդ օրերուն կը գտնուէր Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան շրջափակին մէջ: Հոնկէ վարձակառքի մը մէջ տեղ գտնելով պիտի իջնէի Պուրճի հրապարակը, իսկ ատկէ անդին՝ հանրային փոխադրակառքով հասնէի մինչեւ Հայկազեան Գոլէճի մօտ կայարան մը: Անշուշտ, ճամբուն վրայ անակնկալներ ալ կը պատահէին. օր մը, Անթիլիասի հրապարակը կեցած պահուս, երիտասարդ վարդապետ մը ինքնաշարժը կեցուց եւ հարցուց թէ ո՞ւր կ'երթամ, ըսի՝ Հայկազեան, հրաւիրեց գիս ինքնաշարժ բարձրանալու, ինքն ալ աստուածաբանական գոլէժը կ'երթար ուսանելու: Յստակ էր որ նոր սկսած էր քէլ. սկսաւ խօսիլ «*Բազին*» ամսագրէն, ուր սկսած էին բանաստեղծութիւններս տպուիլ, Եդուարդ Պոյաճեանի ու Պօղոս Սնապեանի գրականութեան մասին կարծիք յայտնել, ինչ որ դրական տպաւորութիւն ձգեց իմ վրաս. Արամ վարդապետն էր, ներկայի՝ Արամ վեհափառը:

Այդ շրջանին մասնակի ժամերով սկսած էի աշխատիլ, Համազգայինի կեդրոնական վարչութեան գրասենեակը, գործադիր քարտուղարի պաշտօնը վարելով: Պէտք է ըսել, որ կեանքը ամէն իմաստով կ'եռար մեր շուրջ: Համալսարաններուն մէջ, քաղաքացիական պատերազմին նախորդող ցոյցերու եւ նոյնիսկ համալսարանները գրաւելու օրերն էին: Դասապահերուն՝ նորութիւններ ու մտքերու բախում կար, բակերուն ու հանդիսասրահներուն՝ քաղաքական վեճեր,

որ կը շարունակուէր համալսարանի *բաֆէթերիայ*ին մէջ: Սիրային հանդիպումներ՝ սրճարաններուն, գարեջրատուններուն, ծովափներուն կամ ուր որ կարելի ըլլար քիչ մը ամբոխէն հեռու մեկուսանալ, յուսախաբուրթիւններ, նոր սերեր եւ մնայուն փնտռտուք մը կեանքին եւ գիրին: Այս բոլորին կողքին՝ տնտեսական վերելքին պատճառով, քաղաքը իր դիմագիծը կը փոխէր: Կարգ մը նկարագիր ունեցող շէնքեր կը նորոգուէին, ուրիշներ, փոքր տուններու հետ, կը քանդուէին եւ անոնց տեղ բարձրարկեր կը կառուցուէին: Քանի մը տասնամեակ առաջ սկսած քաղքենիացումը նոր թափ կը ստանար, եւ հետզհետէ հարուստ ու ադաբատ դասակարգերուն միջեւ տարբերութիւնները կը շեշտուէին, մասնաւորաբար՝ Պէյրութի որոշ թաղամասերուն եւ Հարաւային արուարձաններուն միջեւ, նոյնիսկ՝ Պէյրութի, անոր շրջակայքին ու Հարաւային Լիբանանի միջեւ, դեռ չհաշտած պաղեստինեան զինեալ գաղթակայաններու կացութիւնը:

Իսկ մշակութային կեանքը կ'եռար: Ծիշո՞ւ է որ Ծորճ Սարգիսեանը հրաշալի կերպով *Ոսկի աքաղաղի* Մասիսեանը կը մարմնաւորէր, նոյնիսկ ներկայացումէ ներկայացում խորացնելով կերպարը եւ գերազանցելով ինքզինք, սակայն Վարուժան Խտշեանի արդիական թատրոնը, նոր հեղինակներ եւ նոր շունչ կը բերէր՝ *Մարա Սատը*, *Ո՛վ է վահագողը* *Վերճինիա վուլֆէն*, *Սալեմի վիուկները*, *Կենդանաբանական պարտէլի պատմութիւնը* եւայլն, որոնք շատ աւելի հարազատ կը հնչէին մեզի: Միւս կողմէ՝ Չիատ Ռահպանիի ընկերային խորքով երաժշտական թատերախաղերն ու Մարսել Խալիֆէի երաժշտութիւնը մեզ բացած էր տեղական մշակոյթին:

Քաղաքացիական պատերազմը ահաւոր երկրաշարժի մը պէս ամէն ինչ քանդեց: Իմ Պէյրութս ու Լիբանանս՝ պայթող ռումբեր ու թաղերու մէջ շարուած ականուած ինքնաշարներ դարձան, կասկած՝ իրարու նկատմամբ, ելեկտրական հոսանքի բացակայութիւն, անգործութիւն, տնտեսական տագնապ, պենզինի փնտռտուք, առեւանգուած մարդիկ եւ ծովափին նետուած այրած-այլանդակ-լած մարմիններ: Առաւել՝ իսրայէլեան ներխուժում, Արաբական ու սուրիական զսպիչ ուժեր, անցարգելներ, անցարգելներ, անցարգելներ...

Արա Երեւանեան կեդրոնէն մինչեւ Ծեմարան, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարանը, Հայկազեան ու Ամերիկեան համալսարանի միջեւ ինկող շրջանը պիտի վերադառնայի 1978ին, «*Բագին*» ամսագրի խմբագրութեան մաս կազմելու համար, ուր ատեն մը կեանքը իր բնական ընթացքը կը գտներ, իսկ երբեմն ալ կը խանգարուէր: Յաճախ մէկ անցք կը ձգուէր Պէյրութի Արեւելեան ու Արեւմտեան շրջաններուն միջեւ, ուր նոյնիսկ հինգ տարբեր անցարգելներու հանդիպած եմ՝ չորս հինգ քիլոմէթր կտրելու համար, իսկ Ծեմարանէն քիչ մը անդին գտնուող կամուրջին՝ *Րինկին* վրայ յաճախ «ռուսական ռուլէթ» խաղալու կացութիւնը կը ստեղծուէր՝ առաւօտուն արձակագէն մը վարորդ մը կամ անոր կողքինը սպաննած կ'ըլլար, ապա, բանակցութիւններէ ետք, կամուրջը վերստին կը բացուէր եւ մենք կը խիզախէինք անցնելու, հակառակ անոր, որ ժամ մը ետք

այլ զոհ մը կրնար արձանագրուիլ այնտեղ: Թերեւս վտանգին դիմաց բթացած էինք կամ ճակատագրապաշտ դարձած...: Անգամ մը Կարօ Արմենեանը, որ եթէ չեմ սխալիր, այդ օրերուն Միացեալ Նահանգներէն Լիբանան եկած էր՝ այցելեց խմբագրատուն, ձմրան եղանակին պէտք է ըլլար. թաղ մը անդին Ուայլիտ Շոմպլաթին դէմ կատարուած մահափորձին պատճառաւ սենեակի պատուհաններուն բոլոր ապակիները փշրուած էին եւ մենք վերարկուներով կ'աշխատէինք: Այդպէս ալ աւելի քան ժամ մը գրականութենէն ու մեր աշխատանքէն խօսեցանք:

Սակայն այդ յարկին վրայ, մամուլի տարբեր մարզերուն վրայ տարածուած, մտաւորական տղոց ամբողջ խումբ մը կար, ինչպէս՝ Յարութիւն Քիւրքճեանը, Վազգէն Էթիեմէզեանը, Վաչէ Բրուտեանը, Կարօ Յովհաննէսեանը, Սարգիս Կիրակոսեանը, Գոգօ Աչըզեանը, Նազարէթ Պերպերեանը, Յակոբ Բագրատունին եւ ուրիշներ, որոնք Մ. Իշխանի, Պօղոս Մնասպեանի ու Սարգիս Չէթլեանի կողքին կ'աշխատէին եւ յաճախ մտքերու հարստացնող փոխանակումներ կ'ունենային: Օր մը, հաւաքական ճաշէ մը ետք, լաւ տրամադրութեան մէջ ըլլալով, տեսանք որ Կեդրոնի բակին մէջ գտնուող ծառին վրայ ճերմակ թուփերը հասունցած էին: Իսկապէս բարձր ծառ մըն էր. աստիճան մը կրցանք ապահովել եւ վեր բարձրանալ: Քիչ ետք, պետական երեսփոխան ընտրուած տոքթ. Մելքոն Էպիդարեան բակը մտաւ, հաւանաբար ժողովի մը մասնակցելու, եւ զարմանքով սկսաւ մեզ դիտել ու հարցուց, թէ ինչ կ'ընէինք ծառին վրայ: Մեր պատասխանը պարզ էր՝ իր երիտասարդութեան թուփ ծառ չէր մագլցած... հասկացողութեամբ ժպտաց ու ներս անցաւ:

Շովափը միայն, Միջերկրականի կապոյտ ջուրերը, թէկուզ՝ ապականող, փրկութիւն էր, բուժիչ դեր կը խաղար՝ լարուած ջիղերով, տնտեսական ու անորոշ ապագայի մտահոգութիւններով մեր անձկութիւնները մեղմացնելու գծով: Պէրոլթի մէջ հաճոյքն ու տագնապը, յոյսն ու յուսախաբութիւնը միախառնուած շեշտուած կերպով միշտ ներկայ էին...: Կը սիրէի սուզուիլ անոր ջուրերուն, ոչ շատ խորունկ, *Թուրիա* հաւաքելու համար. այդ ծովային փշոտ պտուղները, բնականաբար ջուրի ապականութեան պատճառաւ որոշ քանակութեամբ սնդիկ հաւաքած կ'ըլլային իրենց մէջ: Այս Պէրոլթի հաճոյքներէն մէկն էր, որ քաղաքի միւս հաճոյքներուն նման, պէտք էր գիտնայիր որոշ տոկոսով վայելել զայն, այլապէս կը թունաւորէր քեզ...

Ճիշդ է որ Լիբանանի խորհրդանիշը մայրին է, սակայն լիբանանցիներուն մեծ մասը զայն տեսած չէր եւ մինչեւ հիմա ալ չէ, մասնաւոր ուղեւորութիւն մը պէտք էր կատարել այդ սահմանափակ թուով ծառերը տեսնելու համար: Ընդհանրացածը շոճիի ծառերն էին, որ քաղաքի շրջակայքը, բլուրներու ու լեռներու վրայ կը տարածուէին: Կ'ըսեն որ շոճին անգամ մը որ կտրես՝ ալ չի ծլարձակիր, անոր տեղ նոր մը պէտք է տնկել, իսկ շոճիի ծառերը շարունակ տեղի կու տան կրաղիւսէ շէնքերու ու վաճառատուներու: Շոճիի անտառներուն կորուստին նման շատ բան կը կը կորսուի կամ կը վտանգուի ինծի հարազատ Պէրոլթէն...

Մինչեւ այսօր, յաճախ ինքզինքս Նաբբաշի մեր տան պատշգամը կանգնած կը կարծեն, ուրկէ կը սիրէի դիտել Պէյրութի ծոցը, որ մանաւանդ մայրամուտին կարմիրի, մանիշակագոյնի ու նարնջագոյնի բոլոր նրբերանգներով հրաշալի տեսարան մը կը ստեղծէր, իսկ պատերազմի օրերուն կը բոցավառէր մահասփիւռ հրավառութեամբ՝ իրարու վրայ արծակուած ռումբերու տարափով: Այս մէկը կարօտախտ կամ անցեալին մէջ բանտարկուելու հոգեվիճակ չեմ նկատեր, թոյլ ալ չեմ տար որ վերածուի, որովհետեւ կեանքը այլապէս կը շարունակուի, եւ ինչպէս որ Պէյրութը ընդունած էի իր սուր հակասութիւններով, նաեւ սորված եմ անցեալիս նայիլ որոշ առարկայութեամբ՝ գիտակցելով որ ձեւով մը մաս կը կազմէ ներկայիս, իսկ ներկան միշտ նոր հորիզոններ ունի իր դիմաց:

Հիմա այս բոլոր փորձառութիւններն ու ապրումները, որոշ մտքերու հետ, տարածուած են բանաստեղծութիւններուս մէջ: Կը փորձէի հասկնալ շրջապատի քառսը, բրտութիւնը, որ կը ծաղկէր շարունակ, տրամաբանել, մտածել, գոյատեւել, ապրիլ այդ անհեթեթ, այլապէս հարուստ եւ միաժամանակ՝ ողբերգական այդ կացութեան մէջ: Այդ տարիներուն երկու հատոր հրատարակեցի եւ ըստ սովորութեանս՝ շատ մը էջեր պատռեցի: *Անցման եղանակս* թէ՛ պէյրութեան փորձառութիւնները կը բերէր եւ թէ՛ նոր կեանքի անցման հոլովոյթն ու անցումը կը փորձէր գիրի վերածել: Այդ բոլորը կազմեցին գիս:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԻ ՆՈՂԿԱԼԻ ՎԱՅՐԸ...

ՎԱՀԷ ԹԱՇՃԵԱՆ

Պատմության սկիզբը ծովեզերայ վայր մըն է, հոն է որ առնչված է հիմնադիր քայլը: Մեր սինեն Պէյրուօ հասնող նաւերէն գաղթական ժողովուրդը իջած է ցամաք: Այս գանգուածին համար նախատեսված էր մեծ գաղթակայան մը, մայրաքաղաքին հիւսիս-արեւելքը՝ նաւահանգիստին անմիջական հարեւանութեամբ տեղ մը. հիւսիսի կողմէն սահմանը ծովն էր, իսկ հարաւի կողմէն՝ թրամվայի գիծը:

Վայրը Լիբանանի հայութեան առաջին մեծագոյն հաւաքատեղին է, օրրանը՝ հայկական համայնքին:

Պատմութիւնը հարուստ է քաղաքներու առասպելական հիմնադրութիւններով: Յաճախ հոն կը գտնենք առաջնորդի տիպար մը, որ կրնայ ըլլալ հետախոյզ նաւապետ մը՝ նաւէն իջնող եւ ցամաք ոտք դնող. կրնայ ըլլալ յաղթական զօրավար մը, որ խրոխտաբար կանգնած է բլուրի մը վրայ թշնամի բանակը ընկճելէ եւ ամբողջ քաղաք մը գրաւելէ ետք. կրնայ նաեւ ըլլալ հալածված ժողովուրդի մը նահապետը, որ իր հօտին հետ անապատներու մէջ երկար թափառելէ ետք ի վերջոյ հասած է արգասաբեր եւ փրկարար վայր մը: Ըստ առասպելական պատումին այ,

նոր վայրին հետ առաջին այս շփումը կամ անոր ուղղուած առաջին այս հայեացքը այն պահն է, որ հիմը կը դնէ նոր քաղաքին, նոր բնակութեան, նոր կեանքին, նոր մշակոյթին: Վայրը կը դառնայ պատմական, կը ստեղծուի առասպելը հիմնարկէքի պատումին ընդմէջէն եւ վայրին մանրմնաւորումով: ՄԷկ խօսքով, պատումն ու վայրը կը միախառնուին, կը դառնան մԷկ առասպել:

Կիլիկիայէն գաղթը, Պէյրուօի նաւահանգիստ իջնելն ու գաղթակայան այս աշխարհագրական անցումը նոյն-

Կիլիկիայէն գաղթը, Պէյրուօի նաւահանգիստ իջնելն ու գաղթակայան այս աշխարհագրական անցումը նոյնպէս պատմական հիմնադիր պահն է Լիբանանի հայութեան: Հիմքը կը դրուէր գաղթականներէ բաղկացած գաղութի մը, որ միայն քանի մը տասնամեակ ետք պիտի դառնար հայկական Մփիւքի ողջ պատմութեան ամենէն հարուստ, բարգաւաճ, հետաքրքրական եւ ուժական համայնքներէն մէկը:

պէս պատմական հիմնադիր պահն է Լիբանանի հայութեան: Հիմքը կը դրուէր գաղթականներէ բաղկացած գա-

Պէյրուսի գաղթականական քէմփը: Շատ հաւանական է, որ լուսանկարուած է գաղթականներու հոս Էհաստատուելէն շատ կարճ ժամանակ ետք, նկատի ունենալով որ ամենէն շատը վրաններ կ'երեւին, այլ խօսքով խրճիթները կառուցելու տակաւին ժամանակ չէ եղած: Ձախին՝ խորքին կ'երեւի Պէյրուսի նաւահանգիստը (Ադրիւր՝ Միշէլ Փապուճեան հաւաքածոյ, Փարիզ):

դուրսի մը, որ միայն քանի մը տասնամեակ ետք պիտի դառնար հայկական Սփիւռքի ողջ պատմութեան ամենէն հարուստ, բարգաւաճ, հետաքրքրական եւ ուժական համայնքներէն մէկը:

* * *

Մեզ այստեղ հետաքրքրողը ո՛չ թէ համայնքին իրագործումներն են, այլ՝ վայրը, հիմնարկէքի տեղը, գաղթակայանը, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է նաեւ բազմապիսի անուններով. հիւդաւան, վրանաբաղաք, գաղթաթաղ, բայց մանաւանդ «քէմփ», որ կը դառնայ այս անուանումներէն ամենէն ժողովրդայինը: Վայրը պատմական է, անկասկած: Վկայութիւնները, յուշերը, վաւերաթուղթերը, ժամանակակից մամուլի

յօդուածները, լուսանկարները, նոյնիսկ հին ֆիլմերը ցոյց կու տան, որ Պէյրուսի քէմփն էր Լիբանանի հայութեան սկզբնատեղին, հոս հաստատուած են սկզբնական շրջանին մօտ 10 հազար հայեր, հետագային՝ գաղթակայանին ընդարձակումով, այս թիւը հասած է մօտաւորապէս 20 հազարի: Այս կը նշանակէ, որ հոս՝ մօտ երկու տասնամեակ, ապրած է Լիբանանի գաղթական ժողովուրդին մեծամասնութիւնը, նոյն վայրին մէջ նոր հասածները հիմնած են առաջին եկեղեցին եւ առաջին դպրոցը:

Հակառակ այս բոլորին, հայկական քէմփը իր հաստատ տեղը չունի առապելական պատումին մէջ: Հաւաքական յիշողութիւնը մեծ մասամբ մոռա-

ցութեան մատնած է այս վայրն ու անոր պատմականութիւնը: Պատումը մնացած է, բայց վայրին ճշգրտութիւնը հետզհետէ նսեմացած է, կարելի է նոյնիսկ ըսել, որ աշխարհագրութիւն փոխած է. 1930ականներէն սկսեալ, գաղթակայանէն աւելի հիւսիս գտնուող վայրերու մէջ կառուցուած Պէյրութի հայկական նոր, քարաշէն թաղամասերը դարձած են հիմնադրութեան կամ ծագման պատմութեան առանցքը, այնպիսի ձեւով, որ կարծես նաւահանգիստի կողքին քեմփի փուլը գոյութիւն չէ ունեցած, կամ կարծես քեմփը ուղղակի գտնուած ըլլար նոր թաղամասերու վայրին մէջ:

Բացատրութիւններ անշուշտ որ կան հաւաքական յիշողութեան այս կամահաճութիւններուն մասին: Անոնցմէ մէկն այն է, որ Պէյրութը իր նորագոյն պատմութեան մէջ քաղաքաշինական առումով այնքան արմատական փոփոխութիւններ կրած է, որ այսօր քեմփին վայրը դարձած է մեծապէս անճանաչելի, անտեսանելի, կորսուած մանաւանդ մայրուղիներու, համատարած *պէթոնի* եւ բարձրայարկ շէնքերու խառնիճադանճին մէջ:

Բայց հոս պիտի անդրադառնամ այլ հիմնական հարցի մը, որ առկայ էր տակաւին քեմփի գոյութեան իսկ տարիներուն եւ հաւանաբար նոյնպէս իր

Պէյրութի գաղթականական քեմփը 1920ականներու վերջերուն կամ 1930ականներու սկիզբը, ամէն պարագայի նախքան 1933ի հրդեհը որուն հետեւանքով հարիւրաւոր տուներ քանդուեցան: Ձախին կ'երեւի թրամվայի գիծը, իսկ քիչ մը աւելի վեր՝ մեծ ծխնետոյգով վայրը՝ ելեկտրականութեան ընկերութիւնն է: Աջին՝ խորքին կ'երեւի նաւահանգիստը (Արբիւր՝ Յիսուսեան հայրերու Արեւելեան գրադարան, Պէյրութ):

Պեյրութի հիւղաւանին մէջ հայ ընտանիք մը իր տան մէջ լուսանկարուած (Ադրբիլ՝ Յիսուսեան հայրերու Արեւելեան գրադարան, Պեյրութ):

դերը ունեցած է քեմփի յիշողութեան անշքացումին՝ դասականացուած ընդհանուր պատումի շրջագիծին մէջ:

Պեյրութի հայկական քեմփը, ինչպէս նորագոյն տարիներու Չաաթարիի (Յորդանան), Մորիայի (Յունաստան) գաղթակայանները, հրապուրիչ եւ սիրեցեալ վայրեր չեն եղած ոչ ներքին, ոչ ալ շրջապատի բնակչութեան համար: Հայկական գաղթակայանի պարագային բաւարար է քանի մը լուսանկար դիտել եւ անմիջապէս պիտի համոզուինք, որ զուրկ էր առողջապահական նուազագոյն պայմաններէ, տուները խրճիթներ էին՝ կառուցուած պատահական շինանիւթերով, ձմեռները փողոցները ցեխոտ էին, իսկ ամառները՝ փոշոտ: Առաւել եւս, վկայութիւնները ցոյց կու տան, որ ամբողջ այս տարածքը կը յատկանշուէր անտանելի

գարշահոտութեամբ՝ կոյուղիներու բացակայութեան հետեւանքով: Աւելին, կար բնակչութեան գեր-խնոողուածութիւնը, ընտանիքներու կողք-կողքի, մէջ-մէջի համակեցութիւնը, տիրող անզոր-ծութիւնը, շատերու գաղթականի եւ Յեղասպանութենէ վերապրողի ուժասպառութիւնը, ընկճուածութիւնն ու հոգեխռովութիւնը: Ուրիշ խօսքով, ընկերային այսպիսի անբնական պայմաններու մէջ ամբողջ քեմփը խոցելի էր հիւանդութիւններու առջեւ, ներքին կռիւները, մինչեւ իսկ սպանութիւնները անպակաս էին, ոգելից ըմպելիներու գործածութիւնը սովորականէն շատ աւելին էր, մեծապէս տարածուած երեւոյթ էր նաեւ խումարը՝ թղթախաղի կամ այլ ձեւերու տակ:

Գիտենք նաեւ, թէ քեմփի ներկայութիւնը մայրաքաղաքի անմիջական հարեւանութեամբ, առիթ կու տար Լիբանանի արաբատառ կամ ֆրանսատառ մամուլին մէջ հակահայկական ցեղապաշտական բռնկումներու¹: Առողջապահական սպառնալիք մը եւ գեղագիտական արատ մը կը համարուէր անիկա. այս պատճառով ալ կը պահանջուէր գաղթականներուն անյետաձգելի հեռացումը այս վայրէն եւ գաղթակայանի ամբողջական անհետացումը Պեյրութի մերձակայքէն: Մայրաքաղաքը արագ զարգացում կ'ապրէր, զբօսաշրջիկները անպակաս էին, իսկ այս-

¹ Այս մասին կարդալ՝ Carla Eddé, « Beyrouth face à l'établissement des réfugiés arméniens pendant les années 1920 : les limites de l'hospitalité », *Les Arméniens, 1917-1939 : la quête d'un refuge*, Raymond Kévorkian, Lévon Nordiguian, Vahé Tachjian, Beyrouth, Presses de l'Université Saint-Joseph, 2006, էջ 185-197:

պիսի տեսքով հսկայ քեմփի մը եւ քանի մը տասնեակ հազար օտար գաղթականներու ֆիզիքական ներկայութիւնը պարզապէս անընդունելի կը համարուէր քաղաքի համայնապատկերին մէջ:

Յայկական կողմը նոյնպէս յատուկ համակրանք մը չէր տաժեր քեմփի գոյութեան նկատմամբ: Այս կեցուածքը կը յատկանշուի այն հայերուն քով, որոնք գաղթակայանին մէջ չէին ապրեր, իրենք ալ հասած էին Լիբանան գաղթականի կարգավիճակով, բայց յարաբերաբար բարեկեցիկ էին եւ յաջողած էին իրենց նոր կեանքը սկսիլ քեմփի ճնշիչ պայմաններէն հեռու: 1920-ական եւ 1930-ական տարիներուն, 10-15 հազար հաշուող հայեր էին, կ'ապրէին մայրաքաղաքի զանազան թաղամասերուն մէջ եւ անոնց թիւը շատ արագ կ'աճէր, նկատի ունենալով որ Պէյրութը դարձած էր գրաւիչ վայր մը հայ ընդհանուր գաղթականութեան համար: Այս հատուածին մէջ էր, որ 1920-ականներէն սկսեալ կը ձեւաւորուէր Լիբանանի հայութեան ղեկավար խաւը կամ վերնախաւը, որ բաղկացած էր կուսակցական ղեկավարներէ, կրօնապետներէ, կրթական հաստատութիւններու բարձրագոյն պատասխանատուներէ, մամուլի տնօրէններէ եւ խմբագիրներէ, ազգային մարմինները զլիսաւորող բժիշկներէ, վաճառականներէ, գործարանատէրերէ, եւայլն:

Պէյրութի քեմփին նկատմամբ այս վերնախաւի հակակրողութիւնը նկատելի է յատկապէս այդ օրերու տեղական հայկական մամուլին մէջ²: Առաջին

Պէյրութի գաղթակայանէն տեսարան մը, 1925 (Աղբիւր՝ Մարիա Եագոպսէնի հաւաքածոյ, Դանիա):

հերթին այս հակակրողութիւնը զուտ ներքին կենցաղային կացութեան կը վերաբերէր եւ որոշ չափով արձագանգը կամ շարունակութիւնն էր տեղաբնիկ պէյրութցիներու թշնամանքին քեմփի փաստացի գոյութեան նկատմամբ: Այսինքն, եթէ գաղթակայանի գոյութիւնը պատճառ կ'ըլլար, որ տեղաբնիկները անուանարկէին հայերը, ապա հայկական վերնախաւը կը թելադրէր քեմփի բնակչութեան վարքագիծ փոխել, առիթ չտալ իր մասին ժխտական յաւելեալ անդրադարձներու, վերջ տալ գինովութեան, խաղամոլութեան, ներքին կրօններու եւ սպանութիւններու ալիքին: «(...) [Անոնք] անգթօրէն կը վարկաբեկեն հայ անունը օտարներու առջեւ, կը նուազեցնեն, կը տկարացնեն

² Սոյն յօդուածի պատրաստութեան համար ուսումնասիրած եմ «Փիւնիկ», «Նոր Փիւնիկ»,

«Լիբանան», «Ազդարար», «Երիտասարդ հայուհի», «Արարատ», «Ազդարար» եւ «Չարթօնք» թերթերը:

անոնց համակրութիւնն ու կարեկցութիւնը հանդէպ հայ արկածեալներուն: (...) Ամօթ է, վնաս է, ոճիր է ատ, օն, վերջ տուէք այդ վիճակին, որ յապաղոււմ չի վերցնէր», կը գրէ «*Լիբանան*» թերթի առաջնորդող յօդուածը՝ խօսքը ուղղելով քեմփի մէջ ապրող եւ իրենց վարքագիծին հետեւանքով ժխտական մթնոլորտ ստեղծող բնակիչներուն³:

Բայց կար նաեւ հայկական վերնախաւին համար աւելի ծանրակշիռ եւ աւելի մտահոգիչ հարց մը, որուն համար շատ մելան հոսած է այդ տարիներու հայկական մամուլին մէջ, շատ խօսուած է այդ մասին հանրային բեմերէ կամ եկեղեցական քարոզներու մէջ: Հարցը կը վերաբերի քեմփի պարզած ազգային ընդհանուր դիմագիծին, որ

խոտոր կը համեմատէր վերնախաւի ըմբռնումներուն, ակնկալիքներուն, այնքան մը որ ամբողջ այս գաղթակայանը շատերու համար կը դառնար նողկալի միջավայր մը:

* * *

Ահրաժեշտ է – առանց շատ խորասուզուելու այս հարցի ընդերքները – հակիրճ կերպով քննել պատմական այս ժամանակաշրջանը՝ աւելի լաւ հասկընալու համար վերնախաւին կեցւածքը քեմփի ժողովուրդին եւ հոն տիրող ապրելակերպին նկատմամբ:

Պէրոլթահայ վերնախաւի արտայայտած գաղափարները համահունչ էին այդ ժամանակներու միջազգային տիրապետող քաղաքական կարծիքին: Այսպէս, Առաջին համաշխարհային պատերազմին աւարտը վերջ մը դրած էր երեք կայսրութիւններու գոյութեան՝ Յարական Ռուսիոյ, Աւստրո-հունգարական եւ Օսմանեան կայսրութիւններուն: Անոնց աւերակներուն վրայ ծնունդ առած էին բազմաթիւ ազգ-պետութիւններ, որոնց պետական վերնախաւի գաղափարական հիմքը մերժումն էր նախկին կայսերական բազմամշակութային, բազմազգեան, բազմակրօն, բազմալեզու ընկերութիւններուն, փոխարէնը՝ պետական ազգային միաւորներու սահմաններուն մէջ կերտելն էր ազգային միատարր հաւաքականութիւններ ու մշակոյթներ: Յետպատերազմեան նոր ստեղծուող միջազգային համակարգը միահեծանօրէն կը հետեւէր գաղափարական այս ուղիին: Ազգայնական այսպիսի գործընթաց մը ծայր կ'առնէր Պալքանէ-

Պէրոլթի Մեծ քեմփէն (ծանօթ նաեւ Ատանա քեմփ, Մար Միսայէլի քեմփ անուններով) ընդհանուր տեսարան մը, 1920-ականներու երկրորդ կէսին: Մեւով նշուած թիւերը՝ 1) Հայ բողոքական եկեղեցին, 2) Թրամվայի կայարանը, 3) Ելեկտրական ընկերութեան շէնքը: Ամենէն աջին, ծովուն մօտ գտնուող շէնքը, ուր կ'երեւի նաեւ տախտակաշէն զանգակատուն մը, կաթոլիկ կամ լուսաւորչական եկեղեցին է: Խորքին կ'երեւի Պէրոլթի նաւահանգիստը (Ադրիւր՝ Տորինտա Պոնուան հաւաքածոյ, Missionary Church Archives, Bethel College, Mishawaka, IN.):

³ Գր. Վարդապետ Մանուշեան, «Յապաղում չի վերցնէր», *Լիբանան*, 5 Մարտ 1927, Գ. տարի, թիւ 271:

րեն մինչեւ Միջին Արեւելք, Կեդրոնական Եւրոպայէն մինչեւ Կովկաս:

Հայկական աշխարհը նոյնպէս կ'եռնէնվեր միջազգային նոր համակարգի գաղափարներով: Ուրոյն եւ ինքնիշխան ազգային պետութիւն ստեղծելու փորձը ծանր հարուած մը կրած էր Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդրդայնացումով: Համայնավար վարչակարգը միայն մասամբ պիտի շարունակէր սկսուած գործը՝ ազգ-պետութեան կերտումը: Անդին կար նոր Սփիւռքը, մանաւանդ այն գաղութները, ուր գաղթական հայութիւնը տասնեակ հազարներով համախումբ կ'ապրէր յարաբերաբար թոյլ եւ հանդուրժող վարչակարգերու տակ եւ անդրազգեան պայմաններու մէջ: Այլ խօսքով, պարարտ հող կար յատկապէս Պէրոյթի եւ Հալէպի նման մեծաթիւ հայ գաղթականութիւն հաշուող քաղաքներուն մէջ յետպատերազմեան ազգակերտման գործընթացը շարունակելու՝ նպատակ ունենալով կերտել ազգային վերանորոգ ինքնութեամբ համայնք մը:

Ինչպէս ամէն ազգայնական ծրագիր, այս մէկը եւս կը կրէր իր ակնբախ հակասութիւնները: Այս ուղիի հետեւորդներն ու քարոզիչները մէկ կողմէ կը շեշտէին հայկական ազգային ոգիի ամրագրումին կարեւորութիւնը գաղթական հայութեան շարքերուն մէջ, միւս կողմէ անոնց ճառախօսութեան մէջ նոյն այս ոգի/հոգիի գաղափարը կը մնար պղտոր եւ դժուար սահմանելի: Այն տպաւորութիւնը ունինք որ առաջադրուածը անելի շատ բացառելու, «մաքրելու» ծրագիր մըն էր: Այսպէս, հրապարակաւ կը պնդէին, որ յետ-

Պէրոյթի գաղթականական քենփին մէջ փողոցային կեանք (Աղբիւր՝ Կրէկուար Թաֆանքեճեանի հաւաքածոյ, Վալանս):

Այլ խօսքով, պարարտ հող կար յատկապէս Պէրոյթի եւ Հալէպի նման մեծաթիւ հայ գաղթականութիւն հաշուող քաղաքներուն մէջ յետպատերազմեան ազգակերտման գործընթացը շարունակելու՝ նպատակ ունենալով կերտել ազգային վերանորոգ ինքնութեամբ համայնք մը:

օսմանեան հայը երբեք պէտք չէր այլեւս թրքերէն խօսեր, փոխարէնը պէտք էր որդեգրէր հայերէնը, կը ճշդէին թէ ինչ տեսակ երգեր, պարեր, երաժշ-

Պեյրուսի գաղթականական բեմփին մեջ քանի մը խրճիթներ: Ինչպէս կ'երեւի, բեմփը փշաթելերով սահմանափակուած է: Զեմփեն դուրս կ'երեւի թրամվայի գիծը (Ադրիւր՝ Կրեկուար Թաֆանբեճեանի հաւաքածոյ, Վալանս):

տական գործիքներ պետք էր դուրս մնային հայու հարազատ մշակոյթէն, կը սահմանէին հայկական եկեղեցիի ճարտարապետութիւնը, կը ձեւէին հայու հանդերձանքը: Ուրիշ խօսքով, կը վանէին այն ինչ որ կը համարուէր թըր-

Արդ, անոնց համար ազգային վերականգնումը, ազգային արժէքներու գերադասութիւնը, ազգային ոգիի ամրապնդումը ո՛չ միայն հրամայական էին, այլ նաեւ անոնք աւանդն էին բիրաւոր նահատակներուն, որոնք բնաջինջ եղած էին պարզապէս իրենց հայ ըլլալուն պատճառով: Այս իմաստով, լեզու, երաժշտութիւն, աշխարհայեացք պէ՛տք էր հայանային նոր սկզբունքներուն հիմամբ:

քական-օսմանեան-արեւելեան, առանց խորհրդածելու որ մերժուածը կրնար նաեւ հայկական ժառանգութիւն համարուիլ: Խնդիրն այն էր, որ տիրող

ազգայնական մտայնութիւնը միջոց չէր ստեղծեր նման մտախոհութիւններու:

Մշակութային գտումի գործընթաց մըն էր, որ կը կատարուէր յանուն հայկականացումի եւ «հայկական ոգի»ի վերականգնումին, պահպանումին եւ զարգացումին: Անցեալի ժառանգութիւնը պետք էր քանդել, կամ աւելի ճիշդը՝ ասոր մէջէն վանել այլեւս մերժելին, փոխարէնը՝ կառուցել նոր մշակոյթը, նոր ինքնութիւնը, որ խարքսխըւած պիտի ըլլար «հարազատ» հայկականին վրայ: Այս նոր ժամանակներուն մէջ, անցեալի ժառանգութիւնն ու պատմութիւնը կը քննուէին ազգայնական խստապահանջ դիտանկիւնէ մը, ինչ որ հորիզոնը կը նեղցնէր. անցեալի ժառանգութենէն կը հանդուրժէին շատ քիչ բան եւ այս ձեւով ալ առաջարկուածը կը դառնար սահմանափակ:

Այս շրջագիծին մէջ կար նաեւ Յեղասպանութեան յիշողութիւնը եւ անոր ազդեցութիւնը այսպիսի բանավեճերու վրայ: Յեղասպանութեան գործօնը պետք է նկատել ազգակերտման այս գործընթացին մէջ հայկական իւրայատկութիւնը. անիկա հիմնական տարբերութիւն մը կը դնէր հայկական եւ նոյն ժամանակաշրջանի այլ ժողովուրդներու մէջ գոյութիւն ունեցող նոյնանման գործընթացներուն միջեւ: Յայնութիւնը ենթակայ եղած էր իր ընդհանուր պատմութեան ամենէն բիրտ եւ ամենէն անմարդկային արարքին՝ հաւաքական բնաջնջումի ծրագիրին: Պեյրուսի հայ կեանքի մեզ հետաքրքրող ժամանակներուն հայրենագրը-

կութիւնը, գաղթականութիւնը, որբութիւնը, հարազատներու կորուստը, հոգեխոցումը մեծապէս ներկայ, տեսանելի, զգալի եւ շօշափելի երեւոյթներ էին: Այս պայմաններուն մէջ, ազգակերտումի գործընթացին կողմնակիցներն ու անոր գլխաւոր դերակատարները իրենց ճառագիտութեան մէջ յատուկ տեղ կու տային Մեծ Եղեռնին: Արդ, անոնց համար ազգային վերականգնումը, ազգային արժէքներու գերադասութիւնը, ազգային ոգիի ամրապնդումը ո՛չ միայն հրամայական էին, այլ նաեւ անոնք աւանդն էին բիւրաւոր նահատակներուն, որոնք բնաջինջ եղած էին պարզապէս իրենց հայ ըլլալուն պատճառով: Այս իմաստով, լեզու, երաժշտութիւն, աշխարհայեացք պէտք էր հայանային նոր սկզբունքներուն հիմամբ: Իսկ հակառակող կամ յապաղող հայրենակիցները կը հա-

մարուէին այս աւանդին դէմ գործողներ, նահատակներու յիշատակը ոտնակոխողներ, այս պատճառով ալ հրապարակաւ կը պախարակուէին:

* * *

Վերադառնանք սկզբնական վայրը՝ Պէյրութի հայկական քեմփը: Հոս հաւաքուած հայութիւնը հայելին էր Օսմանեան կայսրութեան հայկական ընկերութեան: Շատեր թրքախօս հայեր էին, ուրիշներ կը խօսէին աշխարհական հայերէն կամ հայկական զանազան բարբառներ: Տարածքը փոքր էր, գաղթականներուն մեծամասնութիւնը կու գար Կիլիկիայէն, բայց հոս կային նաեւ հայեր Սեբաստիայէն, Կեսարիայէն, Եոզկաթէն, Խարբերդէն, Անգարայէն, Տիարպէքիւրէն, քիչ մը ամեն տեղէ: Մէկ խօսքով, հակառակ իր նեղ ու անտանելի սահմաններուն, աղտոտու-

Թեմփի մէջ խրճիթներ եւ երեխաներ (Ադրբիլ՝ Կրէկուար Թաֆանքեճեանի հաւաքածոյ, Վալանս):

Քեմփի աղբիւրը (Ադբիւր՝ Կրէկուար Թաֆանքեճեանի հաւաքածոյ, Վալանս):

թեան, աղքատութեան, բազում դժուարութիւններուն, քեմփի այս միջավայրին մէջ ամփոփուած էր անծայրածիր կայսրութիւնը, որու հայկական բազմաթիւ եւ բազմապիսի երանգները եւ իւրայատկութիւնները հոս տեսանելի, լսելի եւ բուրալի էին: Երգուող երգերը խառն էին. թրքերէն, հայերէն, քրտերէն, եւայլն: Բոլորին կրօնքը քրիստոնէութիւնն էր, որ ուներ իր յարանուանական բաժանումները. լուսաւորչական, բողոքական, կաթոլիկ, առանց մոռնալու *մուհապէթճիները*⁴, որոնք պատկառելի թիւ մըն էին այդ տարիներուն: Հանդերձանքը նոյնպէս բազմազան էր. քեմփի միջավայրին մէջ կը համակցէին ֆէսը, շավարը, եւրոպա-

⁴ *Մուհապէթճիները* կրօնական խումբն էին, իրենք գիրենք կը համարէին լուսաւորչական եկեղեցիի հաւատացեալներ, իսկ իրենց կրօնական կազմակերպութիւնը ծանօթ էր «Սիրոյ ընկերութիւն» անունով: Օսմանեան կայսրութեան տարիներուն, մուհապէթճիները մեծ թիւ էին պատմական Կիլիկիոյ, Կեսարիոյ եւ Անգարայի շրջաններուն մէջ: Յաճախ կը հայածուէին լուսաւորչական եկեղեցիի պատասխանատուներուն կողմէ:

կան տաբատ/բաճկոն/շապիկը, Էնթարին, չարուխը, ֆըստանը, եագման, նալընը, եւայլն: Հոս գործող արհեստները հայրենի երկրէն բերուած գիտելիքներ էին, անուանումները՝ մեծ մասամբ թրքերէն. նալպանտ, աթթարճի, դալպճի, գոնտուրաճի, ալաճաճի, պասմաճի, մարանկոզ, ֆըրնճի, Էքմէքճի, եւ շատ ուրիշներ: Մշակութային խայտաբղէտութեան մը արտայայտութիւններն էին այս բոլորը. քեմփի նեղ սահմաններուն մէջ գաղթական ժողովուրդը կը վերարտադրէր իր հայրենի գիւղի կամ քաղաքի հարազատ կեանքը, առանց շատ մտածելու որ այլեւս մօտէն դիտողներ կան իր ապրելակերպին, հետեւողներ կան իր շարժումներուն, դատողներ կան իր գործածած լեզուին, վերլուծողներ կան իր հայիոյանքներուն, չափողներ կան իր խմած օղիի քանակին...

Այդ ատեններու հայկական թերթերը առատ են յօդուածներով եւ խմբագրականներով, ուր կը յանձնարարուի թէ հայերը այսուհետեւ ինչ պէտք է հագուին, ինչու թրքերէն լեզուն մէկընդմիջտ պէտք է վերնայ իրենց խօսակցականէն, ինչ եւ ինչպէս պէտք է երգեն, եւայլն: Յատկանշականը հոն էր, որ պետական մարմիններու եւ հաստատութիւններու ճամբով չէր, որ գործադրութեան կը դրուէր մշակութային փոփոխութեան այս ծրագիրը: Հայկական ազգային պետութիւն չկար: Փոխարէնը՝ գործի լծուած էին համայնքային կառոյցները. դպրոց, եկեղեցի, որբանոց, մամուլ, հայրենակցական միութիւն, կուսակցութիւն, մարզական միութիւն:

Ծրագիրին միտք բանին յատակ էր. պետք էր վերջ տալ անցեալի ապրելաձեւին: Այն ինչ որ կը մերժուէր ՅԻՆ էր, այսինքն այն բոլորը, որ կը նկատուէր օսմանեան, թրքական, ստրկական, արեւելեան, բազմազան, յետադեմ, տրզեղ եւ տգետ: Փոխարէնը պետք էր որդեգրել հայկականը, ազգայինը, միատարրը, արդիականը, ազատագրուածը, գեղեցիկը:

«Այս է հին հայը եւ պէ՛տք է մեռնի ան»⁵:

Խորքին մէջ, ծրագիրը լոկ ՆՈՐ ՅԱՅՈՒ տիպարը ստեղծելը չէր, այլ անիկա կ'ընդգրկէր նաեւ ՆՈՐ ՄԱՐԴԿԵՐՈՒՆ: Իսկ այս նորը պետք էր ըլլար եւրոպականացած եւ արդիականացած մարդը: Ազգայնականութիւնն ու արդիականացումը միաձուլուած կը հրամցուէին, յաճախ անոնք հոմանիշներ դարձած էին, մէկ ամբողջական հանգանակ մը կը կազմէին: Ինչ որ մտածել կու տայ, որ ազգակերտման այս գործընթացը կը կրէր նաեւ ընկերային-մշակութային շարժումի մը բնոյթը: Փաստօրէն, Պէյրութի հայկական քաղաքէնի վերնախաւը կը ձգտէր փոխել քեմալի հայութեան կենցաղը, կրթել/քաղաքակրթել այս գաղթականները, ոչնչացնել հին մտածելակերպն ու հին բարքերը, կառուցել նոր մարդը, որ պիտի ըլլար ԱՐԴԻ ՅԱՅԸ:

Երկու զուգահեռ կեանքեր գոյութիւն ունէին. Պէյրութի քեմալի կեանքը եւ Պէյրութի հայկական վերնախաւին կեանքը: Վերնախաւը այս ժամա-

նակներուն ընկերային տարբեր ապրելակերպ մը ունէր, մշակութային հիմնովին տարբեր ուղենիշերու կը հետեւէր եւ որդեգրած էր ազգայինի եւ արդիա-

Երկու զուգահեռ կեանքեր գոյութիւն ունէին. Պէյրութի քեմալի կեանքը եւ Պէյրութի հայկական վերնախաւին կեանքը: Վերնախաւը այս ժամանակներուն ընկերային տարբեր ապրելակերպ մը ունէր, մշակութային հիմնովին տարբեր ուղենիշերու կը հետեւէր եւ որդեգրած էր ազգայինի եւ արդիականի ժամանակի թելադրանքները:

կանի ժամանակի թելադրանքները: Ահաւասիկ մշակութային եւ ընկերային այս ըմբռնումներն էին, զորս անոնք կը ձգտէին հաստատել եւ տարածել սկիզբը քեմալի հայութեան, իսկ աւելի ուշ ալ՝ նոր թաղամասեր տեղափոխուած (Պուրճ Յամուտ, Նոր Յաճըն, ճերմակ տուններ) նոյն գաղթական բնակիչներու միջավայրին մէջ: «(...) Բուն ժողովուրդը, որոնց վրայ դրած ենք մեր յոյսը, ահա, դժբախտաբար փողոցներուն, աղբանոցներուն մէջ թափառող, անդէկ ու ոտաբոպիկ սերունդն է: Այդ ցաւոտ աչքերով, փոշոտ մազերով, թըրքախօս եւ անգրագետ մանուկներուն վրայ պիտի բարձրանայ վաղուան շէնքը»⁶:

⁵ Ժ.Ա.Շ., «Վաղուան հայը» (խմբագրական), *Ազդարար* (շաբաթաթերթ), Գ. տարի, թիւ 150, 15 Սեպտ. 1945:

⁶ Օննիկ Թոփուզեան, «Թուղթ առ Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ» (խմբագրական), *Ազդարար* (շաբաթաթերթ), Գ. տարի, թիւ 127, 7 Ապրիլ 1945:

* * *

«Վաղուան շենքը» կառուցելու համար գեղարուեստական գրականությունն ալ գործի լծուած էր: Երկու է, գաղթականայնի թեման շատ տարածուած չէր այդ ժամանակաշրջանի գրական գործերուն մէջ, բայց եւ այնպէս հագուագիւտ գրողներէն է Սիրան Սեզան⁷, որ այս նիւթին անդրադարձած է մեզի ծանօթ երեք տարբեր արձակ գրութիւններու մէջ:

Սեզանի առաջին գործը «Յայաստան երկիր դրախտավայր»⁸ պատմըւածքն է: Գրութեան մուտքը կենդանի գոյներով քեմփի նկարագրութիւնն է: Աւելի ուշ գրուած յօդուածի մը մէջ, Սեզան, լուսաբանելով այս մասին, պիտի գրէր, թէ իրօք այցելած է Պէյրութի գաղթականը: Այս մէկը աննշան մանրամասնութիւն մը չէ, նկատի ունենալով որ սովորական երեւոյթ մը չէր դուրսի, մանաւանդ վերնախաւի անդամներու (առաւել եւս կին անդամի մը) այցելութիւնը քեմփի⁹: Երիտասարդ Սեզան խորտակած էր հոգեբանական այս անցարգելները եւ քեմփի մասին վկայութիւնները հիմնած էր անձամբ տեսածին եւ ապրածին վրայ: Ուրիշ խօսք, որ իր վկայութիւններուն ընդհանուր հենքը շատ չի տարբերիր նոյն տարիներուն քեմփի մասին հայկական

թերթերու յօդուածներուն մէջ տեղ գրտած գաղափարներէն, դատողական մօտեցումէն եւ թելադրական ոճէն:

Պատմուածքին հերոսը ատանացի Յանի Կարապետն է, որուն կինը արդէն կանուխէն մահացեր էր վրանաքաղաքին մէջ, իսկ ինքը միջավայրի այրերուն օրինակով, սովորութիւն ըրած էր՝ առօրեայ տենդոտ աշխատանքէն ետք, ապաստան գտնել քեմփի սրճարան/գինետունը, ուր յաճախորդները առատօրէն կը խմէին օղի՝ «իրենց թըմրած անդամները եւ մթագնած հոգին թարմացնելու համար»: Սրճարանի ֆոնոկրաֆէն մնայուն կերպով կը լսուէին թրթերէն երգեր՝ «տրտում եղանակները ծննդավայրին»¹⁰:

Պատումը դարձակետ մը կ'առնէ, երբ Յանին օր մը կ'որոշէ հայ երգիչի մը համերգին ներկայ գտնուիլ, ինչ որ նոր զարգացում մըն էր տարիներ տեսած իր այս տխուր եւ միապաղաղ կեանքին մէջ: Սեզան հոս չի նշեր երգիչին անունը, բայց շատ հաւանաբար Փարիզէն Պէյրութ ժամանած Արմենակ Շահ-Մուրատեանն է, որ իսկապէս ալ 1920-ականներու երկրորդ կէսին Լիբանան եկած է եւ համերգներ տուած տեղական սրահներուն մէջ: Յանի սկիզբը տպաւորուած չէ համերգով, ուր կը հնչեն հայերէն սիրերգեր, ինչպէս նաեւ ֆրանսերէն եւ իտալերէն կտորներ. կը ձանձրանար, քունը կու գար, կը կարօտնար վրանաքաղաքի սրճարանին օղին եւ թրթերէն երգերը... Բայց յանկարծ երգիչը կը հնչեցնէ «Յայաստան,

⁷ Սիրան Չարիֆեան-Քիւփելեան, ծնած Պոլիս, 1903ին, մահացած Պէյրութ, 1973ին:

⁸ Սեզան, «Յայաստան երկիր դրախտավայր», *Յայրենիք* ամսագիր, Է. տարի, թիւ 10 (82), օգոստոս 1929, էջ 19-24:

⁹ Այս մասին տեսնել՝ Սեզան, «Էջ մը օրագրէս», *Երիտասարդ հայուհի*, Ա. տարի, թիւ 6, մարտ 1933, էջ 21:

¹⁰ Սեզան, «Յայաստան երկիր դրախտավայր», էջ 20:

երկիր դրախտավայր» երգը: Յանհին վրայ անոր ազդեցութիւնը ակնթարթային է. «Անշարժ, սեւեռուն, անօրինակ յափշտակութեամբ Յանին մտիկ կ'ընէր հիմա: Ձայնն ու բառերը իր մէջ անծանօթ ջերմութիւն կը հոսեցնէին: Մեղմ, կախարդական յոյզերու մակընթացութիւնը կը լեցնէր իր ամբողջ էութիւնը»: Յանին կերպարանափոխուած էր, հոգեփոխուած էր, երգը զինք կախարդած էր, հայերէն երգը ամիս տըլած էր տարբեր, ակելի ճիշդ հարազատ դիտանկիւնէ մը կեանքը տեսնելու եւ անցեալը յիշելու. «Յանի տարիներով անհանգիստ ու թափառական հոգին վերջապէս գտեր էր իր հանգրուանը»¹¹:

Սեզայի Յանին հոս դարձ ապրած նոր հայն էր, նոր մարդն էր: Ան ոչ միայն այլեւս թրքերէն երգ պիտի չունկընդորէր, այլ նաեւ պիտի երթար իր ամեն երեկոներու սրճարանը եւ թրքերէն երգի սկաւառակը բոլորին ամօքել ջարդուփշուր պիտի ընէր. անոր տեղ ալ ֆոնոկրաֆին վրայ պիտի տեղադրէր նորը, հայերէնը՝ «Յայաստան երկիր դրախտավայր» երգը: Սրճարանին մէջ հնչող հայերէն երգը այս անգամ պիտի կախարդէր բոլորը եւ «մթազընած հոգիները» պիտի ապրէին հաւաքական դարձ մը. «Այդ երեկոյ Յանին դարձաւ հերոսը սրճարանին ու ոչ ոք, ոչ ոք փափաքեցաւ լսել թրքերէն երգերը, որոնք այժմ խորթ, օտար եւ անճաշակ կը թուէին բոլորին անխտիր»¹²:

«Յոգի» երգը – քեմփի բնակիչներու «հոգի»ին մասին է խօսքը –, յաճախ կը

Պէյրուսի քեմփին մէջ իրճիթներ: Լուսանկարին մէջի կիները ամերիկացի միսիոնարներ են: 1920ականներու կեսերուն (Աղբիւր՝ Տորինտա Պօլման հաւաքածոյ, Missionary Church Archives, Bethel College, Mishawaka, IN.):

կրկնուի Սեզայի երեք գործերուն մէջ. անիկա միշտ ալ կ'ընկերանայ ժխտական ածականներով, ինչպէս «մթազընած», «թափառական», «թմրած», «անճանաչելի»: Խորքին մէջ, խօսքը կը վերաբերի հոս հայու հոգի/ոգիին, որ կրկնուող թեմա մըն է այդ տարիներու վերնախաւին ճառագիտութեան մէջ: Նոյն պայքարն է հայկականին եւ թրքականին, նորին եւ հինին, ազատին եւ ստրուկին, գեղեցիկին եւ տգեղին միջեւ. պարզ է որ Սեզա անոնցմէ է, որ կը պայքարի հայկական ոգի/հոգիին ի խնդիր: Առաջին պատմուածքին մէջ այս հոգին կը լուսաւորուի շնորհիւ հայերէն երգին, կամ ինչպէս Սեզա կը գրէ՝ «հայրենի երգին բոցը իր լոյսին կը քաշէր այս բոլոր թափառական սրտերը»¹³: Մէկ այլ արձակ գրութեան մէջ, որ կը կոչուի «Էջ մը օրագիրէս», պիտի տեսնենք կրակն է, որ ամիս պիտի տայ հոգիին ազատագրութեան...

¹¹ Նոյն, էջ 22:

¹² Նոյն, էջ 24:

¹³ Նոյն:

Պեյրութի քեմփը, ուր բնակարանները վրաններ եւ խրճիթներ են: Հաւանաբար 1920ականներու կէսին: Կը տեսնենք փշաթելերը, որոնք շրջապատած են գաղթակայանը: Ամենէն աջին կ'երեւի եկեղեցիի մը տախտակաշէն զանգակատունը (Ադրիւր՝ Տորինտա Պոլսման հաւաքածոյ, Missionary Church Archives, Bethel College, Mishawaka, IN):

Այս գրութիւնը՝ առաջինին բաղդատած, մօտ չորս տարի ետք լոյս տեսած է: Առիթը իրական դէպք մըն է՝ քեմփի հսկայական հրդեհը, որ Յունուար 1933-ին մօտ վեց հարիւր տուներու քանդումին պատճառ կ'ըլլայ եւ անպատսպար կը ձգէ շուրջ չորս հազար հայեր: Գրութիւնը լոյս տեսած է Սեզայի կողմէ խմբագրուած «*Երիտասարդ հայուհի*» ամսագիրին մէջ եւ այն տպաւորութիւնը կը ձգէ, որ արագ գործուած է եւ հեղինակը ժամանակ չէ ունեցած զայն լաւապէս մշակելու: Պատումին մէջ, հեղինակը կառք մը վարձած է, հասած է աղէտեալ տեղը եւ մօտէն կը դիտէ հրկիզուող վրանաքաղաքն ու բոցերը: Ան կը յիշէ այս վայրին տուած իր նախորդ այցելութիւնը, անոր բնակիչներն ու ապրելակերպը, խորունկ կարեկցանք կը զգացուի իր տողերուն մէջ անոնց նկատմամբ: Յետոյ դիտել կու տայ, որ անէծք մը թափուած է այստեղի գաղթական հայութեան գըլխուն: Հեղինակը այս առիթով կրօնա-

կան գրականութենէ մեջբերումներ կ'ընէ անէծքը մանրամասնող: Քիչ մը անսպասելի է կարդայ, որ բնակիչները անիծուած են իրենց «այնչափ ստուրթեանց եւ պղծութեանց համար»¹⁴: Յետոյ, անմիջապէս նկարագրութիւնը կը կեդրոնանայ վրանաքաղաքի հրկիզուող մէկ կէտին վրայ: Հոս կայ տան մը փայտեայ, խեղճուկ պատշգամը, բոցերով շրջապատուած է, շուրջը ամէն ինչ կը քանդուի, բայց այս տեղը կը մնայ անվնաս, մինչեւ որ տան բոլոր սիւները կը քանդուին եւ պատշգամը «ինքն իր վրայ կը հակի ու Նոյեան տապանի մը նման կ'իջնէ հոգին՝ մռայլ ու յամառ իր ամբողջութեանը մէջ»¹⁵: Պատմողը կը ժպտի: Բոցերը, որոնք հոս կը ներկայանան «անաստուած եւ անիշխանական աղջիկներ»ու կերպարանքով, յետոյ կը յարձակին հարուստ մարդու մը մեծ շէնքին վրայ եւ հրշէջներու բոլոր ճիգերը ապարդիւն կ'անցնին փրկելու համար այս կառոյցը:

Գրութիւնը լոյս տեսած է այն տարիներուն, երբ արդէն իսկ հայկական նոր քարաշէն թաղամասեր կառուցուած էին քեմփէն ակելի հիւսիս եւ հիւսիս-արեւելք գտնուող վայրերու մէջ, իսկ այս հրդեհն ալ պիտի արագացներ քեմփի պարպումի եւ վերաբնակեցումի այս ընթացքը: Անհաւանական չէ, որ Սեզա նոր սկիզբ մը կը տեսներ բնակեցումի այս նախածեռնութեան մէջ: Այլ խօսքով, կարելի է ենթադրել որ Սեզայի համար վրանաքաղաքին հրկիզումը եւ բնակիչներուն նոր թաղամաս

¹⁴ Սեզա, «Էջ մը օրագրէս», էջ 22:

¹⁵ Նոյն:

տեղափոխուելը առիթ մըն էր հին հոգիի ոչնչացումին եւ հայկականին եւ հարազատին վերածնութեան:

Այս պատկերը շատ ակնաբեր է իր երրորդ պատմութեան մէջ, որ կը կոչուի «Գաղթականին տղեկը»¹⁶: Գըրլաճ է 1946ին, այն ժամանակ երբ տեղի կ'ունենար Լիբանանէն եւ Սուրիայէն հայերու զանգուածային ներգաղթը դէպի Խորհրդային Յայաստան: Պատմութեան գլխաւոր դերակատարները Սիմոնիկն ու իր այրի մայրը՝ Ազնիւն են, որոնք կ'ապրին Պէյրութի գաղթականային մէջ: Սիմոնիկ երեխայ մըն էր, աղքատ էին. որքան ալ աշխատէին, որքան ալ տքնէին մեծ յոյսեր չկային տեղական պայմաններուն մէջ իրենց վիճակը բարելաւելու: Կար նաեւ միւս երեւոյթը, որ սպառնալիք մըն էր գաղթականային բոլոր այրերուն համար եւ որմէ Սիմոնիկն ալ կրնար խոյս չտալ: Այսպէս, երբ չափահաս դառնար, ան ալ կրնար նմանիլ բազմաթիւ այն այրերուն, որոնք «գաղթականի սըրճարանները կը լեցնէին իրենց առօրեային զգուանքը խեղդելով թղթախաղի, օղիի եւ թրթերէն հայիոյանքի մէջ, մինչեւ որ այդ մթնոլորտը այլեւս հարազատ դառնար իրենց, անճանաչելի դարձնելով հայու հոգին»¹⁷:

Այս գրութեան մէջ, Սեզայի համար հոգին ազատագրելու միջոցը եւ հայկականը պահելու փրկութիւնը ներգաղթն էր: Սիմոնիկն ու Ազնիւրը կը միա-

նան ներգաղթի կարաւաններուն եւ կը մեկնին Խորհրդային Յայաստան:

* * *

Ֆիլիփ Չաքարեանի «Որքը տուն շինեց»¹⁸ գործին մէջ քեմփը, ինչպէս նաեւ այս յօդուածով քննուած զանազան հարցեր նոյնպէս ներկայ են: Չաքարեան ծնած է 1916ին, հասակ կ'առնէ որբանոցներու մէջ, հետագային ալ կը դառնայ Պէյրութի քեմփի բնակիչ: Գաղթականային մասին անոր նկարագրութիւնները մեծապէս վաւերական են, ան հարազատ կերպով կը ներկայացնէ այստեղի կեանքը, ակնի ճիշդ է ըսել կեանքի դժուար եւ անտանելի պայմանները, ընկերային խնդիրներն ու ցաւերը: Ասոր կողքին, պետք է ակնարկել որ Չաքարեանի պատմութեան մէջ նկատելի է նաեւ իր ապրած ժամանակներու գերակշռող գաղափարներուն ազդեցութիւնը: Այս մէկը յատկապէս կ'երեւի երբ Չաքարեան կը գրէ հայերու մէջ շարունակուող թրթախօսութեան երեւոյթին մասին: Յոս, անոր որդեգրած կտրուկ ոճը եւ դատողական մօտեցումը յարանման են Սեզայի արձակ պատմութեան:

* * *

Կան նաեւ Գրիգոր Պըլտեանի վէպերը: Եւրոպայէն, որ քեմփը պատմութեան գլխաւոր բեմադրավայրը չէ, բայց անիկա յաճախակի ներկայութիւն է, նկատի ունենալով որ դերակատարներէն շատեր այստեղ հանգրուանած են որոշ

¹⁶ Լոյս տեսած է Սեզայի *Մեղադրուհին* հատորին մէջ (Երեւան, «Յայաստան» հրատարակչութիւն, 1967), էջ 291-299:

¹⁷ Նոյն, էջ 296:

¹⁸ Ֆիլիփ Չաքարեան, *Որքը տուն շինեց*, Ա. հատոր, Անթիլիաս, տպարան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1985:

շրջան մը, մինչեւ նոր թաղամասեր տեղափոխուելուն: Բայց քեմփին մէջ կ'ապրէին պատմողին հօրաքոյրը եւ Սեդո Էմմին՝ իւրաքանչիւրը իր ընտանիքով: Այնպէս որ «Պատկեր» վեպին մէջ քեմփը, վայրին յիշողութիւնը, նկարագրականը, տուները, ընտանիքները դարձած են կարելորդ նիւթեր: Ժամանակները փոխուած են, նկարագրուածը 1950-ականներու վերջերու կամ 1960-ականներու քեմփն է, այն ժամանակները երբ առաջին սերունդը ամեն իմաստով իր տեղը սկսած է զիջիլ նորերուն: 1920-ականներուն ծայր առած գործընթացը նկատառելի յաջողութիւններ արձանագրած էր. միջավայրը փոխուած է, հիներէն շատեր չկան, ուրիշներ թեւ ծերացած եւ բաւական անշքացած են, բայց տակաւին հոն են, ներկայ են, կը շարունակեն թրքերէն խօսիլ, թրքերէն աղօթել, ձայնասփիւռի թրքական կայաններու թրքերէն երգերը ունկնդրել, բայց յաճախ այս բոլորը կ'ընեն երբ միայն քով-քովի են, հեռու նոր սերունդի աչքերէն եւ ականջներէն: Այլեւս «իրենց ժամանակը, իրենց մշակոյթը անցած էր»¹⁹:

Պատմողը հոս չարի ու բարիի, մութի եւ լուսաւորի ներհակութիւններով չի ներկայացնէր քեմփի աշխարհը, թըրքախօսութիւնը, հայատառ թրքերէն գրականութեան գործածութիւնը: «Պատկեր»-ին կամ Պըլտեանի միւս վեպերուն մէջ՝ որդեգրուած մօտեցումը, գրական ոճն ու հնարքները բոլորովին այլ են: Հեղինակին ստեղծած մանրաշխարհին

¹⁹ Գրիգոր Պըլտեան, *Պատկերը*, Լոս Անճելէս, Ապրիլ հրատարակչութիւն, 2003, էջ 78:

մէջ դերակատարները սովորական մարդիկ են, հիմնականին մէջ վերապրող ժողովուրդը, իւրաքանչիւրը ունի իր խայտաբղետ պատմութիւնը, որ ամեն վերապրող հայու նման ծայր կ'առնէ իր հայրենի գիւղէն եւ քաղաքէն, կը հասնի մինչեւ Լիբանան եւ կը շարունակուի հոս՝ բազմաթիւ եւ բազմապիսի հանգրուաններով, դրուագներով, տագնապներով, կորուստներով, բարքերով, լեզուներով, ապրումներով, մշակոյթներով: Ահաւասիկ այս գունաւոր միջավայրն է, որ մարնակրկիտ լուսարձակի տակ առնուած է Պըլտեանի գործերուն մէջ, հեղինակը շրջուն ուսանակով մը կը գննէ, կը քննէ, կը դիտէ ու կը վերլուծէ անոր բոլոր տարրերը, տեսանելի եւ անտես կողմերը, ծանօթ, գաղտնի կամ արգիլեալ պատմութիւնները:

«Պատկեր»-ին մէջ կը տեսնենք նաեւ, որ պէյրութահայ ընկերային-համայնքային կեանքին մէջ 1920-ականներէն ծայր առած գուգահեռ աշխարհներու գոյութիւնն ալ անխախտ մնացած է: Այս մասին կը կարդանք երբ հեղինակը կ'անդրադառնայ քեմփին. հոս մուտքը կը համապատասխանէր «անցնելու (...) գուգահեռ աշխարհ մը, ուր տարբեր օրէնքներ կը գօրէին, կը տիրէին տարբեր սովորութիւններ, մարդիկն ալ ուրիշ էին, լեզուներն ալ, կարծես թէ փոփոխութիւնն էին հասարակ տեղիքի մը, աւելի ճիշդ հասարակաց, անվրիպելի, խօսքի չէկած անցեալի մը»²⁰: Այդ ատենները քեմփի հայ բնակիչներուն թիւը մեծապէս նուազած էր

²⁰ Նոյն, էջ 36:

եւ հիներէն շատեր կ'ապրէին նոր թաղամասերու մէջ. բայց եւ այնպէս խրամատը փաստօրէն դեռ գոյութիւն ունէր քեմփի հասարակութեան եւ մնացեալին միջեւ:

Կար նաեւ Պէյրութի հայկական ընկերային վերնախաւը, որուն մասին թեւեւ ուղղակի ակնարկութիւններ հազուագիւտ են այս գործին մէջ, բայց անիկա ամբողջ թափով կը ներկայանայ Պէյրութի մէջ Կիւրինի հայրենակցական միութեան կազմակերպած հաւկըթախաղի խրախճանքին նկարագրութեան հատուածին մէջ: Պատմողը ներկայ է. մաս կը կազմէ խումբի մը, որ բաղկացած է Բլուրէն (Յայաշէն) եկող իր ընտանիքէն եւ քեմփէն եկող Սեդօ Էմմիին ընտանիքէն: Առաջին իսկ պահէն, կը զգացուի գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնը, վիհը՝ մէկ կողմէ իրենց, այսինքն քեմփ-Բլուր այս խառնուրդին, միւս կողմէ մնացեալ ներկաներուն՝ յայտնապէս պէյրութահայ ընկերային այլ խաւի մարդիկ, որոնք ամենայն հաւանականութեամբ ոչ քեմփի, ոչ ալ նոր թաղամասերու բնակիչներ են. «այն տպաւորութիւնը ունէի այլեւս որ պիտի մտնէիք տեղ մը որ մեր տեղը չէր, բայց ուր մեզի կը թոյլատրուէր մտնել»: Բայց արդէն մտած են. կը զգացուի, որ կը դիտուին, միւսներուն ուշադրութիւնը գրաւած են. «կարծես կը դառնային մեզի, կը նայէին հեռուէն, զլուխնին կը հակէին իրարու, կ'ենթադրեմ որ ասոնք ղվ են, կ'ըսէին, եւ իսկապէս ղվ էինք որ համարձակեր էինք մինչեւ աստեղները գալ, բերաննին հոտող, գոյնզգոյն գնչուներու կամ կարկըտան հագած աղքատ ազգականներ

Քեմփի երկու փոքրիկ բնակիչներ խրճիթի մը յենած (Աղբիւր՝ Տորինտա Պօսուման հաւաքածոյ, Missionary Church Archives, Bethel College, Mishawaka, IN.):

րու պէս որ նշանտուքի մը, հարսնիքի մը, կնունքի մը մէկէն կը բուսնին, մէջտեղ կ'ելլեն, պահ մը կը նշմարուին, յետոյ մէկ կողմ կը քաշուին, կը լռեն, կը ջանան ուշադրութիւն չգրաւել»²¹:

Կիւրինցիներու հակաթախաղի խրախճանքի արարը իր մէջ կը խտացնէ բազմաթիւ խնդիրներ, տազնապներ, հակամարտութիւններ, որոնք հոս ներկայացուած են ձայներու, տարազներու, խօսքերու, նուազներու հիանալի վերարտադրութեան մը ընդմէջէն: Անոնցմէ մէկը եթէ վերը նշուած ընկերային տարբերութիւններու ցլացումն է, հոս կայ նաեւ արդիի եւ հինի հակադրութիւնը, հինը այստեղ օսմանեան հայկականն է: Պատումին մէջ ժամանակները փոխուած են, հինը նահանջելու վրայ է, շատ մը բաներ շուտով արդէն պիտի անհետանային, նորն ու արդին պիտի յաղթանակէին: Այս մէկը կը տեսնենք նուազախումբի նկարագրութեան մէջ: Կիւրինցիներու հաւաքի օրը բեմին վրայ կային տարբեր նուազարաններ. ջութակ, թմբուկ, ա-

²¹ Նոյն, էջ 125:

քորտեոն, քանոն եւ ուտ: Կը փորձէին հինգը միասին ներդաշնակ երաժըշտութիւն մը ստեղծել, սակայն երաժիշտներուն ջանքերը ապարդիւն էին, կարծես թէ անկարելի էր (այլեւս) այս հինգին համակեցութիւնը. գերիշխողները աքորտեոնն ու թմբուկն էին, այս վերջինը գետեղուած էր «ոչ թէ կողին ու բազուկին միջեւ, այլ երկու ծունկերուն»²²: Լուսանցքային ներկայութիւն էին քանոնը եւ ուտը. «այնքան ոչինչ կարելի էր լսել անոնց թփռտացող լարերէն, կը թուէր որ զարդի համար բերուած, դրուած էին հոն, մէկը հին հայրենակից մը պէտք էր ըլլար, միւսը բարեկամ մը, այսինքն՝ փայլուն, առաջնակարգ նուագածուններուն ու գործիքներուն նորէն աղքատ ազգականները, որ կանչուէր էին որպէսզի չըսուէր որ խտրութիւն դրուէր էր»²³: Ուտն ու քանոնը հայկական մշակութային կեանքին մէջ հոգեվարքի մէջ էին, անոնց ձայնը սկսած էր անլսելի դառնալ, նոր միջավայրին մէջ լռելու եւ լռեցուելու ընթացքի մէջ էին:

Յետոյ կայ այլ պատկեր մը, որ կարելի է նմանցնել հին աշխարհին վերջին շունչին, վերջին պատգամին: Նուագախումբը հնչեցուցած էր շուրջպարի եղանակ մը՝ յայտնապէս բոլոր կիւրինցիներուն ծանօթ, աւանդական. Սեղօ Էմմին դիւթուած էր, անմիջապէս հարթակ մտած էր, շուրջպարին գրլուխն անցած էր, ինքն էր բեմին առաջին դեմքը, նոյն այդ պահուն ալ ուտն ու քանոնը յանկարծ դարձած էին

²² Նոյն, էջ 130:

²³ Նոյն, էջ 133:

զլխաւոր, հիմնական ձայներ, անոնք է որ Սեղոն [կ]«առաջնորդէն տեղ մը, որ տեսանելի չէր կրնար ըլլալ, տեղ մը, ուր հազիւ կը լսուէին ծափերը, բացազանչութիւնները, երգին հիմնաբառը կրկնող աղաղակները»²⁴: Սեղոն այլեւս քիչ առաջուան քեմփի անտեսուած, գլուխը ֆէտով բնակիչն ալ չէր. «հիմա այլեւս ֆօթօճի Սեղոն չէր հոն, այլ մէկը որ, պզտիկ ետ ու առաջներով, այս բոլոր յետոյք ու բազուկ շարժող աղաներն ու տիկինները կը տանէր շրջանակի մը վրայով, մէկ անգամէն կը վերադարձնէր իրենց սկզբնական վայրը, որ ժամանակ ու տարածութիւն չի ճանչնար»²⁵: Կը կարծեմ որ ասկէ աւելի հիանալի ներկայացում կարելի չէ գրտնել հին/նոր, արեւելեան/արեւմտեան, մաքուր/կեղտոտ, հայկական/թրքական հակասութիւններուն, վեճերուն, գաղափարական պայքարներու ամբողջ մթնոլորտին, որ յատկանշած է յատկապէս Պէյրութի հայկական կեանքը 1920-ականներէն սկսեալ եւ որու պայմաններուն մէջ աքցանուած, երկրէլեռացած, ճնշուած, օտարուած, շփոթած է առաջին սերունդի սովորական հայը, նախկին օսմանեան հայը, մարդը:

Պէտք չէ մոռնալ նաեւ «Պատկեր»-ին թուփոսը, որ ամբողջ պատումին ընթացքին փնտռուող պատկերն է, լուսանկարը. պատմողը զայն տեսած է տեղ մը, բայց միայն աղօտ յիշողութիւն մը մնացած է անկէ, հարց ու փորձ կ'ընէ իր հարազատներուն, բայց չի գրտ-

²⁴ Նոյն, էջ 139:

²⁵ Նոյն:

ներ: Կը յիշէ որ վեց-եօթ նուագածուներու խմբանկար մըն է, գլուխնին ֆէս, պատմողին հայրը ուտը ձեռքին է, կան նաեւ տէֆ, քանոն, մէկ ուրիշ ուտ նըլագողներ: Պղտոր է, յիշողութեամբ կարելի չէ վերականգնել ամբողջ խմբանկարը, «լուսանկարին իրողութիւնը սակայն կը թուէր այնքան անհերքելի, անոր որոշ մասերը այնքան ուժգին կերպով տակաւին տոգորուած էին միտքս, որ կրնայի ամբողջը գծել, հարկ չկար գունաւորելու (...)»²⁶: Վայրը շատ հաւանաբար Պէյրութի քէմփն է, բայց պատմողը վստահ չէ՝ «ոչ մէկ տեղ, որեւէ տեղ»²⁷: Կարելի է հարց տալ. այս *թուփոսը* միաժամանակ հինին փնտըռ-

տուքը չէ՛, այն հինին որ այլեւս անհետացած էր, որ ժամանակի մտածողութիւնը զայն անէացուցած էր, փոխարինած էր նոր, հայկական եւ հարազատ համարուող արժէքներով, չբացընելով իր հետ ամբողջ ժառանգութիւն մը, որ յատուկ էր քէմփին, այլ խօսքով՝ գաղթական ժողովուրդին, օսմանեան հայերուն: Նոյն ժամանակ ալ այս խմբանկարին փնտռտուքը եւ անոր ճամբով ալ ամբողջ ժամանակի մը վերականգման փորձը, արդէօք հին հարստութեան վերաժեւորումը եւ վերակենդանացումը չէ՛ր՝ պատմողի մը կողմէ որ պատրաստուած էր նորին լաւագոյն հաստատութիւններէն մէկուն մէջ եւ խորքին մէջ նախատեսուած էր ըլլալ նորին անսակարկ ջատագովը:

²⁶ Նոյն, էջ 138, 236:

²⁷ Նոյն, էջ 237:

ԱԶԳ

ՅԱԿՈՐԲ ԿԻԻԼԼԻԻՃԵԱՆ

Տարիներու ընթացքին վարժուէր ես ամեն ինչ հարցադրելու, խնդրականացրնելու՝ յատկապէս որոշ ուսումնառութենէ ետք: *Ազգ* հասկացողութիւնը սակայն երկար ատեն յամառօրէն մնացեր էր խնդրականացնող ակնոցիդ այս կողմը: Իսկապէս, դժուար է տարբադատել այն, որ մարդ փոքր տարիքէն կը դաւանի ըլլալ, զգալ, աւելի ճիշդը այն որուն կը հաւատայ, նոյնիսկ կը կարծէ զիտնալ որ է՛, մանաւանդ երբ ան կապուած է հօրդ ու մեծ մայրերուդ, հօրեղբայրներուդ եւ հօրաքոյրներուդ անձնական ողբերգութիւններուն եւ արհաւիրքներով թրծուած անոնց աշխարհընկալումին: Այս վերջինը քեզի աւանդուէր է առանց սրբատուփի, առանց պաշտօնական թուղթերու, այսպէս թէ այնպէս անկիւնէ անկիւն դեգերող անտէր ձայներով. աշխարհընկալում որ կլանէր է հայրենիք, ժողովուրդը եւ ազգ ըսուածները, միաձուլուէր անոնց հետ, վերածուէր միաժամանակ հպարտութեան եւ թուրքին ու օտարին հանդէպ ենթագիտակից երկիւղի, վերաճեր անշրջանցելի պարտականութեան, վերապրումի մը պատասխանատու կարգուած ըլլալու յանցապարտ զգացումի, խանդավառութեան, մեծամըտութեան, տրտմութիւններու, հիասթափութեան, յուսահատութեան, նաեւ վերադարձներու, օտարութեան ու ատոյժ իսկ կառուցուած սեփական տան: Ու միշտ անոնց մէջ ու շուրջ՝ անզգն իբրեւ յղացք, անոր ուզած չուզած փակչող ածանցներով եւ պոչերով, սերերով, մոլորութիւններով ու մոլորութիւններով, աշխարհասասան եւ կենսակործան խոտորումներով, ատելութիւններով, այլը մերժող, ջնջող, «մաքրող» եւ անկէ զտող նկրտումներով:

Կը հարցադրես, կը դիտես: Չես ուզեր, տազնապ կ'ապրիս փորձելով համոզելի այս ու այն մտածողի տեսութիւններով: Ո՞վ են որ իրենց փողոսկրէ աշտարակներուն էն ծայրը նստած՝ գլխուդ քարոզ պիտի կարդան, ըսեն թէ ճիշտ է քարին, ճիշտ է չարը, եթէ անշուշտ այդ յղացքներն ալ յարաբերականացման հալոցին մէջ փոխարինուած չըլլան օրուան նորոյթ սա կամ նա մեղմաբանութեամբ: Օրին ապակառուցում հոլովեր ես, հիմա քննադատողական տեսութիւն կը կարդաս, կը բարկանաս, կը զարմանաս, հատումայնութիւններ (intersectionalities) եւ անոնց մասերն ու ճուտերը կը փորձես համադրել եւ չխճճուիլ գաղափարախօսական մտասեւեռումներու թնճուկին մէջ, իսկ միւս կողմէ զիտես լռութիւնը որ բուկիւններուդ, ընտանիքիդ բաժինն է եւ որ կաշեր է անոնց ու քեզի. կը տեսնես թէ ինչպէս ոչինչը կը պատէ անոնց յիշատակները՝ թեւ թեւի տուած անձնականը զեղչած տրամասութիւններու:

Մեկ բան գիտես. մօրդ նախնիները՝ յիսուս սերունդ, հարիւր սերունդ (կարելի է արդեօք) հայրեր, մայրեր, ազգ(ականներ)՝ եկեր են վայրէ մը, ուր այսօր չես արտօնուած այցելել անգամ—վստահաբար կեանքիդ գնով—, եւ ուր՝ Նախիջեւանի, Ջուղայի գերզինուած տարածքին վրայ, անոնց խաչաքանդակ շիրմաքարերն անգամ փոշիացուեր են, ու մարդ բան չէ ըսած, Իւնեսքոն յօրանջեր է, տեսաբանները շարունակեր են հայրիշխանական խորհրդանիշներ տեսնել կանգնած դրօշաձողերու, աշտարակներու, բերդպարերո՞ւ թէ բերդերու, թերեւս անգամ՝ կանգնած խաչքարերու մէջ: Ամեն մէկն իր գործին, ամեն մէկն իր խօսքին, դուն ալ բացակայութիւններուդ եւ անկարողութիւններուդ:

Բերդ ըսիր, այդպէս, անկապ, ու ահա գիտակցութեան ծայքերէն ձեռք կը բարձրացնէ յուշերու տետրակ մը: Կապոյտ մելան, նուրբ տողեր: Հօրդ եղբայրը կը յիշէ՝ «Սիսի բերդին կուրծքին հիւսիսային կողմը, Նոր Վանքին՝ հսկայ վանքին— իր դպրեվանքով, կաթողիկոսարանով, իր հսկայ պարտէզով—բոլորտիքը տեսակ մը չինական պատերով ընդարձակ թաղ մը: Վանքին հիւսիսային դուռի ճամբան կ'անցնէր հայ թագաւորական պալատին մնացորդին տակէն. այդ դրան առջեւէն եթէ 50 մէթր հեռանաս դէպի հիւսիս, առաջին ընդարձակ, ճերմակ տունը իր առջեւը լեցուն ծառերով...»: Ինչ կը նշանակէ ազգը, ազգականը, ազգայնութիւնը մտածելու, փորձընկալելու տուայտանքներուդ մէջ՝ հօրդ այդ տան մէջ ծնած ըլլալը, Ալի աղայի փոխ տուած ձիով ու Մուսթաֆա Էֆենտիէն վարձուած ձիակառքով անոր առօք փառօք ողիսականի երթալը դէպի Գաթմա, յետոյ բոպիկ՝ Մեսթենէ, Տեր Չօր, Հալէպ, փշուր-կտոր ընտանիքով վերադառնալը, խաղալը հազարամեայ փողոցներուն մէջ, ու յետոյ անվերադարձ փոխադրուիլը այլուր, ապրանքի պէս՝ իր տունն ու միւս տունները ուրիշին նուիրած ֆրանսական պետութեան նաւերով, ծովեզերք դրուիլն ու հոն քարայրի մէջ ապաստանիլը, կանգնիլը, ուսում ստանալը եւ ուսուցանելը, կեանք վայելելը, սերնդագործելը, ամեն տարի «Երբ որ բացուին» երգելը՝ «ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա», ու ի վերջոյ ամփոփուիլը 10,000 քիլոմէթր անդին արժանթիսեան հողի կտորի մը մէջ: Առանց տեսնելու:

Տետրակի էջերէն եղբայրն է նորէն, որ կը շարունակէ. «Իսկ իրիկնամուտին միշտ դիտած եմ բերդին շուքին առաջանալը, ժամեր շարունակ կէսօրէն յետոյ՝ մինչեւ արեւին մայրը մտնելը. նկատելի, նշմարելիօրէն բերդին շուքը կը յառաջանայ դէպի արեւելք: Երբ շուքը հասնի դիմացի այգիներուն, գնացքը կ'արագանայ, իսկ երբ հասնի դիմացի Տաւրոսին, որ կը կոչուի Մուրբ Կարապետ լեռ, ալ օրուայ վերջն է»:

Նոյեմբեր է, քսանմէկերորդ դարու քսաներորդ տարին: Գիշերներուդ մէջ բունը հրմշտկելով իրար կը քաշքշեն ազգն ու զէնքը, սերն ու սարսափը, մահն ու երգերը, աղօթքը ծակած գմբէթներէ, մինարէներէ, խոնաւ խրամատներէ, հրասայլերէ, ապաստանարաններէ, վարակաւոր դիմակներէ, տամուկ աչքերէ: Կ'ըսեն՝ կարգը եկեր է Արցախին: Մարդ լուսին հասեր է, Հրատ հասնելու վրայ է, թուային եւ արհեստական միտք կը մշակէ, սեռերը կ'ազատագրէ, յետգաղութա-

րար տեսութիւն կը բարբառի, իսկ նոյն ատեն այս լեռնցիներուն կ'ըսէ՝ շուքը ձեզի հասեր է, ա՛լ օրուան վերջն է: Որովհետեւ *այգ* էք ու *այլ* էք:

Ազգ, այլ: Այլեւազգ:

Միաժամանակ քեզ միաւորող ու բաժնող: Ընկալեալ, ենթադրեալ ու բաղձացեալ միութեան եւ տարբերութեան սահմանագիծը որոշող: Կրնամս պատմուիլ անով, պայմանաւորուիլ այդ գիծով, ապրիլ կողքին ու դիմացը անով սահմանուողներու, սահմանափակուողներու բազմութեան: Ազգը եզերագիծ, վերջնագիծ: Ոչ ուզեր ես միւս կողմ անցնիլ, ոչ ալ փափաքեր որեւէ գիծ:

Թերեւս նայուածքի հարց է: Չանցէ սահմանումը եւ կեդրոնացիր առարկայիդ կարողականութեան վրայ: Անունէն անդին՝ կեանքը: Կրնամս պատմուիլ անով, պայմանաւորուիլ, այսինքն ոռոգուիլ, կենսանալ, ընծիւղիլ անոր շունչով:

Ազգն ուրեմն՝ ոչ թէ անուն ու սահման, այլ փորձառութիւն:

Ազգ՝ *գեղեցիկը* ժառանգելու, քո՛ւ գիտցած եւ ուզած ձեւովդ ըմբռնելու, յետնորդներուդ եւ այլոց փոխանցելու կարողութեան, կարելիութեան, բայց նաեւ իրաւունքին անունը: Ու իրաւունքը ատիկա ընելու այնտեղ, ուր զայն քեզի փոխանցողները ծներ են, եղեր են, մաշեր են, հողացեր են:

Նաեւ, ի վերջոյ, այդ կարելիութիւնը պաշտպանելու իրաւունքին եւ ատոր բարոյականութեան անունը:

Վտարումէն, կորուստէն, վայրիդ չքացումէն ետք՝ նաեւ այդ կորուստին մէջ բնակելու եւ նոյնիսկ հոն հարազատութիւն, մտերմութիւն, գեղեցկութիւն որոնելու ու երբեմն զայն խօսելու անկարելի փորձին անունը:

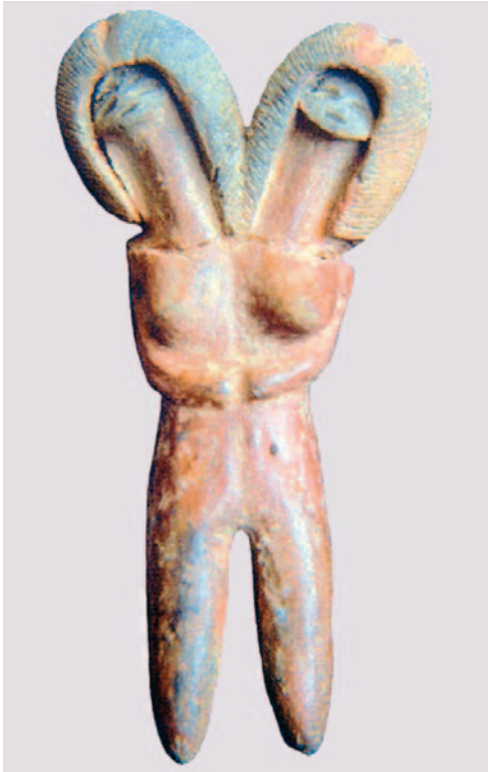
ԵՐԿԳԼԽԱՆՆԻ ՀՐԵՇԸ

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

Սոյն տողերը գրուած են Հարաւային Գալիֆորնիոյ USC համալսարանը՝ Դալար Շահինեանի կազմակերպած ակադեմական գիտաժողովին ներկայացուելու համար (USC, April 27, 2013): Գիտաժողովին ընդհանուր վերնագիրն էր՝ Independence and Beyond: In Search of a New Armenian Diaspora Post-1991 (Անկախութիւն եւ անկէ անդին: Յետ-1991 նոր հայկական սփիւռքի մը ի խնդիր): Ենթադրութիւնը, կարծեմ, այն էր որ Հայաստանի անկախութեան որպէս հետեւանք՝ Սփիւռքը վերանորոգ պարտադրանքի մը տակ դրուած է: Ինքզինքը ծայրէն մտածելու եւ սահմանելու պարտադրանքին: Պահեցի 2013ի վեկոյցը ինչպէս որ գրուած էր, բառ առ բառ, ներառեալ խօսակցական ոճի նշանները: Փոխեցի միայն վերնագիրը (2013ի վերնագիրն էր՝ «Ենթակա՞յ թէ ինքնիշխան») եւ սրբագրեցի ծակոտկեն յիշողութեանս պատճառած տարօրինակ մէկ սխալը: Էջատակի ծանօթագրութիւնները բոլորն ալ նոր աւելցուած են (օգոստոս 2020): Անոնց նպատակն է՝ յղումները ճշդել, ներշնչումի աղբիւրները նշել եւ ընթերցողին ընկերակցիլ պահ մը, երբ ան երկզկիսանի հրէշին աշխարհը մուտք գործելու եւ այդ աշխարհի բաւղիներէն քալելու կը պատրաստուի:

1

Վերնագիրէս հասկցած կ'ըլլաք որ հայերէն պիտի խօսիմ: Թերեւս խորհած ըլլաք որ բան մը կ'ուզեմ փաստել արդէն իսկ, հայերէն խօսելով: Սխալ: Ոչինչ կ'ուզեմ փաստել, ոչինչ ըսել, ոչինչ պաշտպանել: Անգլերէն կը խօսիմ երբ ստիպուած ըլլամ, այդ է միակ գաղտնիքը: Եթէ ստիպուած չըլլամ, պատճառ մը չունիմ անգլերէն խօսելու, նախասիրութիւնս ալ չէ, հետեւաբար հայերէն կը խօսիմ, կամ ֆրանսերէն: Չեմ ըսեր որ տարբերութիւն չ'ընէր: Կ'ընէ հաւանաբար: Լեզուները հաւասար չեն Արարիչին առջեւ: Ու իրենց զարգացումներու եղանակաւորումներն ալ համաժամանակեայ չեն: Նոյն ժամանակին չեն հպատակիր: Ոմանք ուշացած կ'ըլլան, ուրիշներ յարաբերաբար յառաջացած: Զիչ ետքը

հասկնայի պիտի դառնայ տարբեր ու տարբերակուած ժամանակներու պատկանելու այս խնդիրը: Այնպէս որ այո՝ տարբերութիւն մը կ'ընէ թերեւ: Երբ 2011ին Եւրոպայի Հայագիտական Ընկերակցութեան ընդհանուր նիստին հայերէն խօսեցայ, կ'ենթադրեմ որ տարբերութիւն մը կ'ընէր, հայագետ բանասէրները հայերէն խօսելու սովորութիւն չունին իրենց միջեւ, պատճառ մըն ալ չունին: Բայց հոն ալ բան մը փաստել չէի ուզեր: Կ'ուզէի գուցէ միայն տարբերութիւնը արձանագրել:

Արձանագրել տարբերութիւնը կը նշանակէ նաեւ արձանագրել պատմութիւնը: Սփիւռքի իրականութեան կամ գաղափարին անդրադարձող գիտաժողովներ եղած են ասկէ առաջ: Անոնց պատմութիւնը չէ գրուած բնականաբար: Բայց յիշողութիւն մը մնացած է անոնցմէ, կ'ենթադրեմ: 1978էն 1980, ուրեմն չորս կամ հինգ տարի շարունակ կայացած են ԻԶՈՄի համաժողովները, Միլանօ, Էքս-ան-Փրովանս եւ Փարիզ [1]: Եւրոպական ասիի Սփիւռքի մտաւորականներ քով քովի կու գային հոն: Չի նշանակեր անպայման որ սփիւռքեան մտածում մը կը հրահրուէր, բայց եւ այնպէս երեւոյթ մըն էր: Քանի մը տարի ետքը, այս անգամ ամերիկեան ասիին վրայ, Չօրեան Հիմնարկն է որ կազմակերպեց նման համաժողովներ, որոնցմէ առաջինի ընթացքին կարդացւած զեկոյցները եւ փոխանակուած վիճաբանութիւնները տպուեցան մինչեւ իսկ ու տրամադրելի են: Մասնակիցներէն էին Խաչիկ Թէօլէօլեան, Կարպիս Բորթեան, Գիւլան Թապիպեան, Ժիրայր Լիպարիտեան եւ այլք, ամերի-

կահայ մտաւորականութեան ծանր հրետանին: Տարօրինակ վերնագիր մը ընտրած էին. *What is to be asked*, «Ի՞նչ հարցում ուղղել» [2]: Որո՞ւն հարցում պիտի ուղղէին: Հաւանաբար իրենք իրենց: Ճանապարհ մը ընտրելու հարց մը կար: Բայց կար մանաւանդ յատուկ սփիւռքեան մտածողութիւն մը հետապնդելու հրամայականը: Ի՞նչ եղաւ արդիւնքը: Ոչի՞նչ: Աւագներուն մէջ խրեցաւ: Հիմնարկին այն ատենուան պատասխանատուն լքեց պատմէշը, 1990ի շուրջ յայտարարելով որ *la diaspora, c'est fini*, Սփիւռքը վերջացած է, ու անցնելով աւելի լուրջ գործերու, որոնք արժանի պիտի ըլլային պատմութեան մէջ մնալու, պետութիւն մը դեկավարելու եւ նախագահի մը խորհրդատուն ըլլալու յոյժ պատուաբեր եւ յիշատակելի գործերուն: Այն ատեն բարձրաձայն պախարակած էի այդ խօսքն ու այդ կեցուածքը: Բայց ինքն էր ճիշդը անշուշտ: Այդ մէկ Սփիւռքը, ենթադրաբար քաղաքական Սփիւռքը, այն մէկը որ իր գաւակները կ'ապրեցնէ Ապրիլ 24է Ապրիլ 24, օտար դեսպանատուներու պատերուն տակ կուկուզ ըրած, եւ մնացեալ ժամանակը հայրենասիրութեան դեղահատերը կլլեցուցած՝ կը քնացնէ զանոնք, այո, այդ մէկ Սփիւռքը պէտք է վերջ գտներ: Եւ եթէ քաղաքական պիտի ըլլայինք, իրաւ քաղաքականութիւնը ուրիշ՝ աւելի լայն պողոտաներու վրայ կը ծաւալէր: Բայց ի՞նչ պիտի ըսենք անոնց մասին որոնք պատմէշը լքեցին անփառունակ կերպով, առանց իրաւ քաղաքականութեան մասնակից ու դերակատար ըլլալու պատրուակը կամ արդարացումը

ունենալու, ինչ պիտի ըսենք այդ հարիւր տարուան կամ նոյնիսկ երեք հարիւր տարուան պատմութիւն ունեցող սփիւռքեան կրօնական կամ բարեսիրական ու քաղաքական հաստատութիւններուն մասին, որոնք մէկ օրէն միւսը գոյք ու կալուած աճուրդի հանեցին, դպրոցներ գոցեցին, իրենց հոգին ծախելով Հայաստան վազեցին, ու եթէ պետք ըլլար իրենց մայրն ալ կը ծախէին, ինչ պիտի ըսենք աթոռ փոխող առաջնորդներուն եւ կաթողիկոսներուն մասին: Ինչքի ետեւէ կը վազէին, Սփիւռքի պատնէշը ձգած, Վահէ Օշական պիտի ըսէր՝ «որքանոցի տնտեսուհին կարօտնալով ու կարծելով Հայրենիքը սիրելի»: Հապա մեծ-մեծ բանաստեղծները, որոնք իրենց հոգին հետ՝ իրենց գրիչն ալ ծախեցին, նոր Լեւոնը Կիլիկիոյ վերջին Լեւոնին հետ կամրջելով: Հապա Եիւան Թապիպեանը, լուսահոգին, որ Չօրեանի 1984ի հանդիպումին հայրենասիրական բոլոր *միսթիցիս*ներուն դէմ այդքան գեղեցիկ բաներ ըսելէ ետքը, ինքն ալ անփառունակ կերպով յօդուած մը ըստորագրեց *ԱԻՄ*ի մէջ այդ օրերուն, ըսելով որ վերջապէս պիտի չամչնանք Հայ ըլլալէ: Ինչո՞ւ, ուրեմն կ'ամչնայինք: Գոյք, կալուած, դպրոց, հոգի, մայր, գրիչ, ուրիշ ինչ մնաց ծախելիք: Կը մնար խելքը: Իրենց խելքն ալ ծախեցին: Ինչ խաբէական դաստիարակութիւն ստացած էին ասոնք բոլորը, իրենց դպրոցներէն, եկեղեցիներէն ու կուսակցական ակումբներէն ներս: Ինչ ակնախտիդ *միսթիցիս*ի կը հետեւէին: Մէջէն-մէջէն փտած կառոյցներու բնակիչներ՝ բոլորը: Փլելու պատրաստ աւագէ կառոյց-

ներու բնակիչներ: Կառոյցներու որոնք պետք է փլէին եւ դեռ պետք է փլին, եթէ պատրաստ չեն Սփիւռքի պատնէշին վրայ կանգնելու եւ իրենց պարտականութիւնը կատարելու:

Մինչ այդ նոյն անձնաւորութիւնը, վերադարձած Սփիւռքի հողերուն վրայ, մէկ անգամ յիշատակելի ելոյթ մը ունեցաւ, իր քաղաքական գործունէութեան պատմականը հրամցելու պարտականութենէն անկախ. Հայաստանի հայաթափութեան մասին ահագանգ հնչեցուց: Ուրեմն իրական Սփիւռքը այնքան ալ վերջացած չէր: Սփիւռքը կ'ուճանար, Երկիրը կը նօսրանար: Այո, կ'ուճանար Սփիւռքը, անհամեմատ կերպով: Ատենօք Վահէ Օշական «Պէրոլթ Փարիզ ճամբան չ'անցնիր Հայաստանէն / Հայաստանի նեխած ու թաց կարօտէն» կը գրէր: 1968ին Էր: *Ըստուրի* կոչուած հատորին մէջ տըպւած է [3]: Այսօր փոխուած են ժամանակները, բայց փոխուած են միայն այն չափով որ Սփիւռքը Պէրոլթ-Փարիզ գիծին վրայ չէ որ կ'երկարի այլեւս, այլ աւելի՝ Մոսկուա-Լոս Անճելըս գիծին վրայ: Հրամայականը նոյնն է: Թերեւս ալ անցնի Հայաստանէն, որ բուն ըՍփիւռքէն նուազ Սփիւռք չէ, կը վստահեցնեն ձեզի: Հայաստանէն անցնելով, նաեւ «նեխած ու թաց կարօտ»ն է, որ վերջ պիտի գտնէ: «Այլ կը կտրէ մեծ պողոտան պայքարներու աշխարհին»: Սփիւռքը ուճացաւ, բայց Սփիւռքի մտածողութիւնը մնաց նոյն տեղը, երեսուն տարի առաջուան իր սնանկ վիճակին մէջ: Կը տնտնայ տակաւին մեծ պողոտային քովնտի փողոցներն ու թաղերը:

Պետք ունինք ուրեմն այսօր աւելի քան երբեք Սփիւռքի մտածողութեան մը որ ըլլայ սփիւռքեան մտածողութիւն: Կան արդեօք ասոր նախադրեալները մօտիկ անցեալին մէջ: Կան անշուշտ: Բայց չկան մտածողութեան մը ձեւին տակ բանաձեւուած ու բնորոշուած: Կան գրական գործերու մէջ: Տեղը չէ հոս անպայման երկար անդրադառնալու այն հարցին թէ ինչ ձեւով գրականութիւն ըսուածը իր մէջ մտածո-

... գրականութիւնը կը մտածէ, կը փոխադրէ, կը փորձարկէ ու կ'արտադրէ փորձառութենէն անդին մտածողութիւն մը: Ինչո՞ւ գրականութիւնը: Որովհետեւ մտածողութիւնը, մտնելու համար նոր կայուածի մը մէջ, դիմագրաւելու համար անլուրդ, կ'ենթադրէ տագնապ մը, կ'ենթադրէ տագնապի մը փորձընկալումը եւ արձանագրութիւնը: Տագնապը գրականութեան մէջ է որ կու գայ երեւան, կը փորձընկալուի, կ'արձանագրուի, կը դիմագրաւուի: Եւ ի հարկէ տարբեր նախատուեալներով տարբեր պարագաներու տակ, Սփիւռքի գրականութեան մէջ է, որ կատարուած է տագնապին փորձընկալումը: Կատարուած է Փարիզի սերունդին մօտ, գրուած է Ռոբունիի վէպերուն մէջ, Սարաֆեանի բանաստեղծութեան մէջ: Աւելի ուշ՝ Վահէ Օշականի գործին մէջ: Չանագան ձեւերով ներկայացուած է տագնապը: Սփիւռքի առաջին սերունդին եւ խորքին մէջ՝ գրեթէ միայն Յակոբ Օշականի մօտ, Աղէտը գիրով դիմագրաւելու անկարելիութեան տագնապն էր, երկրորդ սերունդին մօտ՝ օտարութիւնը եւ օտարումի սարսափը դիմագրաւելու անհրաժեշտութեան տագնապն էր, երրորդ սերունդին մօտ՝ փորձառութիւնը մեռեալ լեզուով թարգմանելու տագնապն է, թարգմանելով՝ մեռեալ լեզուն իր եղբան բերելու անհրաժեշտութիւնը: Ահաւասիկ ձեզի Սփիւռքի ծննդաբանութիւն մը: Մտածումը պէտք ունի իր անցեալը ճշդորոշելու, եւ ինքզինք ճանչնալու որպէս ժամանագորդ: Իսկ սնանկութիւնը որուն մասին խօսեցայ քիչ առաջ ժամանագորդ ըլլալու հնարաւորութեան դէմ աշխատող պահպանողականութեան սնանկութիւնն է, որ կը դատապարտէ ամլութեան, որովհետեւ անդադար կ'ուզէ փաստել որ մեր իրականութիւնը մեզ-

ղութիւն կը փոխադրէ, մտածողութիւն որ չունի փիլիսոփայական հանգամանք: Իր պետքերուն համաձայն մեր բարեկամը՝ Սթատիս Կուրկուրիս քանի մը տարի առաջ գիրք մը հրատարակեց, որ կը կոչուէր *Does Literature Think?* [4] Այո, գրականութիւնը կը մտածէ, կը փոխադրէ, կը փորձարկէ ու կ'արտադրէ փորձառութենէն անդին մտածողութիւն մը: Ինչո՞ւ գրականութիւնը: Որովհետեւ մտածողութիւնը,

մտնելու համար նոր կայուածի մը մէջ, դիմագրաւելու համար անլուրդ, կ'ենթադրէ տագնապ մը, կ'ենթադրէ տագնապի մը փորձընկալումը եւ արձանագրութիւնը: Տագնապը գրականութեան մէջ է որ կու գայ երեւան, կը փորձընկալուի, կ'արձանագրուի, կը դիմագրաւուի: Եւ ի հարկէ տարբեր նախատուեալներով տարբեր պարագաներու տակ, Սփիւռքի գրականութեան մէջ է, որ կատարուած է տագնապին փորձընկալումը: Կատարուած է Փարիզի սերունդին մօտ, գրուած է Ռոբունիի վէպերուն մէջ, Սարաֆեանի բանաստեղծութեան մէջ: Աւելի ուշ՝ Վահէ Օշականի գործին մէջ: Չանագան ձեւերով ներկայացուած է տագնապը: Սփիւռքի առաջին սերունդին եւ խորքին մէջ՝ գրեթէ միայն Յակոբ Օշականի մօտ, Աղէտը գիրով դիմագրաւելու անկարելիութեան տագնապն էր, երկրորդ սերունդին մօտ՝ օտարութիւնը եւ օտարումի սարսափը դիմագրաւելու անհրաժեշտութեան տագնապն էր, երրորդ սերունդին մօտ՝ փորձառութիւնը մեռեալ լեզուով թարգմանելու տագնապն է, թարգմանելով՝ մեռեալ լեզուն իր եղբան բերելու անհրաժեշտութիւնը: Ահաւասիկ ձեզի Սփիւռքի ծննդաբանութիւն մը: Մտածումը պէտք ունի իր անցեալը ճշդորոշելու, եւ ինքզինք ճանչնալու որպէս ժամանագորդ: Իսկ սնանկութիւնը որուն մասին խօսեցայ քիչ առաջ ժամանագորդ ըլլալու հնարաւորութեան դէմ աշխատող պահպանողականութեան սնանկութիւնն է, որ կը դատապարտէ ամլութեան, որովհետեւ անդադար կ'ուզէ փաստել որ մեր իրականութիւնը մեզ-

մէ անդին է: Այսօրուան նպատակս պիտի ըլլայ հետեւաբար այդ սնանկութիւնը վերլուծել, ոչ թէ դրական մտածողութեան մը հետքերը փնտռել: Այդ մէկը ուրիշ ձեռնարկ մըն է, որ պիտի կատարուի հիմնուելով տազնապի մեծ գրականութեան ընձեռած տուեալներուն վրայ :

2

Քանի մը տարի առաջ մեր ժընեւի բարեկամները՝ Աննա Բարսեղեան եւ Ստեֆան Քրիստենսէն, Սփիւռքի զանազան կեդրոնները պտտելով մէկ առ մէկ նկարահանուած հարցազրոյցներ կատարեցին ու այդ նկարահանումները օգտագործեցին *Arménographie* վերնագրուած installationի մը համար, որ աւելի ուշ (կարծեմ 2007ի աշնան) ներկայացուեցաւ ժընեւի Ժամանակակից Արուեստի Թանգարանը, քանի մը ամսուան տեւողութեամբ ցուցահանդէսով մը: Այդ ցուցահանդէսին լման ընթացքին կազմակերպեցին նաեւ շարք մը դասախօսութիւններ, թանգարանին պատերէններս, ու ետքը՝ այդ դասախօսութիւններն ալ հաւաքուեցան գրքոյկով մը, որ կը կրէ նոյն անունը՝ *Arménographie* [5]: Այդ աշնան ես Պէյրուօ Էի: Պէյրուօթէն ժընեւ երթալով՝ դասախօսութիւն մը տուի, որուն վերնագիրը ինքը՝ Ստեֆան Քրիստենսէնը որոշած էր: Ֆրանսերէն՝ «La diaspora sujet de son histoire»: Դժուարութիւն ունիմ վերնագիրը հայերէնի թարգմանելու: Թերեւս ամենէն յարմարն ըլլար՝ «Սփիւռքը իր պատմութեան տէրն ու տիրականը»: Յստակ է այդ վերնագրին ետին կայ-

նած գաղափարը: Արդեօք կարելի՞ է երեւակայել Սփիւռք մը որ ինքն իր ճակատագրին տէրն ու տիրականը ըլլար, որ ինքն իր պատմութիւնը որոշէր, որ իր դիմագիծին տէր կանգնէր, որուն խելքն ու միտքը չըլլար ինքն իրմէ դուրս, ու վերջին հաշուով նաեւ՝ որ ունենար պատմութիւն մը, որ կարենար արտադրել ինքն իր հաստատութիւնները, Սփիւռք մը որուն մէջ իրերայաջորդ սերունդները ստիպուած չըլլային տեւաբար ամեն ինչ ծայրէն սկսելու, գրելը, մտածելը, կազմակերպելը-

Արդեօք կարելի՞ է երեւակայել Սփիւռք մը որ ինքն իր ճակատագրին տէրն ու տիրականը ըլլար, որ ինքն իր պատմութիւնը ինքը որոշէր, որ իր դիմագիծին տէր կանգնէր, որուն խելքն ու միտքը չըլլար ինքն իրմէ դուրս, ու վերջին հաշուով նաեւ՝ որ ունենար պատմութիւն մը, որ կարենար արտադրել ինքն իր հաստատութիւնները, Սփիւռք մը որուն մէջ իրերայաջորդ սերունդները ստիպուած չըլլային տեւաբար ամեն ինչ ծայրէն սկսելու, գրելը, մտածելը, կազմակերպուիլը, ցրուած ինքնութիւն մը փոխանցելը, անինքնութիւն մը ստանձնելը:

Լիլը, ցրուած ինքնութիւն մը փոխանցելը, անինքնութիւն մը ստանձնելը, եւ մասամբ նորին: Անկարելի ձեռնարկ մըն էր: Եւ սակայն Ստեֆանէն խնդրեցի որ պահէ վերնագիրը ինչպէս որ էր: Նպատակս էր հետեւաբար, յառաջա-

գունէ, բացատրել թէ ինչո՞ւ անկարելի ձեռնարկ մըն էր: Եւ անկարելիութիւնը չէր կայանար միայն անոր մէջ որ հայերէն *sujet* բառին համապատասխանը չունինք, որ մեր լեզուն չէ արձանագրած ԺԸ. դարուն տեղի ունեցած ենթակայութեան վերիվայրումը, յեղափոխութիւնը, որուն հետեւանքով երէկւան ենթական, գերիշխանութեան մը ենթարկուածը, հպատակը, կը դառնար յանկարծ, զարմանահրաշ յեղաշրջումով մը, ինքն իր տերն ու տիրականը, ինքն իր օրէնսդիրը: *Ենթական կը դառնար ինքնիշխան*: *Sujet* բառին իմաստը գլխիվայր կը շրջուէր, ու կը դառնար «ինքնիշխան»ի համարժէք: Բայց անշուշտ ԺԸ. դարուն, երբ այդ յեղափոխութիւնը կը կատարուէր Եւրոպայի մէջ, հայ մտաւորականութիւնը, Պոլսէն Վենետիկ, ուրիշ բանով զբաղած էր: Մեծն Ալպերտ կը հրատարակէին, Աստուածաշունչ կը տպէին, Բառգիրք կը շինէին, ԺԷ. դարու կաթողիկէ եւ բողոքական պատմագրութեան հիման վերայ եւ անոր բնօրինակին հետեւելով՝

Ինչպէ՞ս պիտի դառնանք *sujet*, ենթակա՞յ, թէ ինքնիշխա՞ն, ինչպէ՞ս պիտի ըլլանք մենք մեր պատմութիւնը ինքնիշխան կերպով որոշողները: Ինչպէ՞ս պիտի զարգացնենք Սփիւռքեան մտածողութիւն մը:

Հայոց Պատմութիւն կը գրէին, Սաղմոսները կը մեկնաբանէին, ինքնահայեցողական նմանակումի երեւոյթին հպատակելով ազգ կը դառնային, աւելի ուշ՝ դէպի բնիկը կը ճամբորդէին,

նորածագ *օրիէնթալիզմի՝* արեւելաբանութեան օրէնքներուն համաձայն՝ իրենք իրենց առարկան եւ իրենք իրենց ենթական կը դառնային, բայց (կամ թերեւս նախընտրելի ըլլար ըսել՝ ուրեմն) *sujet* բառին գլխիվայր յեղաշրջումը արձանագրելու ժամանակ չունէին: Ի դէպ՝ նկատեցէք որ արդէն իսկ ըՍփիւռք էին, սփիւռքներու ժամանակէն առաջ Սփիւռք, նախազգային, ենթազգային Սփիւռք անշուշտ, քանի որ իրենց մտաւորականութիւնը ո՛չ մէկ կապ ունէր բնիկին հետ, ու երբ պիտի սկսէր կապ հաստատել՝ արեւելաբանութեան ինքնահայեցողական կապը պիտի ըլլար, անխուսափելի կերպով [6]: Եւ ուրեմն... անկարելի է հայերէն լեզուով թարգմանել այդ վերնագիրը՝ *sujet de son histoire*: Հայաստանեան լեզուով *sujet*-ն պիտի ըսուէր պարզապէս «սուբյեկտ»: Հայաստանեան հայերէնին յատուկ փոխառութիւններէն մէկն է, այո, գերմաներէն բառի մը փոխառութիւնը ռուսերէնի վրայով, այնպիսի փոխառութիւն մը որ բառը կազմ ու պատրաստ ներմուծելով, ներարկելով, կը կարծէ նաեւ բառին իմաստային դաշտն ու տարողութիւնն ալ ներմուծել եւ ներարկել իր լեզուին մէջ, զայն տարատնկել, բայց պատահական չէ բնականաբար որ ճիշդ այդ մէկ բառը պէտք ունէր փոխ առնուելու: Եւ քանի որ չկայ բառը, Սփիւռքը կրնայ ըլլալ անգլերէնով *the subject of its own history*, ֆրանսերէնով՝ *le sujet de son histoire*, սակայն այդ նոյն բանը չի կրնար ըսուիլ հայերէնով, ուրեմն նաեւ չի կրնար ըլլալ: Սփիւռքը չի կորնար դառնալ ինքնիշխան: Բայց ինչ որ

մեզ կը հաւաքէ հոս, գոնէ սոյն գիտա-
ժողովը մտածող, ձեռնարկող ու կազ-
մակերպող անձանց մտքին մէջ, այդ
իսկ չէր, փորձել հասկնալ չէր թէ ինչ-
պէս պիտի դառնանք the subjects of
our own history, կ'ուզեմ ըսել՝ մենք,
Սփիւռքի մէջ, անկախ ազգային գա-
ղափարէն, անկախ անցողակի պետա-
կանութիւններէն, որոնք այսօր կան,
վաղը չկան, անկախ քաղաքականա-
ցած մտածողութեան հեղգութիւննե-
րէն, ծուլամտութիւններէն: Ինչպէս պի-
տի դառնանք sujet, ենթակայ, թէ ինք-
նիշխան, ինչպէս պիտի ըլլանք մենք
մեր պատմութիւնը ինքնիշխան կեր-
պով որոշողները: Ինչպէս պիտի գար-
զացնենք սփիւռքեան մտածողութիւն
մը:

3

Եւ ահա՛ ձեզի յիշատակ մը: Կար-
ծեմ 1969ին էր, ուրեմն 44 տարի
առաջ արդէն իսկ, Փարիզի մէջ:
Երիտասարդ էի: Առաջին անգամ կը
հանդիպէի Սփիւռքի մեծ մտաւորա-
կաններէն մէկուն, Վահէ Օշականին,
որ այն ատեն՝ իրապէս Սփիւռքի միակ
մեծ մտաւորականն էր: Առիթը յստակ
չէ մտքիս մէջ: Այդ շրջանին տակաւին
Պէյրուս կ'ապրէր ինքը: Յոնկէ պիտի
հեռանար 1975ին: Եւ ուրեմն 1969ի
ամառն էր, գաւաթ մը գինի ձեռքերնիս
կը խօսէինք Վահէ Օշականին հետ,
Փարիզի հայկական հաւաքատեղիներ-
րէն մէկուն կամ միւսին պատերէն ներս:
Եւ միակ բանը որ կը յիշեմ այդ խօսակ-
ցութենէն իր արտասանած մէկ նախա-
դասութիւնն է. «Պէտք ունինք Սփիւռ-
քի բնագանցութեան մը», կամ եթէ ֆը-

րանսերէն էր խօսակցութիւնը. «Nous
avons besoin d'une métaphysique de la
diaspora»: Եւ քառասունչորս տարիէ ի
վեր՝ այդ խօսքերը, այդ նախադասու-
թիւնը կը հնչեն ականջիս, կարծես թէ
ինքը իմ ուսերուս որպէս ժառանգ ձը-
գած ըլլար պարտականութիւն մը, ո՛չ
միայն անկարելի այլեւ անհեթեթ ու սը-
խալ բանաձեւուած պարտականութիւն
մը, բայց եւ այնպէս պարտականու-

**Եւ ի՞նչ պիտի ըլլար սփիւռքեան
մտածողութիւնը...: Այլուրութեան
բնագանցութեան մը ճիշդ
հակառակը: Հոս չեմ, կ'ըսէ
այլուրութիւնը: Հոս ներկայութիւնս
օրէնքէ, սկզբունքէ, աւիշէ գուրկ է:
Իրական կեանքը հո՛ն է, այլուր, հոն
պիտի ըլլայ վաղը, հոն էր երէկ:
Ահա ինչո՛ւ Սփիւռք կոչուածը, ո՛չ
թէ երազայինը, այլ՝ իրականը,
օտարին հետ չէ կրցած երբեւիցէ
յարաբերութիւն ստեղծել, ու
մնացած է ամուլ, սարսափելիօրէն
ամուլ, անպտուղ, ոչինչ ունենալով
հրամցնելիք աշխարհին, հեռու
աշխարհի պողոտաներէն:**

թիւն մը: Ինչո՞ւ սիսալ բանաձեւուած:
Որովհետեւ Սփիւռքը ղեկավարող սը-
նանկութիւնը արդէն իսկ բնագանցու-
թեան մը արդիւնքն է, ամբողջովին հիմ-
նըւած հաւաքական վայրի մը կազ-
մաւորիչ բայց անտեսանելի բացակա-
յութեան վրայ, որ մեզ կը սահմանէ ընդ-
միշտ, մեր տեղը կ'որոշէ ու մեր միտ-
քերը կ'որոշադրէ: Ինչպէս ամէն բնա-
գանցութիւն, կ'ըսէ որ իրական կեանքը
հոս չէ, այլ ուրիշ տեղ, հիմա չէ, այլ ու-

րիչ ժամանակի մը մեջ, երբ կամ վաղը: Եւ ինչ պիտի ըլլար սփիւռքեան մտածողութիւնը, եթէ ոչ ատոր ճիշդ հակառակը: Այլուրութեան բնագանցութեան մը ճիշդ հակառակը: Յոս չեմ, կ'ըսէ այլուրութիւնը: Յոս ներկայութիւնս օրէնքէ, սկզբունքէ, աւիշէ զուրկ է: Իրական կեանքը հոն է, այլուր, հոն պիտի ըլլայ վաղը, հոն էր երբէկ: Ահա ինչո՞ւ Սփիւռք կոչուածը, ո՛չ թէ երազայինը, այլ՝ իրականը, օտարին հետ չէ կրցած երբեւիցէ յարաբերութիւն ստեղծել, ու մնացած է ամուլ, սարսափելիօրէն ամուլ, անպտուղ, ոչինչ ունենալով հրամցնելիք աշխարհին, հեռու աշխարհի պողոտաներէն:

Իննսունական թուականներուն ըսկիզբը Վահէ Օշականի միտքը ըստ երեւոյթին այս հարցերով զբաղած էր ւաւելի քան երբեք: Ահաւասիկ երեք գըրլածք իրմէ, արտաքին տարբեր կերպարանքներով: Յուլիս 1991ին *AIM*ի մէջ, «Poles Apart. Vahé Oshagan on the Habitat, Imagery, and Inner Reaches of the Diaspora» [7]: Օգոստոս 1992ին՝ Մոնթրէալի *Հորիզոնի* թերթի գրական բաժնին մէջ, «Սփիւռքը Արտերկիր չէ, Երկիր է»: Իսկ նոյն թուականներուն հանգանակ մը, «Գրական հռչակագիր» վերնագրով: Երեքն ալ նոյն մտահոգութենէն մղուած [8]: «Հռչակագիր»ին ենթախորագրերէն մէկը կ'ըսէ՝ «Հայ մըտքի ազատագրումը» եւ այդ բաժնին առաջին նախադասութիւնը կը հնչէ սապէս. «Ուր որ դառնանք հայ կեանքէն ներս՝ կը տեսնենք հայ միտքը կալանաւոր՝ իր իսկ ստեղծած ուժերուն կողմէ»: Իսկ *AIM*ի մէջ տպուածէն ահաւասիկ նոյնպէս կարճ հատուած մը.

The diaspora's precepts are not political yet. They are moral; or cultural. This is why the diaspora, abandoned as it is to memories and emotion, so easily falls prey to political influences from both Armenia and the West./ Increasingly, however, it becomes essential that the diaspora consider itself a sovereign political reality. It is time that the diaspora shape a new political self-definition, a genuinely organic model that is consistent with the needs and strengths of a cultural entity, like ours, whose significance does not rest on statehood or a territorial base. And the move from the moral toward the political must bypass the structures of Armenia and the Armenian Cause. So it is already possible to speak of a diasporan declaration of independence, parallel to that of Armenia, but irrespective of it. [9]

Էական յայտարարութիւն մըն է, զոր պէտք է նախ հայերէնով հնչեցնել: «Սփիւռքը ղեկավարող սկզբունքները տակաւին քաղաքականի մակարդակին չեն հասած: Բարոյական են, կամ մշակութային բնոյթի: Ահա ինչու ըՍփիւռքը, իր յիշատակներուն եւ իր յուզականութեան լքուած, այդքան դիւրութեամբ զոհը կը դառնայ նոյնքան Հայաստանէն որքան Արեւմուտքէն եկող ազդեցութիւններուն: Հետզհետէ ւաւելի կարելոր կը դառնայ սակայն Սփիւռքին համար ինքզինք նկատել ինքնիշխան քաղաքական իրականութիւն մը:

Ժամանակը եկած է որ Սփիւռքը ինքն իրեն համար ձեւ տայ քաղաքական նոր ինքնասահմանումի մը, իրապէս ինքնաբուխ բնօրինակի մը, որ համապատասխանէ մերինին նման մշակութային միաւորի մը պէտքերուն, որուն նշանակութիւնը չի յենիր պետականութեան մը կամ հողային կռուանի: Եւ այս շարժընթացը, բարոյականէն դէպի քաղաքականը, պէտք է շրջանցէ Հայաստանի եւ Հայ Դատի կառոյցները: Այսպէսով, այո, կարելի պիտի ըլլայ արդէն իսկ խօսիլ սփիւռքեան անկախութեան յայտարարութեան մը մասին, Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան հետ զուգահեռաբար, բայց անոր հետ կապ չունեցող»: Այս տողերը կը կարօտին անշուշտ պարզաբանումի: Մինչ այդ՝ ահաւասիկ տարի մը ետք *Հորիզոնի* մէջ լոյս տեսած հարցազրոյցէն նոյնիմաստ քանի մը տողեր. «Նորէն կու գամ ապակեդրոնացումի գաղափարին: Մենք կեդրոն չունինք, մայրաքաղաք չունինք: Անշուշտ եթէ կարենանք Սփիւռքին տալ մէկ քաղաքական կառոյց, քաղաքական սահմանում մը տալ – կրնամք, չեմ գիտեր – Սփիւռքը անկախութիւն հռչակէ... Սփիւռքի անկախ հանրապետութիւն...»:

Հակասականն են Վահէին ըսածները: Այո, գիտակցաբար հակասական, Էական նշանակութիւն ունեցող հակասականութեամբ մը [10]: Անշուշտ որ Սփիւռքը հանրապետութիւն պիտի չդառնայ: Այս վերջին արտայայտութեան մէջ կայ ընթերցողը ցնցելու կամեցողութեան բաժինը, ու կայ նաեւ կարճ ճամբայ մը բռնելու անհրաժեշտութիւնը, երբ ժամանակը սուղ է, եւ երբ գիտես թէ դիմացինդ ամէն պարագայի պիտի չհասկնայ ըսածդ: AIM-էն մեջբերուած հատուածին մէջ ուշագրաւը ինքնիշխան դառնալու անհրաժեշտութեան մասին ըսուածը չէ. «ինքնիշխան» բառին փակցուած «քաղաքական» մակդիրն է: Վահէն հոս կ'սկնարկէ քաղաքականութեան մը որ կապ չունի պետականութեան հետ, հողային կռուանի հետ, կապ չունի կառավարական մարմնի մը գործունէութեան հետ, կապ չունի մասնաւնդ աշխարհին ուղղուած եւ միայն մեր ականջներուն հասնող պահանջատիրական յանկերգներուն հետ: Քաղաքական ենթադրեալ բոլոր այդ միամտութիւններէն անկախանալը քաղաքական արարք մըն է ինքնին: Նոր ինքնասահմանումով քաղաքական սահմանումներէն անկախանալու հարց մը կայ: Բայց հակադարձաբար քաղաքական միտքով գործողներուն կոչ մըն է ուղղուածը, մարտահրաւէր մը: Փորձեցէք, եթէ կրնաք, ձեր մտածումի եւ գործունէութեան եղանակներուն մէջ ներառել Սփիւռքեան այս ինքնիշխան գոյավիճակը, այս նոր ինքնասահմանումը [11]: Պէտք է խոստովանիլ որ մինչեւ այսօր, աջ դառնանք թէ ձախ, Հայաստանի քաղաքական ներկայացուցիչներուն կողմը թէ Սփիւռքի կուսակցական մարմիններուն, Վահէին նետած մարտահրաւէրի խօսքը ըմբռնող, ընկալող ու ըստ այնմ գործող անձերու շատ չենք հանդիպած: Հետքը չկայ: Ուրեմն խօսք բարբառոյ յանապատի: Թերեւս: Որովհետեւ հասցէատէրը սըխալ էր: Փառք Աստուծոյ՝ քաղաքա-

տութիւնը, երբ ժամանակը սուղ է, եւ երբ գիտես թէ դիմացինդ ամէն պարագայի պիտի չհասկնայ ըսածդ: AIM-էն մեջբերուած հատուածին մէջ ուշագրաւը ինքնիշխան դառնալու անհրաժեշտութեան մասին ըսուածը չէ. «ինքնիշխան» բառին փակցուած «քաղաքական» մակդիրն է: Վահէն հոս կ'սկնարկէ քաղաքականութեան մը որ կապ չունի պետականութեան հետ, հողային կռուանի հետ, կապ չունի կառավարական մարմնի մը գործունէութեան հետ, կապ չունի մասնաւնդ աշխարհին ուղղուած եւ միայն մեր ականջներուն հասնող պահանջատիրական յանկերգներուն հետ: Քաղաքական ենթադրեալ բոլոր այդ միամտութիւններէն անկախանալը քաղաքական արարք մըն է ինքնին: Նոր ինքնասահմանումով քաղաքական սահմանումներէն անկախանալու հարց մը կայ: Բայց հակադարձաբար քաղաքական միտքով գործողներուն կոչ մըն է ուղղուածը, մարտահրաւէր մը: Փորձեցէք, եթէ կրնաք, ձեր մտածումի եւ գործունէութեան եղանակներուն մէջ ներառել Սփիւռքեան այս ինքնիշխան գոյավիճակը, այս նոր ինքնասահմանումը [11]: Պէտք է խոստովանիլ որ մինչեւ այսօր, աջ դառնանք թէ ձախ, Հայաստանի քաղաքական ներկայացուցիչներուն կողմը թէ Սփիւռքի կուսակցական մարմիններուն, Վահէին նետած մարտահրաւէրի խօսքը ըմբռնող, ընկալող ու ըստ այնմ գործող անձերու շատ չենք հանդիպած: Հետքը չկայ: Ուրեմն խօսք բարբառոյ յանապատի: Թերեւս: Որովհետեւ հասցէատէրը սըխալ էր: Փառք Աստուծոյ՝ քաղաքա-

կան մարմիններուն չենք սպասած որպէս մտաւորական՝ մեր հաղորդակցութեան ցանցը երկարելու համար մինչեւ Յայաստան եւ օրինակ ու ի միջի այլոց արեւմտահայերէնը ապրեցնելու եւ հնչեցնելու համար Յայաստանցի համալսարանական ուսանողներու, զարգացած հասարակութեան, արւեստագետներու ականջին: Եւ քանի որ այս մէկը, այո, իրականութիւն է, այդ իրականութիւնն է, զարգացած ու մըշակուած հասարակութեան մը ուղղուելու հնարաւորութեան իրականութիւնն է, որ հակառակ ուղղութեամբ, *սյունեքանկ*ի նման, պիտի հասնի Սփիւռքի հասարակութեան ու թերեւս ալ օր մը դեկավար մարմիններուն, որպէսզի իրենք ալ հասկնան թէ ինչ կը նշանակէր Վահէ Օշականին կողմէ հռչակուած սփիւռքեան անկախութեան յայտարարութիւնը: Գրաւականը հոս, *սյունեքանկ*ի վերադարձի ճամբուն վրայ, Սփիւռքի մէջ ալ հայա-

...ահաւասիկ Սփիւռքի սնանկութիւնը, ինքնիշխան ըլլալու անկարողութիւնը

լեզու զարգացած ու մշակուած հասարակութեան մը գոյացումն է, գոյացումին պայմանները ստեղծել է: Ու եթէ հոն չհասնինք, իմ յանգանքս չէ: Պիտի նշանակէ միայն որ *սյունեքանկ*ը սխալ ուղղութեամբ նետուած էր: Կամ որ մեր կռիւը անյոյս էր, սկիզբէն իսկ: Անյոյս դատերու համար պայքարիլը կըրնայ երբեմն ջլատիչ ըլլալ, չի կրնար երբեք անպատուաբեր ըլլալ:

4

Եւ ուրեմն ահաւասիկ Սփիւռքի սնանկութիւնը, ինքնիշխան ըլլալու անկարողութիւնը, չորս տարբերակով, չորս պատկերով ներկայացուած:

Նկարագրած հանդիպումէս ճիշդ վեց տարի առաջ, 1963ին, Վահէ Օշական քերթողագիրք մը հրատարակած էր, որ այսքան տարիներ անցնելէն ետքը՝ յստակօրէն իր կեանքին կեդրոնական գիրքը ըլլալու սահմանուած էր, պիտի ըսէի՝ դատապարտուած էր, գիրք մը որ առ յաւէտ իր անունին կապուած պիտի մնայ հայկական ըՍփիւռքի յիշողութեան մէջ: Եթէ...: Եթէ ինչ: Եթէ յիշողութիւն մը ունենայ հայկական Սփիւռքը, եթէ ունենայ ինքն իր յիշողութիւնը, եւ ինքն իր յիշողութիւնը գործադրելու, յաւերժացնելու միջոցները, ամբողջ հարցը հոն է, արդէն իսկ: Որովհետեւ հակառակ պարագային՝ եթէ չունենայ յիշողութիւն, եթէ չունի յիշողութիւն (ներկայով խօսինք), եթէ չունի ու չունենայ տեսակ մը հաստատութենականացած յիշողութիւն մը, մտային ու ոգեկան յիշողութիւն մը, ինչպէս կը համարձակինք խօսիլ «Սփիւռք»ի մը մասին, ինչպէս Սփիւռքը կրնայ եւ պիտի կարենայ, պիտի համարձակի, խօսիլ ինքն իր մասին, ինչպէս Սփիւռքի ինքնաստեղծ եւ ինքնիշխան մտածողութեան մը անկարելիութիւնը պիտի կարենայ վերածուիլ կարելիութեան: Ո՞ր մէկն էր 1963ի այդ գիրքը: Կը կոչուէր *Քաղաքը*: Ի դէպ, միայն այն ատեն չէ որ կը կոչուէր *Քաղաքը*: Կը կոչուի միշտ *Քաղաքը*, այսօր ալ: Բայց

կայ «այսօր» մը անոր համար: Գիրքը ենթախորագիր մըն ալ ունէր, «Դիւցազներգութիւն մը», եւ ապահովաբար՝ քաղաքին արդիական դիւցազներգութիւնն էր, ու Վահէ Օշականի մտքին մէջ արդէն իսկ կամ տակաւին՝ Սփիւռքի դիւցազներգութիւնն էր [12]: Գիրքը քիչ ընթերցող ունէր, բացայայտօրէն անոր արդիականութիւնը Պէյրուլի ընթերցողներու մարտողութեան ուժերէն վեր էր, բանաստեղծական լեզուին նկատմամբ բռնութեամբ ու բրտութեամբ կը վարուէր, ու հայերէն լեզուն երբեւիցէ այդպիսի բան չէր տեսած, խեղճը: Եւ ամէն պարագայի՝ ո՛վ այսօր բանաստեղծութիւն կը կարդայ, այնպէս չէ: Ըսենք՝ համալսարաններէն դուրս, եւ նոյնիսկ համալսարաններէն ներս: Կայ ուրեմն «այսօր» մը այդ գիրքին համար, Սփիւռքի (եւ Ի. դարու հայրութեան) կեդրոնական գիրքերէն մէկուն համար: Կան ընթերցողներ որոնք սիրէին զայն, կարդային կիրքով, մեկնաբանէին, գրէին անոր մասին, իրենք գիրենք հասկնային անոր ընդմէջէն, յեղափոխուէին անոր յեղափոխութեամբ: Յիսուն տարին իսկ բաւական չէ ըստ երեւոյթին, որպէսզի գիրք մը ընկալուի, կ'ուզեմ ըսել՝ որպէսզի գտնէ հմայուած ընթերցողներու շրջանակ մը, ընթերցողներու որոնք գիտնային հեղինակին կործանարար ձեռնարկութիւնը մէկ քայլ անդին տանիլ, կամ անոր մէջ փնտռէին իրենց փորձառութեան համար լեզու մը ստեղծելու հնարաւորութիւնը: Ճիշդ յիսուն տարի անցաւ այդ գործին տպուելէն ի վեր: Սփիւռքի մեծագոյն գործերէն մէկն է, ըսի: Յիսուն տարի: Կէս դար: Ու ո՛չ

մէկը տակաւին չէ կարդացած զայն: Բայց յիսուն տարին անգամ մը՝ փորձառութիւնը կը փոխուի: Ուրեմն ամէն սերունդի փոփոխութեան, մենք՝ ըՍփիւռքի ընթերցողներս կամ Սփիւռքի բնակիչներս, որպէսզի ըլլանք մենք զմեզ, արդեօք պէտք է որ ետ-ետ երթանք գրականութեան երկրաբանական խորքերը այցելենք, որոնք նաեւ նախորդ սերունդներու փորձառու-

...Եթէ չունի ու չունենայ տեսակ մը հաստատութեանականացած յիշողութիւն մը, մտային ու ոգեկան յիշողութիւն մը, ինչպէ՞ս կը համարձակինք խօսիլ «Սփիւռք»ի մը մասին, ինչպէ՞ս Սփիւռքը կրնայ եւ պիտի կարենայ, պիտի համարձակի, խօսիլ ինքն իր մասին, ինչպէ՞ս Սփիւռքի ինքնաստեղծ եւ ինքնիշխան մտածողութեան մը անկարելիութիւնը պիտի կարենայ վերածուիլ կարելիութեան:

թեան երկրաբանական (եւ սերնդաբանական) խաւերն են: Արդեօք նոյնն է ամբողջ աշխարհի երեսին: Գիտեմ որ այդպէս է հայկական Սփիւռքի տարածքէն ներս: Ըսի՝ «իրենց փորձառութեան համար լեզու մը ստեղծելու հնարաւորութիւնը»: Բայց եթէ ամէն սերունդ յիսուն տարի ուշացումով մօտենայ իր մտածողներուն եւ փորձառութեան մը համար լեզու ստեղծած իր գործերուն, հոն ստեղծուած լեզուն արդէն իսկ պիտի ըլլայ անցեալ: Ահաւասիկ ձեզի Սփիւռքի յատկանիշներէն

մէկը, եւ Սփիւռքի սնանկութեան առաջին երեսակը: Երբեք չի գար ան ինքն իրեն հետ դեմ յանդիման, երբեք բան չի սորվիր ինքն իր մասին, ու երբ յայտնագործէ ինքն իր փորձառութեան հանգրուաններէն մէկը, մեծ գործի մը մէջ ծուարած, երբ երեւան բերէ հեղինակ մը որ իր գործին մէջ համադրած է իր ամենախորունկ փորձառութիւնը, այդ յայտնագործութիւնը կը կատարուի

...Եթէ ամէն սերունդ յիսուն տարի ուշացումով մօտենայ իր մտածողներուն եւ փորձառութեան մը համար լեզու ստեղծած իր գործերուն, հոն ստեղծուած լեզուն արդէն իսկ պիտի ըլլայ անցեալ: Ահաւասիկ ձեզի Սփիւռքի յատկանիշներէն մէկը, եւ Սփիւռքի սնանկութեան առաջին երեսակը:

միշտ անցեալ ժամանակով, երբեք ներկային մէջ, երբեք հոս եւ հիմա: Այս հաշտով Սփիւռքը ինքնահականտելիչ հիւանդութիւն մըն է: Որոշած է ներսէն ինքզինքը կործանել:

Ըսածս կը վերաբերէր Վահէ Օշականին, որպէս գրող եւ որպէս բանաստեղծ: Պէտք է գալ անյապաղ տագնապի երկրորդ երեսակին: Ժընեւի մէջ երբ կը խօսէի 2007ի նոյեմբերին, դիմացս նստողները մեծ մասամբ օտար էին, կ'ուզեմ ըսել՝ հայ չէին, ֆրանսախօս ժընեւցիներ էին: Վահէ Օշականի անունը իրենց բացարձակապէս անծանօթ էր: Իրենց կը խօսէի մէկու մը մասին որմէ գաղափար չունէին, ու չէին կրնար որեւէ գաղափար կազմել: Ինչո՞ւ ոչ: Որովհետեւ իր գործը, իր գոր-

ծէն մասնիկ մը իսկ, չէր թարգմանուած ֆրանսերէնի, եւ անշուշտ որեւէ ուրիշ եւրոպական լեզուի, նոյնիսկ եթէ Վահէն ինքը տարիներով անգլիալեզու հանդէս մը հրատարակած էր իր միջոցներով, *Ռաֆթ* անունով [13], ու նոյնիսկ եթէ իր *Ահապանգը* ինքն իր ձեռքով փորձած էր անգլերէնի թարգմանել ու անգլերէնով հնչեցնել, անգլիացի բանաստեղծի մը օգնութեամբ: Ոչինչ թարգմանուած է Սփիւռքի մեծ գրականութենէն, այն գրականութենէն որ մէկ, երկու, երեք սերունդի վրայ փորձած է լեզու մը ստեղծել իր փորձառութեան համար: Անուններ շարելու պէտք չունին: Եւ ինչո՞ւ: Ինչո՞ւ ոչինչ չէ թարգմանուած, որ կը նշանակէ՝ չէ մտածուած, չէ մեկնաբանուած, չէ անցած ազգային ածուներու անտեսանելի սահմաններէն այն կողմ, չէ քսուած օտարին, չէ հրամցուած որպէս արժէք: Որովհետեւ որպէսզի գրականութիւն մը թարգմանուի, նախ եւ առաջ պէտք է ճանչցուի այն անձերուն կողմէ որոնց ուղղուած է առաջին հերթին: Յոռի շըրջանակ մըն է: Սփիւռքի հայերը չունին սեփական յիշողութիւն: Չունին իրենք իրենց վրայ հայեացք մը որ ըլլար իրենցը: Չունին ակադեմական հաստատութիւններ: Յետեւաբար իրենց բոլոր ուժերը կը սպառեն իրենք զիրենք անգիտանալու ճիգին մէջ (եւ Աստուած գիտէ թէ որքան ուժ պէտք է ինքզինք անգիտանալու համար), փոխանակ իրենց ներկան ընդունելու, տեղաւորելու իրենց խելապատակէն ներս: Պատասխանած եղայ հարցումին: Թարգմանելու համար իրենք զիրենք, պէտք է նախ ճանչնային իրենք զիրենք: Բայց

չեն կրնար ճանչնալ իրենք զիրենք, տեսնել, սիրել, ընդունիլ ինչ որ են, եթե ոչ թարգմանութեամբ: Ահաւասիկ յոռի շրջանակը: Անել վիճակ: Ու սարսափելի յարակարծիք մը: Այնքան անել, կարծեք, որ օրինակ հայերէնէ դէպի ֆրանսերէն միակ լուրջ թարգմանիչը որ ունինք այսօր ֆրանսացի մըն է, անունը՝ Յերվէ Ժորժըլէն, գտարիւն ֆրանսացի, որ վերջերս թարգմանաբար հրատարակեց Արամ Անտոնեանի *Այն սեւ օրերուն*ը, ամենէն սարսազդեցիկ գիրքերէն մէկը որ երբեւիցէ գրուած ըլլայ հայերէն լեզուով, ու այս տարի՝ Չաւեն Պիպեռեանի *Մրջիւններու վերջալոյսը*, արեւմտահայերէն գրուած ամենէն ուժով վէպերէն մէկը [14]: Տարօրինակ է, չէ՞: Չմտայ տակաւին նիւթիս մէջ, եւ արդէն իսկ կրցայ բացատրել թէ ինչո՞ւ Սփիւռքը չէր եւ չէր կրնար ըլլալ ինքն իր պատմութեան սեփականատէրը, le sujet de son histoire, այնքան ատեն որ ինքզինքը միայն ու միայն թարգմանութեամբ կարենալ սիրելու այս տարօրինակ բայց տրամաբանական հոգեբանութիւնը չյաղթահարէ, եւ չկարենայ օր մը օրինակ Վահէ Օշականի *Քաղաքը* հրամցնել ֆրանսերէնով, *Քաղաքը* կամ որեւէ ուրիշ գրական-բանաստեղծական գործ մը, այն գործերէն որոնք լեզու մը ստեղծած են փորձառութեան մը համար:

Վահէ Օշականի բանաստեղծական խօսքը չէ անցած իր ժամանակակիցներուն, ու պայմանները չեն ալ ստեղծուած որպէսզի անցնէին յաջորդ սերունդին: Բայց եթէ Սփիւռքի մէջ չի կարողացուիլ, արդեօք գոնէ Հայաստանի մէջ կը կարողացուի: Գիտեք որ այդ

հարցումին պատասխանը ժխտական է, ողբերգական ձեւով ժխտական: Հայաստանի մէջ երբեք չէ կարողացուած ան, ո՛չ մէկ հետաքրքրութիւն ստեղծած է, եւ անշուշտ որեւէ պարզաբանումի, մեկնաբանութեան, հետեւողութեան տեղի չէ տուած: Եւ այս մէկը երկրաբանական ընթերցումի հարց մը չէ, թարգմանութեամբ ինքզինք սիրելու յարակարծիքին հետ կապ ունեցող հարց մը չէ: Երկրաբանական ընթերցումը կ'ենթադրէ ու կը ներգրաւէ մեր յարաբերութիւնը մենք մեզի հետ, սերունդէ սերունդ: Թարգմանութեան յարակարծիքը կ'ենթադրէ ու կը ներգրաւէ մեր յարաբերութիւնը այլին հետ, այդ այլին՝ որուն հայերը այնքան կը սիրեն «օտար» անունը փակցնել, կարծես թէ իրենք չըլլային օտարները, ու նախ եւ առաջ՝ իրենք իրենցմէ օտարուածնե-

Եւ ինչո՞ւ: Ինչո՞ւ ոչինչ է թարգմանուած, որ կը նշանակէ՝ չէ մտածուած, չէ մեկնաբանուած, չէ անցած ազգային ածուներու անտեսանելի սահմաններէն այն կողմ, չէ քուած օտարին, չէ հրամցուած որպէս արժէք:

որը: Բայց ահաւասիկ ուրիշ «այլ» մը, որ մենք չենք, որ օտարը չէ: Երկիր մըն է, այսօր պետութիւն մը: Այդ երկրին մէջ Վահէ Օշական չեն կարողար, ո՛չ մէկը զինք հրամցուցած է իրենց, ո՛չ մէկը զինք սիրուցած է իրենց: Գիտեմ, հազիւ սկսած են չափահաս դառնալ մտային գետնի վրայ, կամուրջներ ստեղծել իրենց եւ արտաքին աշխարհին հետ, բարեկամութիւններ հաստատել: Ուր-

սուն տարի ուղեղային լուացում, կազմակերպուած սուտ, գաւառականութիւն, մշակութային կեթոյականացում, մորթատակեայ սարսափ, ոստիկանութեան կողմէ հսկողութիւն, եւ գրաքննութեան կողմէ ոգեկան կրտում, այդ եղած է իրականութիւնը: Այո, բայց յետամնացութիւնը, ուղեղալուացումը իրենց մենաշնորհը չեն: Սփիւռքի մէջ նոյն երեւոյթները ալ աւելի համատարած են: Եւ խորքին մէջ Սփիւռք ու Հայաստան շատ լաւ գիտցած են մէկը միւսին ուղեղային յետամնացութեան վիճակի մէջ պահել: Տարբերութիւնը այն է որ այդ «այլ»ը, որ երկիրն է Սփիւռքին համար, ինքը գիտցած է ըլլալ ինքն իր պատմութեան սեփականատէրը, ինքնիշխան որոշողը, le sujet de son histoire, այսինքն՝ ինքն իր պատմութեան, բայց անշուշտ նաեւ Սփիւռքի պատմութեան: Ինչ բանի հետեւանքն է, այս մէկը: Բնականաբար՝ ազգայնականութեան հետեւանքը, ԺԹ. դարէն ժառանգուած այդ ամօթայի ազգայնականութեան, որ խորքին մէջ կ'արգիլէ ու որեւէ մարդկային հաւաքականութեան մը պիտի արգիլէր ինքն իր պատմութեան ինքնիշխան որոշողը ըլլալը: Ո՞ր մէկ ազգայնականութիւնն է այս մէկը: Ազգագրական ժողովուրդներու ազգայնականութիւնն է անշուշտ:

Կարծես այս վերջին ըսածս կը կարօտի բացատրութեան: Ու ահաւասիկ բացատրութիւնը, Եղուարդ Սայիդի «արեւելաբանութեան» ընդմէջէն: 1978-ին լոյս տեսած այդ գիրքը, *Orientalism* կոչուած, որ աներեւակայելի յաջողութիւն մը գտած է ակադեմական շրջանակներէն ներս, անշուշտ չէ թա-

փանցած տակաւին մեր ուղեղներէն ներս: Ուրեմն ի՞նչ էր Սայիդին արեւելաբանութիւնը: Առաջին ակնարկով՝ Արեւելքին եւ Արեւելքի մշակոյթներուն վերածումն էր գիտութեան առարկայի մը: Գիտութեան մը ծնունդն էր եւ գիտութեան մը *ստարկային* ծնունդը միաժամանակ: Ե՞րբ տեղի ունեցած է: ԺԸ. դարու վերջին ու ԺԹ. դարու առաջին տասնամեակներուն: Սայիդէն տասը տարի առաջ, ի դէպ, Միշէլ Ֆուկոն նոյն երեւոյթը նկարագրած էր ճանաչողութեան (կամ իմացութեան) նոր կերպաւորումի մը անունին տակ, այդ կերպաւորումին որ երեւան կը բերէ, կը ծագեցնէ մարդը որպէս կերպար, մարդկային գիտութիւններու մարդը, որ պիտի դառնար շատ արագ humanities-ի մարդը [15]: Անշուշտ Ֆուկոն չէր գիտեր որ նկարագրածը միաժամանակ արեւելաբանութիւնն էր, գաղափար չունէր *օրիէնթալիզմ*ի մասին: Հասկնալու համար որ այդ էր պարագան, Սայիդին գիրքը պետք էր, եւ այդ իսկ բաւական չէր, քանի որ Սայիդին *Orientalism* գիրքը ընդհանրապէս կարդացուեցաւ, եւ մինչեւ այսօր կը կարդացուի, յետգաղութատիրութեան հասարակ տեղիքներուն ընդմէջէն: ԺԹ. դարու սեմին այդ նոր ծագած գիտութիւնը բնական է՝ քաղաքական ուժով երանգ մըն ալ ունէր ինքն իր մէջ, քանի որ կը գուգաղիպէր արեւելքցի հպատակեցնելու, թէկուզ գիտութեան մը հպատակեցնելու կամեցողութեան: Ատկէ բխած է Եղուարդ Սայիդի հատորին ամենէն դիւրին ու սովորական ընթերցումը, որպէս գաղութատիրական իշխանապետութեան մատնանշում: Բայց արեւե-

լաբանությունը միայն այդ չէր: Նախ եւ առաջ արդիական իմաստով բանասիրութեան յայտնությունն էր: Ինչ է բանասիրությունը այդ վայրկեանէն սկըսեալ: Բնիկին գիտությունն է: Ո՞վ է բնիկը: Բանասերին արարածն է, այն մէկն է որ առարկայի վերածուած է բանասերին կողմէ: Բայց անշուշտ «բնիկին գիտությունն է» բանաձեւը իր հակառակ երեսն ալ ունի, հակառակէն կարդացուած: Գիտությունը որ ունինք մենք բնիկին մասին: Բայց նաեւ գիտությունը որ բնիկը ունի ինքն իր մասին: Եւ այդ գիտությունը յստակ է որ ուրիշ բան չի կրնար ըլլալ, որպէս գիտություն, քան թէ բանասերինը: Եւ ուրեմն բնիկը անկարելի է որ որեւէ ձեւով անկախանայ այդ գիտութենէն որ զինքը առած է որպէս առարկայ, քանի որ ինքը այդ առարկան է եւ ուրիշ ոչինչ: Ո՛չ միայն չի կրնար անկախանալ, այլեւ կը դառնայ ինքն իր առարկան եւ ինքն իր ինքնիշխան ենթական, բնիկ եւ բանասեր միեւնոյն ժամանակ: Բանասիրությունը բնիկին գիտությունն է: Երկու կողմերը զատորոշելի չեն: Եւ այդպէս մէկ տասնամեակ բաւական եղած է որպէսզի յոյները, սերպերը եւ հայերը, այսինքն 600 տարիէ ի վեր օսմանեան լուծին տակ ապրող քրիստոնէայ ժողովուրդները, ներանձնականացնեն արեւմըտեան հայեացքը, որ բանասիրական հայեացք մըն էր անխուսափելիօրէն, ու դառնան իրենք իրենց բանասերները: Ա՛յդ է արեւելաբանություն կոչուածը կամ կոչուելիքը: Այդ ներհայեցողությունն է, ինքնահայեցողությունը, բանասիրական հայեացքին ներանձնականացումը: Ատկէ ծագած է ազգային

կոչուած բանասիրությունը, ինչպէս գիտենք, եւ յոյներուն, եւ սերպերուն, եւ հայերուն համար ԺԹ. դարու երկրորդ տասնամեակին – բանասիրական ու հնախօսական տասնամեակը ժողովուրդներու պատմութեան մէջ:

Ամփոփեմ: Արեւելաբան ճանաչողությունը բնիկին ճանաչողությունն է, բնիկին գիտությունը: Բնիկը չկայ այդ ինքնահայեցողական շարժընթացէն առաջ, այդ շարժընթացէն է որ կը բխի որպէս բնիկ: Բնիկին կերպարը, որպէս այդ, արդիւնքն է ինքնահայեցութեան: Այսպէս է, ըսի, որ արեւելքցին, այն որ Սայիդը արեւելքցի կը կոչէր, բայց խորքին մէջ՝ բնիկն էր, ուրիշ ոչինչ, կը դառնար ինքն իր առարկան ու հետեւաբար ինքն իր ենթական, այսինքն ինքն իր պատմութեան ինքնիշխան որոշողը:

Բնիկը ինքն իր պատմութեան ինքնիշխան որոշողն է, այո, բայց ինքնիշխան որոշողն է միայն ու միայն որովհետեւ բանասեր պատմագետին առարկան է:

Ուրեմն պատմութեան ինքնիշխան որոշողը ըլլալու տարօրինակ գաղափարը ատկէ կու գայ, ու հոս է որ կ'ուզէի բերել ձեզ: Բնիկը որպէս բնիկ գիտութեան մը առարկան է, բայց նաեւ այդ գիտութեան եւ այդ պատմութեան ինքնիշխան որոշողն է որպէս բանասեր: Երկուքը միաժամանակ: Եւ ուրեմն բանասեր բնիկին կամ բնիկ բանասերին ապշեցնող մօտիկութեամբ մըն է որ կը ծաւալի ինչ որ կը կոչենք ժողովուրդներու ազգային երեւակայութիւն-

նը [16], որ բնական է՝ ազգային ըլլալով նաեւ ազգայնական է, սկիզբէն իսկ: Ազգայնականութիւնը բնիկին երեւոյթն է, անցելապաշտ ըստ Էուլթեան: Յոս բացատրածս բացատրուած է հարիւր Էջով *Բանասիրութեան սուգը* գիրքիս մէջ, որ լոյս տեսաւ ֆրանսերէն լեզուով 2007ին, *Le Deuil de la philologie* վեր-

...գրականութիւն մը կրնայ թարգմանուիլ միայն եթէ նախ ճանչցուի, սիրուի, բայց քանի որ չենք կարդար մեր աչքերով, կը կարդանք այլին փոխանորդ աչքերով, կրնանք ճանչնալ ու սիրել միմիայն ինչ որ արդէն իսկ թարգմանուած է: Կը ճանչնանք միայն թարգմանուածը: Հետեւաբար արդէն իսկ թարգմանուածը միայն կրնանք թարգմանել:

նագրով, ու լոյս պիտի տեսնէ այս տարի անգլերէն լեզուով որպէս *Mourning Philology*, Ֆորտհամ համալսարանի հրատարակչութենէն [17]: Ազգայնականութիւնը, ըսենք, բնիկին արժեւորումն է, բնիկի մը որ վերջապէս ինքն իրեն կը վերադառնայ, ինքն իր գիտութիւնն ու գիտակցութիւնը կը ստանայ շնորհիւ բանասիրական նայուածքի շրջանակային բնոյթին, ուրեմն շնորհիւ իր հազարամեայ աւանդութեան արժեւորումին, շնորհիւ իր իսկ պատմականութեան բացայայտումին, բացայայտում որ զինքը գիտակից կը դարձնէ գոնէ իր *պատմութեան*, բանասերին միջոցաւ, եթէ ոչ իրապէս իր *պատմականութեան*, իր պատմական Էակ մը ըլ-

լալուն: Եւ հետեւաբար ազգային ինքնութիւն ըսուածը, ինչպէս որ ան ստեղծուեցաւ ԺԹ. դարուն, իրապէս կըրկնակի երեւոյթ մըն է, երկզլխանի ճիւղ մը: Բնիկը ինքն իր պատմութեան ինքնիշխան որոշողն է, այո, բայց ինքնիշխան որոշողն է միայն ու միայն որովհետեւ բանասեր պատմագետին առարկան է: Եւ կայ աւելին, քանի որ ԺԹ. դարու այդ երեւոյթը յաջողած է ինքզինքը պարտադրել որպէս մշակութային ու հաւաքական գոյութեան միակ տեսակը, միակ եղանակը: Ուրիշ բան ըլլալ կարելի չէր: Ստիպուած էինք այդ հնախօսական եւ ինքնահայեցական ճառաբանութեան ընդունիչները ըլլալու, մինչեւ իսկ քարոզիչները, ԺԹ. դարու ընթացքին, դարուն մէկ ծայրէն միւսը, պատմական ու աշխարհագրական *հնախօսութեան* փուլին, յետոյ *ինքնազգագրական* ընդհանուր շարժընթացին ընդմէջէն, վերջապէս *գեղագիտական* ինքնակերտումի *ուտոպիան* երունն ընդմէջէն: Չեմ մանրամասներ:

Իսկ ինչ կապ ունի այս ամբողջը Սփիւռքին հետ: Բայց բացայայտ չէ որ այս ազգայնականութիւնը որուն մէջ թաթխուած ենք, որուն գոհերն ենք ու հրահրողները, նախ ԺԹ. դարուն տեղի ունեցած ազգին երեւակայական գիւտին *տոկնային* երեսակն է: Եւ բացայայտ չէ որ այդ գիւտին եւ այդ *տոկնային* որպէս հետեւանք չունինք ոչ մէկ ինքնա-արտայայտութեան միջոց որպէս հաւաքականութիւն, եթէ ոչ հաւաքուած հաւաքականութեան (գաղափարին) հետ կապակցութեամբ: Այլ խօսքով, եւ պարզ արտայայտուելով, տա-

րագրութեան մէջ անկարելի է որ ըլլայ հարագատ ինքնա-արտայայտութիւն: Բնիկն է իր պատմութեան ինքնիշխան որոշողը: Սփիւռքը չի կրնար ըլլալ:

5

Ուրեմն չորս երեսակ եւ չորս յարակարծիք: Չորսն ալ «բնիկ»ին յարակարծիքներն են խորքին մէջ, չորրորդը աւելի բացայայտ կերպով: Վերնագրեր տանք անոնց. Ինքնացումի, Օտարութեան, Երկրին եւ Երկգլխանի հրեշին երեսակներն են: Ամեն մէկուն մէջ կայ անյաղթահարելի հակասականութիւն մը:

1) Առաջինին մէջ, հակասականութիւնը կը կայանայ Սփիւռքի ապշեցուցիչ անգիտացումին մէջ ինքն իր մասին, անգիտացում որուն հետեւանքը միայն այն կրնայ ըլլալ որ ինքն իր փորձառութեան համար լեզու մը ըստեղծող ամեն մէկ սերունդ, կը կարողացուի (եթէ երբեւիցէ կարողացուի) յիսուն տարի ետքը միայն, եւ ուրեմն իր ստեղծած լեզուն կը լսուի միայն անցեալ եղանակով, երբեք ներկայով: Սփիւռքի մէջ ներկայով ընկալում մը անհնար է ըստ Էութեան: Ամեն հեղինակ, իր գրած պահուն իսկ, յետ-մահու թագաւորութեան սպասարկողն է: Գիտէ որ յիսուն տարի վերջը պիտի կարողացուի, յետ-մահու, երբ իր ստեղծած լեզուն այլեւս պատմական արժէք պիտի ունենայ միայն նոր հասնող սերունդին համար: Ստեղծուածը միշտ անցեալ է, անցեալ ըլլալու դատապարտըւած է, անցեալ մը որ երբեք ներկայ չէ եղած: Ամեն հեղինակ, սկիզբէն իսկ, յետ-մահու հեղինակ մըն է:

2) Երկրորդ երեսակին՝ ի՞նչ էր յարակարծիքը: Այն էր որ պետք է թարգմանել, բայց գրականութիւն մը կրնայ թարգմանուիլ միայն եթէ նախ ճանչցուի, սիրուի, բայց քանի որ չենք կարողար մեր աչքերով, կը կարդանք այլին փոխանորդ աչքերով, կրնանք ճանչնալ ու սիրել միմիայն ինչ որ արդէն իսկ թարգմանուած է: Կը ճանչնանք միայն թարգմանուածը: Յետեւաբար արդէն իսկ թարգմանուածը միայն կրնանք թարգմանել: Յոռի շրջանակ: Թարգմանելու համար, պետք է թարգմանած ըլլալ: Կը հասկնա՞ք հոս նկարագրածս: Այն է՝ ինչ որ անգլերէն հոգեբուժները կը կոչեն double-bind, բաց դուռը դէպի խելագարութիւն:

3) Երրորդ երեսակը, հոս յարակարծիքը այն է որ Սփիւռքի մէջ տպուած ո՛չ մէկ գիրք կրնայ մուտք գործել Յա-

Սփիւռքի մէջ տպուած ո՛չ մէկ գիրք կրնայ մուտք գործել Հայաստան կոչուած երկրի սահմաններէն ներս, չի կրնար մտնել բնիկին խելապատակէն ներս: Բնիկին համար դուրսէն եկածը մաս չի կազմեր իր փորձառութեան: Ու մենք կը շարունակենք մտածել բնիկի դիտանկիւնէն:

յաստան կոչուած երկրի սահմաններէն ներս, չի կրնար մտնել բնիկին խելապատակէն ներս: Բնիկին համար դուրսէն եկածը մաս չի կազմեր իր փորձառութեան: Ու մենք կը շարունակենք մտածել բնիկի դիտանկիւնէն:

4) Եւ ահաւասիկ հիմա չորրորդ երեսակը եւ չորրորդ յարակարծիքը,

բնիկին յարակարծիքը, այն մեկուն որ իր պատմականությունը ստացած է շը-նորհիւ բանասերին, եւ իր պատմութեան ինքնիշխան որոշողն է, այո, բայց միայն ու միայն որովհետեւ միեւնոյն ժամանակ այդ պատմութեան օրէնք-

ները որպէս գիտութիւն շրջագծող ու արտագրող բանասերին առարկան է: Յոն է որ ամենէն հատու կերպով՝ գործ ունինք անյաղթահարելի յարակարծիքի մը հետ, զոր պիտի կոչենք «երկզքութանի հրէշ»ին յարակարծիքը:

Վահէ Օշականի *Քառուղի* հատորէն (1971).

Այս ինչ ազգ է աստուած իմ
 իր լորձունքով արբեցած, ինքն իր կեանքով գիջացող
 սիրտը դրած միջազգային աճուրդի
 լալկան... լալկան
 հին մէզ հոտող վերմակին տակ կծկուած
 որբանոցի տնտեսուհին կարօտնալով ու կարծելով հայրենիքը սիրել.
 Պէյրուք Փարիզ ճամբան չ'անցնիր Յայաստանէն
 Յայաստանի նեխած ու թաց կարօտէն
 այլ կը կտրէ մեծ պողոտան պայթարներու աշխարհին
 չոր աչքերով ու ջիղերով, չար անհամբեր ու ջղային մարդկութեան:

[1] Առաջին երկու հանդիպումներու զեկոյցները հաւաքուած են հատորով: Վերնագիր՝ *La Struttura negata. Cultura armena nella diaspora*, 1 եւ 2, Միլանօ, 1979 եւ 1981: Առաջինը ենթախորագիր չունի: Երկրորդին ենթախորագիրը ֆրանսերէն է. *Infrastructure de la culture arménienne diasporique. La culture: mouvement socio-culturel ou structure figée* (Սփիւռքեան հայ մշակոյթի ենթակառոյցը: Մշակոյթը. ընկերային շարժումն թէ բարացած կառոյց):

[2] Գիտաժողովը տեղի ունեցած է 1984ին: Չեկոյցներու հաւաքածոն (մեքենագիր ու բազմագրուած) լոյս տեսած է 1986ին, այն օրերուն երբ նախատեսուած հանդիպումներու շարքին՝ երկրորդը կը գումարուէր: Հատորին խմբագիրն էր Խաչիկ Թէօլեօլեան: Տե՛ս իմ «Արդիական հարցեր, բացայայտ հարցումներ» յօդուածս, *Յանաք*, Փարիզ, Յոկտ. 11էն նոյեմբեր 7, 1986:

[3] Վահէ Օշական, *Քառուղի*, Պէյրուք, 1971, հեղինակային հրատ., Վահէ Պարսումեանի նըկարներով: «Պէյրուք Փարիզ»ը մատչելի է այսօր *Կայաններ* հատորին մէջ, որ Գր. Պըլտեանի խմբագրութեամբ՝ կը հաւաքէ Վահէ Օշականի բանաստեղծական արտադրութենէն լայն հատ-

ւածներ (Երեւան, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆո, 2017), էջ 199-201:

[4] Stathis Gourgouris, *Does Literature Think? Literature as Theory for an Antimythical Era* (Գրականութիւնը կը մտածէ՞: Գրականութիւնը որպէս տեսաբանութիւն հակա-առասպելական ժամանակաշրջանի մը համար), Սթանֆորտ, Stanford Univ. Press, 2003:

[5] Anna Barseghian, Stefan Kristensen, *Armenograph*, Ժընեւ, MétisPresses, 2011:

[6] Այս ամբողջը վերստին բացատրուած է հոս 4րդ եւ 5րդ բաժիններով, աւելի համապարփակ եւ աւելի հանգամանաւոր կերպով: «Արեւելաբանութիւն» բառը կը թարգմանէ Եդուարդ Մալիդի orientalismը: Իսկ «ինքնահայեցողական նմանակութիւն» արտայայտութիւնը կու գայ ուղղակի Ստալիս Կուրկուրիսէն, անգլերէն՝ auto-scopical mimicry, տե՛ս Stathis Gourgouris, *Dream Nation: Enlightenment, Colonization, and the Institution of Modern Greece* (Երազային ազգ: Լուսաւորութիւն, գաղութատիրութիւն եւ արդիական Յունաստանի հաստատումը), Սթանֆորտ, Stanford Univ. Press, 1996, եւ այդ լուսաւոր գիրքին մէջ մասնաւորաբար՝ 4րդ գլուխը՝

The Punishment of Philhellenism (Յունասիրութեան պատիժը):

[7] Այսինքն՝ «ՄԷԼ բեւեռէն միւսը: Վահէ Օշական Սփիւռքի բնակութեան, պատկերներուն եւ ներքին բնագաւառներուն մասին»: Հարցազրոյցը վարողը (եւ անգլերէնի թարգմանողը) Իշխան Ճինպաշեանն էր:

[8] «Գրական հռչակագիր»ը կարելի է կարդալ այսօր վերոյիշեալ *Կայաններ* հատորին մէջ (էջ 5-16): Թուական մը կը կրէ՝ 18 Դեկտ. 1990: Կը յիշեցնէ ատկէ տասը տարի առաջ գրուած ուրիշ հանգանակ մը, որպէս հաւաքական արտայայտութիւն պատրաստուած բայց անտիպ մնացած «Վաղուան համար»ը (որ պէտք չունէր վաղուան սպասելու, հռչակելու համար մտքի ազատագրումը եւ Սփիւռքի հակասական ինքնիշխանութիւնը): 2013ին զարմանալի շփոթ մը կար մտքիս մէջ երկուքին միջեւ: Սրբագրեցի:

[9] AIM, Լոս Անճելըս, Յուլիս 1991, էջ 18: Այս տողերը ունէին հայերէն բնագիր մը, զոր Իշխան Ճինպաշեան վերջերս դրաւ տրամադրութեան տակ (Օգոստոս 2020): Շարադրանքին մէջ կը պահեն սակայն 2013ի յետադարձ թարգմանութիւնս:

[10] Եւ քանի որ շեշտուած վիճաբանական երանգ մը կայ Վահէ Օշականի խօսքերուն մէջ, ընթերցողը կը հրաւիրեմ այդ վիճաբանութեան միւս երեսին ամենէն ազդու եւ ամենէն թոյլ արտայայտութեան վրայ աչք մը նետելու: Տե՛ս Սերգէյ Սարինեան, «Մինչեւ ե՛րբ եւ մինչեւ ո՛ր», *Գրական թերթ*, 15-31 Մայիս 1998, ուր յօդուածագիրը կ'անդրադառնայ ի միջի այլոց Վահէ Օշականի դրոյթներուն:

[11] Եւ հիմա, այս տողերը գրելէն ետքը տարի ետքը, կ'անդրադառնամ որ կար ուրեմն Վահէ Օշականի մօտ հակա-ռուսոյական երանգ մը, որ կ'արձագանգէ Նիցչէի հակա-ռուսոյականութեան, նոր որակի ինքնիշխանութեան մը ի խընդիր, ո՛չ թէ ապաքաղաքական, այլ շեշտօրէն հակա-քաղաքական: Այս մասին՝ տե՛ս իմ «Ֆրիդրիխ Նիցչէ՛ վասն ինքնիշխանութեան» փորձագրութիւնը, զետեղուած Նիցչէի *Դերաբրիտոսը* հատորին (Երեւան, Ինքնագիր, 2017) վերջաւորութեան:

[12] Այս մասին, եւ Վահէ Օշականի բանաստեղծութեան մասին ընդհանրապէս, տե՛ս իմ «Շշուկներ Վահէ Օշականէն» ուսումնասիրութիւնս, գրուած 1984ին, *Խունսայ* վերնագրուած հատորին հրատարակութենէն ետք, բայց յոյս տեսած տասը տարի ետքը միայն, *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրքին* մէջ (Անթիլիաս, 1994ի համարով,

հրատարակ իջած 1995ին, Իշխան Չիֆթեանի խմբագրապետութեան երջանիկ օրերուն), կ'ենթադրեմ՝ որովհետեւ դիմադրութիւն կար ու կըղպանք մը պէտք է նախ բեկանուէր:

[13] *Raft, A Journal of Poetry and Criticism*, որմէ իմ հաշիւովս՝ 12 հատոր յոյս տեսած են, վերջինը 1998-99ին: Վահէ Օշական զայն կը խմբագրէր Ջոն Կրեյփինին հետ:

[14] Տե՛ս Aram Andonian, *En ces sombres jours*, trad. Hervé Georgelin, Ժընեւ, MétisPresses, 2007, Zavèn Bibérian, *Le Crépuscule des fourmis*, Ժընեւ, MétisPresses, 2012: Նոյն թարգմանիչէն եւ նոյն հրատարակիչէն ունինք նաեւ Պիպեռեանի *Լկրսածը (La Traînée)*, 2015) եւ Անտոնեանի քիչ ծանօթ «Աքսորի ճամբուն վրայ» (*Sur la route de l'exil, suivi de "Dans ce feu infernal"*, 2013): Այս վերջին գիրքը յոյս տեսած է Ժանին Ալթունեանի յառաջաբանով եւ Ռեմոն Գեորգեանի վերջաբանով: Ունինք այսպէս թարգմանիչի պատկառելի արտադրութիւն մը, որ երբեք չէ արժանացած պատշաճ ճանաչումի եւ ընդունելութեան:

[15] Խօսքը հոս անշուշտ Միշէլ Ֆուկոյի *Les mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines* (Բառեր եւ իրեր: Մարդկային գիտութիւններու հնախօսութիւն մը) գիրքին մասին է, 1967ին յոյս տեսած (անգլերէն թարգմանութիւնը, *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences*, հազիւ երեք տարի վերջը՝ 1970-ին): Տե՛ս մանաւանդ վերջին երեք գլուխները: «Երկգլխանի հրէշ»ը երեւան կու գայ 9րդ գլուխին մէջ:

[16] Կարծեմ «ազգային երեւակայութիւն» արտայայտութիւնը ակադեմական շրջանակներէն ներս քաղաքացիական իրաւունք ստացած է Պենետիքթ Անտերսընի հռչակաւոր գիրքով՝ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Երեւակայուած համայնութիւններ: Ստորումներ ազգայնականութեան ծագումին եւ տարածումին մասին, առաջին հրատ.՝ Լոնտոն, Verso, 1983, վերջին վերափոխուած հրատ.՝ 2006):

[17] Տե՛ս Marc Nichanian, *Le Deuil de la philologie*, Ժընեւ, MétisPresses, 2007, եւ *Mourning Philology*, transl. Jeff Fort, G. M. Goshgarian, Նիւ Եորք, Fordham Univ. Press, 2014:

Ճակատի նկարը https://www.researchgate.net/figure/Culture-Valdivia-figurine-showing-bicephalus-a-women-with-two-heads-From-Hermida_fig2_291341018 կայքէջէն:

Գործ՝ Սերա Մանուկեանի

ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑ ՍԵՂԱ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՀԵՏ

«ՊՈԼՏՈՒՄԱՅԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԻՆՑԻ ՈՒՐԱԽՈՒԹՅՈՒՆ ԲԵՐԱԼ ԵՆ ԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»

Հարցազրույցը վարեց՝ ՀՐԱՅՐ ԱՆՄԱՀՈՒՆԻ

Արուեստագետ ըլլալէ անկախ, նախ եւ առաջ անդրադառնանք տեղացիութեանդ եւ ինքնութեանդ հարցերուն: Դուն քեզ ինչպէս կը բնորոշես, որպէս լիբանանցի, լիբանանահայ, ամերիկացի, naturalized ամերիկացի, ամերիկահայ...

Քսան տարեկանէս մինչեւ քսանհինգ տարեկան այս հարցը բաւական տանջած էր զիս, որովհետեւ կը տեսնէի ինչպէս լիբանանցիները ուրախ-ուրախ իրենց գիւղերը կ'երթային, զիս ալ իրենց հետ կը տանէին, մինչ ես կը խորհէի որ այդպիսի գիւղ չունիմ՝ Պէյրութէն զատ: Առաւել՝ հայերուն քով քիչ մը օտար կը զգայի, արաբներուն քով ալ քիչ մը օտար կը զգայի: Իտալիա զացի ու հոն ալ քիչ մը օտար զգացի: Այսքանը շատ չէր: Անկէ ետք՝ ամբողջ կեանքս օտար եղած եմ քիչ մը: Բայց հիմա զիս բնաւ չի խանգարեր այդ մէկը, որովհետեւ ամբողջ աշխարհին ու ես նոյնն ենք, նոյնացած եմ աշխարհին հետ: Օտար չկայ, մարդը՝ մարդ է:

Ուրկէ՞ այդ տարբերութիւնը: Բնչն է որ փոխուած է:

Տարբերութիւնը այն է, որ հիմա գիտեմ թէ ամեն մարդ հոգի ունի, թէեւ մենք՝ պոլտոսայականութիւնը ընդունածներըս, սկզբունքով հոգիի չենք հաւա-

տար: Ամեն մարդ ցաւ ունի, ամեն մարդ ուրախութիւն ունի, ամեն մարդ հոգեկան աշխարհ ունի: Բոլոր մշակոյթներն ալ շատ կը սիրեմ: Ամեն տեսակ երգ մտիկ կ'ընեմ, ամեն տեսակ շարժապատկեր կը դիտեմ, շատ երկիրներ ապրած եմ: Իտալիա՝ չորս տարի, Լոնտոն՝ մէկ տարի, Յնդկաստան, Սրի Լանքա, Ամերիկա... ինձի համար ինչ տարբերութիւն... բոլոր վայրերն ալ նոյնն են:

Պիտի վերադառնանք պոլտոսայականութեան հանգրուանին, բայց քանի որ նշեցիր Իտալիան, Անգլիան եւ անշուշտ Լիբանանն ու իր գիւղերը, կ'ուզէի նախ վերադառնալ վաթսունական - եօթանասունական թուականներուն:

Մոռցայ ըսելու, որ Յայաստան ալ օտար զգացի:

Կ'ենթադրեմ բոլորս ալ: Ես ալ ինքզինքս օտար զգացած եմ, ի միջի այլոց, տակաւին կը զգամ: Յիմա հարց մը չէ ատիկա, բայց իր կարգին հարց է:

Ոչ մէկը օտար է : Այդ է որ ըսել կ'ուզեմ:

Ճիշդ ատոր պիտի գամ: Իրականութեան մէջ, օտարը բարդատական էր մըն է մեր ինքնութենէն

կան թուականներուն, կազմաւորման այն ընթացքին երբ Եւրոպայէն, Ամերիկայէն ուսանողական շարժումները Լիբանան ալ կը հասնէին, երիտասարդութիւնը փոփոխութիւն կ'ուզէր բերել ընկերութեան մէջ, տարբերութիւնները վերցնել՝ աւելի արդար ընկերութիւն մը ստեղծելու համար: Լիբանանն ալ այդ օրերէն անցած է: Քեզի համար, այդ բոլորը ինչ իմաստ ունէին, ինչպէ՛ս տպաւորուած ես անոնցմէ, ինչպէ՛ս ազդուած ես եւ ինչ ստրկած ես:

Ես ուղղակի սիրահարած էի Իտալիոյ: Անշուշտ իտալացի չէի, բայց իտալացիներուն բնաւորութիւնը իմ բնաւորութեանս հետ շատ լաւ կը բալէր: Իրենք կեանքը չափազանց կը սիրեն: Չափազանց ըսելով, կարծես թէ այդ տարիքին գինով էի կեանքով, գինով կը զգայի... Եւ իտալացիներն ալ ադպէս էին, արւեստը չափազանց սիրող: Իտալիան ուղղակի տեղս էր: Վերջը երբ Լիբանան վերադարձայ, ամբողջ Միջին Արեւելքի եւ աշխարհի հարցերը վրաս փըլան... Մինչեւ այն ատեն չէի մտածած անոնց մասին, որովհետեւ փոքր տարիքիս՝ 17 տարեկանիս Իտալիա գացած էի նկարչութեան հետեւելու եւ հոն եղած ատենս քաղաքականութեան մասին երբեք չէի խօսած կամ մտածած: Անշուշտ, մարդիկ կը խօսէին ֆաշականութեան մասին, բայց մէկ ականջես կը մտնէր, միւսէն ալ կ'ելլէր, մինչեւ որ Փաստլինիի շարժապատկերները տեսայ եւ ատիկա շատ մեծ ազդեցութիւն ձգեց վրաս: Կար նաեւ Mondo Cane կոչուող ու այդ օրերուն մեծ

ելլելով, ով որ ենք եւ ուր որ ապրած ենք, որմէ մեկնելով կայ հայ եւ կայ օտար: Տարբերութիւն չ'ըներ թէ ո՞ր մշակոյթին մէջ ապրած ենք եւ ո՞ր երկիրներուն մէջ ապրած ենք: Իմ հարցումս պիտի երթայ վաթսունա-

ցնցում յառաջացուցած շարժապատկերը: Բեմադրիչները երկրորդ մաս մը կ'ուզէին նկարել եւ առաջարկ ունեցայ ես ալ մէջը դեր վերցնելու: Սակայն պետք էր որ արուեստը ձգէի ու դերասանուհի դառնայի, ինչ որ անկարելի էր: Ուրեմն Պէյրուս վերադարձայ ու մէկէն ի մէկ ես գիտիման գտայ կարծես աշխարհի բոլոր հարցերուն: Այն ատեն ընկճուածութեան շրջանէ մը անցայ, որ վեց ամիս տեւեց: Բնաւ նըկարչութեամբ չէի զբաղեր: Ցաւը սուկայի էր: Չէի գիտեր, որ աշխարհը կըրնար այդքան անգութ վայր մը ըլլալ: Ափրիկէ, Լատին Ամերիկա, Պաղեստին, բոլորը վրաս փլան: Երբ կրկին ձեռք առի նկարչութիւնը, չէի գիտեր ինչպէս կամ ուրկէ սկսիլ: Նստայ ճերմակ պատի մը առջեւ եւ գայն երկար դիտեցի, չեմ գիտեր ինչու: Ճերմակ պատը դիտելով ու դիտելով միտքս պարպուեցաւ եւ գիտցայ թէ ինչ պիտի գծեմ: Մինչեւ հիմա ալ այդ ճերմակ պատը որպէս յետնամաս կայ գործերուս մէջ: Ձեւով մը, ես ինծի համար, մտախոհութիւն կոչուածը (meditation) հնարեր էի, առանց գիտնալու որ անանկ բան գոյութիւն ունի: Անիկա եղաւ իմ աշխարհս: Ատոր գիտակցութիւնը կամաց-կամաց պատճառ դարձաւ որ պատկանելութիւնս ինծի այնքան չի տառապեցնէ, որքան մարդկութեան վիճակը:

Լ աւ, այս մարդկութեան տառապանքէն է որ վերադարձար պատառներուդ թէ պատառներիդ քեզի աւելի ճամբան բացին զայն հասկնալու: Բնչ ուղղութեամբ էր, վատահարար երկու ուղղութեամբ:

Երկու ուղղութեամբ էր: Քսաներկու, քսաներեք տարեկան էի եւ այս խոշոր հարցերը սուկայի ծանր էին ինծի համար: Գիշեր ու ցերեկ անոնց մէջ կը տանջուէի: Մարդիկ նոյնիսկ կը կարծէին թէ ընկճուածութենէ կը տառա-

պիմ: Որովհետեւ այս բոլորը քիչ մը շատ ծանր էին ինձի համար: Թե՛ պարապուրթինը գտնելը, թե՛ ալ աշխարհի ամբողջ բռնությունը, թե՛ ալ անարդարությունը:

Քաղաքական ու ընկերային վիճակներու մասին է խօսածդ, կ'ենթադրեմ:

Միայն անիկա չէ, տնտեսականն ալ մեջը կը մտնէ:

Իսկ Լիբանանի կացութիւնը ինչպէ՛ս կը տեսնէիր այդ տարիներուն: Չեմ ուզեր մակերեսային ըլլալ եւ չեմ ուզեր ըսել, որ արուեստիդ վրայ ինչպէ՛ս ազդեց այս ամէնը կամ արուեստի տեսակետէն ինչ էր: Սակայն, քանի որ դուն մեկնած էիր հունկէ ու ապա կրկին վերադարձած, որուն հետ նաեւ նկարչութենէն դարդար առած ու ապա կրկին աշխատիլ սկսած, Լիբանանի մթնոլորտը ինչ էր: Կրնանք երկու բառով ըսել: Չիս ալ կը հետաքրքրէ այս ամէնը, որովհետեւ ես երեխայ էի այդ տարիներ

րուն եւ իմ յիշածներս պարզ տպաւորութիւններ էին:

Լաւ, ըսեմ: Իբր հայ ըսեմ նախ:

Այո, իբր հայ անպայման եւ ապա՝ իբր լիբանանցի:

Նախ եւ առաջ, ես Լիբանանի ընկերութեան մէջ հայերուն շատ մօտ չէի: Ոչ թէ չէի սիրեր, պարզապէս խորթ կը զգայի: Լիբանանցիներուն աւելի մօտ էի, որովհետեւ հայերուն հասկացողութիւնն ու կեցուածքը ընդհանուր արւեստի եւ քաղաքականութեան հանդէպ, Լիբանանի ընկերութեան հանդէպ, Լիբանանի հարցերուն հանդէպ (անշուշտ հայկական հարցերէն զատ եւ հայկական ակումբներու հարցերէն զատ) շատ մակերեսային էր: Իրենք ալ կը կարծէին թէ շատ բան գիտէին, արաբներէն աւելի շատ բան գիտէին բայց այդպէս չէր: Մանր քաղթենիական՝ «nouveau riche»-ի իրավիճակ մը կար որ համատարած էր որոշ շրջանակներէ ներս, եւ ուր գլխաւոր հետաքրքրութիւնները կը կեդրոնանային ակմբային աշխարհին ու իրար միջեւ վեճերուն ու կռիւներուն վրայ: Ես այդ բոլորէն դուրս էի եւ Իտալիայէն վերադարձիս ինձի համար բոլորովին ուրիշ աշխարհ մը բացուեցաւ այն աստիճան, որ նոյնիսկ Իտալիան մոռցայ: Շաղուեցայ լիբանանցի լրագրողներու եւ քաղաքական անձնաւորութիւններու հետ, բայց ոչ այն մթնոլորտին ու մարդոց, որոնք հետագային պատճառ պիտի դառնային քաղաքացիական պատերազմի բռնկումին: Արուեստագետներու աշխարհին մէջ էի մինչեւ վերջ

Եւ ամբողջ արաբական աշխարհին ու Եւրոպական մշակոյթը դիմացս բացուեցան: Յետաբոլորութիւնս լիուլի կեդրոնացաւ համաշխարհային շարժապատկերի, արաբական հին մշակոյթին, նորին վրայ: Երկու անգամ Իրաք գացի, ուր կային հրաշալի արուեստագէտներ: Ծանօթացայ Սուրիոյ արուեստագէտներուն, Եգիպտոսի արուեստագէտներուն ու մտաւորականներուն: Նոյն ատեն, Եւրոպա կ'երթայի ու կու գայի, Եւրոպայի արուեստն ու փիլիսոփայութիւնը...: Այդ տարիներու առօրեա այս էր քիչ մը: Նոյն ատեն ոգեկան կեանքս սկսաւ մէջս շատ զօրաւոր կերպով աճիլ, նոյնիսկ ունեցայ շատ զարմանալի ոգեկան` spiritual մակարդակի փորձառութիւններ: Այս ամէնը շատ տարօրինակ էին ինծի համար այն ատեն, որովհետեւ ուսուցիչ չունէի: Ո՛չ կուրուկար, ոչ թիպեթի հոգեւոր առաջնորդ: Մէկը չունէի: Գիրք մը ունէի միայն եւ ատիկա կը կարդայի: Librairie Antoine-էն գնուած պզտիկ հատորիկ մըն էր, քանի մը էջոց: Պուտտայականութիւնը կամաց-կամաց մտքիս մէջ սկսած էր կազմաւորուիլ, մինչ ես տեղեակ չէի անոր անունին կամ Էութեան, որ ատիկա կը կոչուէր պուտտայականութիւն:

Գայով արուեստին, ինչ ձեւով ու կեցիր պայն բերել հարցադրումներէդ ներս: Լիբանանեան իրականութիւններուն դէմ յանդիման եւ ընկերային քաղաքական աշխարհին մէջ ինչպէ՞ս միջամտեցիր արուեստովդ:

Արաբները աւելի շուտ հասկցան ըրածըս ու անոր արժէքը. հայերը ոչ: Հայերը ապշած կը նայէին գործերուս, մըտ-

մըտալով թէ այս աղջիկը ինչ ունի, ինչ կը պատահի իրեն: Բայց արաբները շատ շուտ հասկցան, սկսան գրել, առաջին էջը տալ երբեմն իրենց պարբերաթերթին, կողքին վրայ գայն տեղադրել: Գիտցան որ այս անձին ետին գտնուողը իսկական է եւ ոչ շինծու:

Արաբական աշխարհն ալ այդ օրերուն վարթօնքի շրջան մը կ'սպարէր, փորձը ու փափաքը կար այդ տարիներուն Եւրոպայէն ժամանող նոր շարժումներ փորձարկելու: Պետք է հաւանաբար յիշեցնել թէ գաղութարարութեան շրջանի աւարտին յաջորդող տարիներն էին ասոնք, երբ ֆրանսացիք, անգլիացիք Միջին Արեւելքէն հեռացան: Յետգաղութարարորակի նոր յարաբերութիւն մը սկըսած էր ծաւալիլ նախկին գաղութարարին՝ Եւրոպայի ու անոր մշակոյթին հետ:

Մի մոռնար, որ lycée կար այն ատեն, ֆրանսական lycéeն, որ մինչեւ հիմա կայ: Ամերիկեան համալսարանն ալ կար: Ետքը, Եւրոպան շատ մօտ էր:

ՄԷկ օդանաւով քանի մը ժամէն հոն էիր: Գացող եկող շատ կար: Այսինքն Լիբանանը՝ աշխարհագրական դիրքէն իսկ մեկնելով՝ երկու աշխարհներու՝ Եւրոպայի ու Արեւելքի միջեւ կը գըտնըւէր կարծես:

Ի սկ արուեստը քննչ շրջանակներու մէջ կը ծաւալէր, ընկերութեան ո՞ր շերտերուն հետ կը խօսէր ան այդ ժամանակ: Ո՞ր խաւերէն կու գային արուեստագետները ընդհանրապէս, աւելի բարեկեցիկ, աւելի աշխատաւոր կամ ղեկավար դասակարգեր:

Բոլոր խաւերն ալ կային, այնպէս որ շատ տարբերութիւն չէր ըներ: Շատերը Յարաւէն կու գային: Երբ իրենց գիւղերը կ'երթայինք, հայրը շարուալով կ'ըլլար օրինակ, մինչ զաւակները համալսարանաւարտ էին, դասախօս էին: Այս հակադրութիւնը կար:

Մ որ արաբական ինքնութեան մը փնտռողի հարցն ալ կար, չէ՛: Այսինքն՝ իրենց արմատներուն վերադառնալու: Այս պատերազմը սկսաւ:

Այո, այդ ալ կար: Շատ, շատ հետաքրքրական եւ հարուստ մթնոլորտ մըն էր: Պատերազմը ճիշդ այդ ատեն է որ սկսաւ: Կ'ուզես Լիբանանի մասին խօսիմ ընդհանուր թէ իմ ապրած փորձառութեանս մասին: Տարբերութիւն չ'ըներ:

Լիբանանի մասին շատ բան կայ Լանշուշու եւ շատեր ըսելիք շատ բան ունին: Քու փորձառութիւնդ քննչ էր:

Ուրեմն ըսեմ: 1975ին, երբ պատերազմը դեռ չէր սկսած, շատ իւրայատուկ ոգեկան փորձառութիւն մը ունեցայ: Ամէն կողմ լոյս էր եւ մտքիս մէջ մարդոց ու մարդկութեան հանդէպ ընդհանրապէս համատարած սեր կը տիրէր: Բնական սեր մը չէր: Յափշտակւածի պէս սիրահարած էի համայն աշխարհի մարդկութեան: Երեք օր միայն լոյս կը տեսնէի: Ճիշդ այդ ատեն պայթեցաւ պատերազմը եւ այն տասը տարին, որ հոն անցուցի պատերազմին հետ, բնաւ ընկճուած չէի, վախ չունէի: Ձեռով մը վկան էի կարծես պատահածներուն առանց անոնցմէ ժխտական ազդեցութիւն կրելու: Որովհետեւ երեք օրուան լոյսի մէջ ընկղմելու այդ փորձառութիւնը դիտանկիւնս ամբողջովին շրջեց: Մանուկի մը պէս էի, ամէն բան նոր կը տեսնէի կարծես, ամէն բանով հետաքրքրուած էի: Ինչպէս որ մանուկները ամէն բանով կը հետաքրքրուին, ես ալ այդ վիճակին մէջն էի տասը տարի: Անոր համար է որ այդ գործերը ըրի, նոյնիսկ եթէ անոնք ունէին տխուր բնոյթ, ներկայացնելով Լիբանանի պատերազմի շրջանին փողոցները եւ մարդիկը: Ատոր համար ալ գոյները շատ զօրաւոր ու փայլուն էին: Լուսաւոր այդ հոգեվիճակի փորձառութիւնս էր ու ամէն ինչ լուսաւոր կը տեսնէի: Ասիկա տասը տարի տեւեց, մինչեւ որ վախը եկաւ համակեց գիւ:

Որոշ պատաստներուդ մէջ T տառի կերպով՝ հորիզոնական եւ ուղղահայեաց դիրքերով՝ վրայ վրայի երկնցած ու կանգնած մարդիկ կան, գործի հագուստներով կարծես, կեան-

քէն անջատուած: Փողոցներուն մէջ ամայութիւն կայ եւ վախ:

Չէ, այդ T ձեռով պատաստներուն մէջ միջավայր չկայ: Անոնք աւելի ուշ՝ Լոս Անճելոս են:

Այո, տեսած եմ: Թուականները նայեցայ: Ուրեմն 1989ին արդէն Լոս Անճելոս ես: Պատերազմէն անցած լիբանանցի մը չկայ, որ «սաղ սելիմ» ելած է անկէ, եթէ նոյնիսկ ֆիզիքական չեն վերքերն ու սպիները: Նոյն ատեն գիտեմ որ մարդիկ դժուարութեամբ կը խօսին այդ ամէնուն մասին, ինչ որ հասկնալի է:

«Սաղ սելիմ»ը սիրեցի:

Ուրեմն Ամերիկա գալէդ՝ Լոս Անճելոս հաստատուելէդ ետք սկսար յետադարձ ակնարկով աշխատիլ Լիբանանի պատերազմէն եկած նիւթերու վրայ:

Այո: Տեղափոխուլէս ետք էր, նոր Ամերիկա հասած էի, երազ մը տեսայ՝ ձի մը, հայրս ծառին վրայ, անկողինս ալ փողոցը: Շատ արագ սկսայ աշխատիլ եւ T տառի ձեւերը որդեգրել, քանի որ այլեւս միջավայրը՝ Ամերիկան խորթ էր ինծի համար: Մանկութենէս կապ չունէի հետը, այսինքն ո՛չ կը սիրէի, ո՛չ կ'ատէի եւ ո՛չ ալ մասնաւոր զգացում մը ունէի անոր հանդէպ: Ազատուղիները չոր կը տեսնէի եւ անոնցմէ զատ շուրջբոլորս բան չէր երեւեր ինծի: Այնպէս որ մարդոց վրայ կեդրոնացայ եւ բարեբախտաբար այդպէս եղաւ, քանի որ պատառի հարցը աւելի պարզ դարձաւ: Երկու մարդ կար միայն, մէկը հո-

րիզոնական, միւսն ալ ուղղահայեաց: Ասիկա կապուած էր ներքին աշխարհիս. ես spiritual բառը չեմ սիրեր: Ինծի համար, ուղղահայեաց դիրքով կեցած մարդը այն մարդն է, որ ինքն իր ոտքերուն վրայ կրնայ կենալ եւ ունի ներքին կեանք: Պոլտտայականութեան մէջ սիրտը նոյն ատեն միտքն է: Երբ որ անձ մը միտքս կ'ըսէ, սիրտը ցոյց կու տայ, ո՛չ թէ ուղեղը: Ուրեմն՝ ուղղահայեաց դիրքով մարդը այն մարդն է, որ ունի կեդրոն մը, մինչ հորիզոնական դիրքովը ինծի համար այն մարդն է որ կ'երթայ ինչպէս որ հովը փչէ: Եթէ մէկը իրեն «էջ» կանչէ, «դուն աւելի մեծ էջ ես» կը պատասխանէ: Այս էր նիւթը: Ետքը կլորի վերածեցի, այսինքն մարդուն ուղղահայեաց դիրքը շրջանակի դարձուցի, որովհետեւ կամաց-կամաց մարդ ինքնիր կեդրոնը պէտք է երթայ, ծայրամաս չմնայ:

Կեդրոն գտնելու գաղափարը կրկին պոլտտայականութեան նիւթը կը բերէ, սակայն վերջաւորութեան կ'ուզեմ ձգել ատիկա, քանի որ հարց մը կայ հոն եւ վստահ չեմ ինչ է անոր ուղղութիւնը, կամ տուն տուող պատճառը եթէ կայ... ամէն պարագայի կը վերադառնանք ասոր: Բոլոր հարցերը կրնանք արձանագրել, կրնանք նաեւ շարքը խառնել, ինչոր չէ:

Ուղիղ գիծով կտրեցի:

Այո, համաձայն եմ ըսածիդ:

Ինչո՞ւ խառնել: Գիտես Սալվատոր Տալին էր, որ կ'ըսէր՝ հարցազրոյցս քիչ մը խառնէ, շատ շիտակ է: Կրնանք նաեւ

տուփիկի մէջ դնել ու խառնել, տեսնելու համար թէ ինչ դուրս կու գայ:

Ատիկա automatic writing ընդներն են:

Ես ալ կարծեցի հիմա հնարեցի [խընդուբ]:

Յետաքրքրական է ըսածդ, թէ Լիբանանէն ելլելէդ ետք է որ յատկապէս լիբանանեան նիւթերով սկսաս աշխատիլ: Վերել նկարագրած երապէղ մեկնելով օրին installation մը ըրած էիր Սանթա Մոնիթայի Sherry Frumkin Galleryին մէջ, եթէ կրնաս երկու վայրկեան խօսիլ, քան մը ըսել անոր մասին:

Այդ գործը նախ վիտէոյի, ապա installationի ձեւով էր ու կը կոչուէր *My Father on a Tree (Displaced)*: Տարահանումի, տեղափոխումի մասին էր: Պատերազմի տարիներուն անհեթեթի հասնող տեսարանները շատ էին: Ուրեմն նախ ձին, գիտես, կռիւներուն սկիզբը Պէյրուսի ձիարշաւարանէն ձիերը փախած էին: Յատ մը օր մը իմ բնակած թաղս յայտնուեցաւ, ուրիշ մըն ալ օդակայանի կողմերը գտան կարծեմ: Ուրիշ անհեթեթ տեսարան մը քեզի. օր մը արթնցանք եւ մեր փողոցի խաչմերուկին մէջտեղը կարի մեքենայ մը կար: Ինքնաշարժները չորս կողմէ պէտք էր անցնէին...: Կամ «Այի ֆօք ըլ շաժարա» կոչուող Ապտըլ Յայիմ Յաֆէզի նշանաւոր ֆիլմին *աֆիշը*, Թապարիսի կողմերը, որ 15 տարի մնաց կանաչ գիծի վրայ, եղածին պէս, երթալէն աւելի պատռտուած ու գունաթափ, կարծես

ժամանակը կանգ առած ըլլար: Ասոնք են որ վերջը երագիս մեջ տարբեր ձեւերով յայտնուեցան ու այդ գործին առաջնորդեցին:

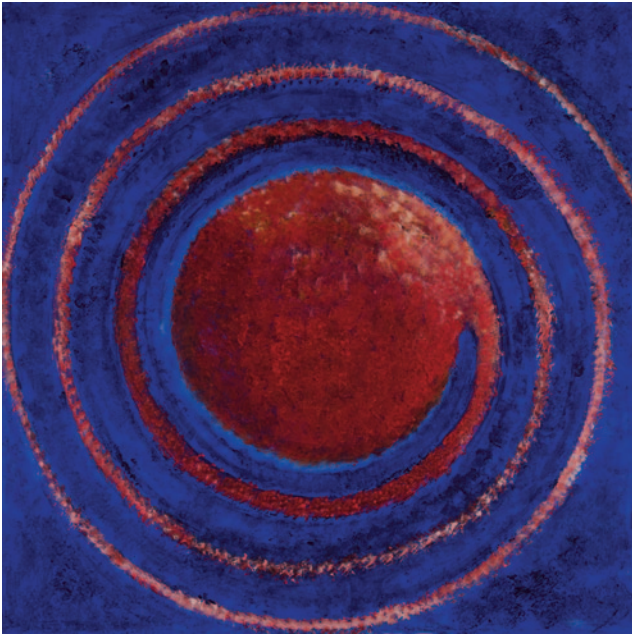
Արուեստագետ շրջանակներէն ներս ինչպէս կ'ընդունուէիր իրեն կին արուեստագետ:

Բոլորը սիրահարած էին վրաս [խընդուք]: Բան մը եւս կայ, որ տակաւին չըսի Լիբանանի մասին: Իտալիա եղած ատենս կը սիրէի մինակս սրճարան երթալ նստիլ: Սովորական բան մը կը նրկատուէր ատիկա ու չէի մտածած անոր մասին: Երբ Լիբանան վերադարձայ նկատեցի որ կիները երեք-երեք, չորս-չորս, այսինքն խումբով կ'երթան կու գան: Մինակ գացող-եկող չկար: Սկիզբը գոնէ այդպէս էր: Շատ խորթ թուեցաւ ինձի, որովհետեւ ես մինակս կ'երթայի: Մարդիկ կը զարմանային ու հարց կու տային թէ այս օրիորդը ինչո՞ւ մինակը կու գայ: Ետքը, կամաց-կամաց, արուեստագետներ կամ գրողներ մօտեցան ու հասկցան որ խնդիրը ազատ ըլլալու, իրենց հետ հաւասարէ հաւասար նստելու, մտիկ ընելու եւ խօսելու հետ կապ ունէր: Ազատութեան հարց մը կար: Այնպէս որ խումբով երթալ գալը վախի ու զգուշաւորութեան տպաւորութիւն կը ձգէր, մինչդեռ ես առաջին օրէն կը հաւատամ կիներու ազատագրման:

Պետք է ըսել որ մեծ երապներու ու երապանքներու ժամանակ մըն էր, ըսել կ'ուզեն ամէն ինչ կարելի դարձընելու փափաքն ու բաղձանքը համատարած էր ու արուեստը անմասն

չէր այդ կրոյցներէն: Ճարժապատկեր, թատրոն, գրականութիւն, բանաստեղծութիւն: Չիատ Ռահպանին արդէն սկսած էր ձայնը լսելի դարձնել: Ֆէրուչի թատրոնները պարզ ներկայացումներէ անդին անցած՝ ընկերային հարցադրումներ սկսած էին առաջ բռնել: Արուեստը սկսած էր հարցադրումներ ընել: Պատերապմին հետ Չիատ Ռահպանին շարունակեց, Ֆէրուչի թատրոնները սակայն չկորցան քայլ պահել, քայց կրցան բաներ մը ընել:

Մարսել Խալիֆեն ալ կար: Յաճախ կը տեսնուէինք բոլորին հետ:

Այդ շրջանակին մթնոլորտը ինչ էր: Քիչ մը անոր մասին եթէ կրնաս խօսիլ:

Պատերազմին սկիզբը՝ վերածնունդ չըսեմ, բայց չափազանց խանդավառ ժամանակ մըն էր ու նորութիւններ մեջտեղ եկան: Իրարմէ անկախ կ'աշխատէինք, թէեւ մէկգմէկու գործերը կը տեսնէինք: Միատեղ նկարչութեան փորձ մըն ալ ըրի այլ նկարիչի մը հետ, սակայն մեծ մասամբ ամէն ոք անկախ կ'աշխատէր, եւ ամէն ոք նորութիւն կը բերէր իր արուեստին մէջ: Կը խօսէինք նաեւ իրար գործերու մասին ու կը քննարկէինք: «Տրամամին» անունով ներկայացում մըն ալ ըրինք, որուն մէջ բոլորս դեր վերցուցած էինք: Ես բեմա-յարդարումները ըրի, վերջը ծաղրածու ալ եղայ: Քաղաքական ծաղրածու, որպէսզի տեղակալները ծաղրեմ: Անկէ վերջ Մարսել Խալիֆեն իր երգերը եր-

գեց...Սրահը լեփ-լեցուն կ'ըլլար եւ հանդիսատեսները ետ կը դարնձնէինք որով տեղ չէր մնար: Գիշոյ այդ ատեն էր, երբ սուրիական խաղաղապահ ուժերը մտան Լիբանան եւ ստիպուեցանք ներկայացումները դադրեցնել: Ամէն բան կեցաւ:

Այս ամէնը կարծեմ համրա թաղամասին մէջ էր, չէ՞, իսկ սուրիական բանակին մուտքը՝ 1977ին:

Այո, 1977ին: Գիտես, Ամերիկայի մէջ ժամանակին ՄքՔարթիականութեան հետեւանքով վերացական արուեստի դիմելու սովորութիւնը կար: Նոյնիսկ ամերիկացի արուեստագէտ մը Ֆրանսա գացեր ու Փիքասոյի գործերը տեսնելով բացազանչեր էր՝ «այս ամէնը բաւարար կերպով վերացական չեն: Աս ինչ բան է»: Գործերուն բաւարար կերպով վերացական չըլլալը մարդուն վրայ շատ գէշ ազդեր էր: Ասիկա պաղ պատերազմի ծիրէն ներս կ'իյնար ու Արեւմտութի մէջ վերացականը կը հակադրուէր Խորհրդային Միութեան կողմէ պաշտօնական կերպով որդեգրուած ու ջատագովուած *սոցիալիստական ռեալիզմ*ին, այսինքն ընկերվարական իրապաշտութեան: Ասիկա Լիբանանի մէջ ալ արձագանգ ունեցաւ երբ մթնոլորտ մը ստեղծուեցաւ, ըստ որուն արուեստի գործ մը բնաւ պարունակութիւն պէտք չէր ունենար, այլ ըլլար միայն արուեստի խաղ: Քանի մը հոգի կային այս ուղղութիւնը որդեգրող, ինչպէս Նազի Խաթերը, Թարրապը, Սամիր Սայեդը, Փօլ Շեուլը, որոնք հաւատացած էին այս գաղափարին: Իրենց հետեւած քաղաքական ուղղու-

թիւններն ալ որոշ թեքում մը ունեին, ամէն պարագայի, այսինքն՝ հակախորհրդային դիրքի վրայ էին ու ջերմեռանդօրէն կը պաշտպանէին այդ կեց-լածքը: Ուրեմն սկսան քիչ մը իմ գործերուս մասին գէշ խօսիլ, թէեւ իմ ըրածս արուեստի գետնին վրայ կապ չունէր ո՛չ ընկերվարութեան հետ, ո՛չ ալ իրապաշտութեան: Պաստառներուս մէջ, ինչ որ կը գծէի այդ օրերուն, դրամատիրութեան կամ համայնավարութեան հետ ամոչուող թեր կամ դեմ նիւթեր բացարձակապէս չկային, այլ ընդհանրապէս՝ գծած կերպարներս սոսկալի կերպով անհանգիստ, ներքին չարչարանքի վիճակներու մէջ տառապող կերպարներ էին:

Կը պարմանամ որ ատանկ բաներ տեսեր են գործերուդ մէջ կամ այդ տեսակի քաղաքական պիտակումի արժանացուցեր:

Գիտես, մթնոլորտը այդ էր ու միշտ ամիթէն օգտուիլ փորձող յիմարներ ալ չեն պակսիր: Ամենայն դէպս, քանի մը հոգի էին:

Թերեւս կերպարայինը կը շփոթէին իրապաշտին հետ եւ կամ ընկերվարական իրապաշտութիւնը որպէս գործիք կը ծառայէր փառաբանելու համար Խորհրդային Միութեան իրագործումները: Միւսին պարագային, ըսեմ որ ՄքՔարթիականութեան ժամանակը կը զուգահեռայ կառուցապաշտութեան ժամանակին հետ, այսինքն՝ հարցը միայն վերացականի հարց չէր, այլ՝ ինչպէս օրինակ արուեստաբան Քլէմընթ Կոն-

պրկ կը պնդէր՝ զուտ արուեստի, արուեստի էութեան երթալու եւ մշակոյթը գործերուն մէջէն վերցնելու հարց մը կար, ենթադրելով որ վերջ ի վերջոյ ամէն ինչի ետին կառոյց մը կայ: Քլէմընթ Կոնպրկը նշանաւոր գրութիւն մը ունի ատոր մասին:

Բայց ատոնք միայն սալոններու համար եղան:

Այո, այո: Avant-garde եւ kitsch, բայց ճեքսըն Փոլլոքին ըրածը, օրինակի համար, նաեւ ընդվում մըն էր, պարզապէս վերացականութիւն խաղալ չէր: Պառնէթ Նիումընը կ'ըսէր թէ մարդիկ եթէ իր գործերը հասկընային, դրամատիրութիւնը կրնար տապալիլ:

Ես դեմ չեմ վերացականութեան:

Յարց չէ, պարզապէս կ'ուզէի ըսել թէ ՄքՔարթիի ժամանակ արուեստը արուեստի համարի հարցն էր, որ կը դրուէր:

Displacement

Այո: Գիտես, քառասուն տարի նկարչության դասաւանդած եմ, երեսուն տարի պատկերներու, տասը տարի ալ համալսարանականներու: Պատկերները ոչ գիտեն թէ վերացականը ինչ է, ոչ ալ գիտեն թէ իրապաշտը ինչ է: Անոնց առջեւ թուղթ եւ մատիտ դիր, կը տեսնես որ մէկ մասը վերացական կը գծէ, միւս մասն ալ իրապաշտ: Երկուքն ալ, առանց խտրութեան, իրենց ներսիդիէն կու գան: Իրենք են: Պատկեր մը կրնայ հրաշալի կերպով վերացական գործեր արտադրել, ուրիշ մըն ալ կրնայ հրաշալի կերպով իրապաշտ գծել: Ինչ է տարբերութիւնը:

Այո վերջ վերջացաւ այլեւ: Ատիկա չկայ: Post-structuralism-ը արդէն եկաւ: Կ'ուզէի վերադառնալ Ամերիկա եւ իօսիլ օտարումի թեմային մասին: Ինչ որ կ'ըսէիր արդէն, alienationի հետ կապուած բան մըն է:

Հիմակուհիմա Ամերիկայի մէջ սոսկալի նիւթ կը փնտռեն գործերուն մէջ: Այսինքն, արուեստագետները շատ քաղաքականացած են:

Շատ ճիշդ կ'ըսես:

Ես օտարումի հարց չունէի: Ամերիկացիները օտարին հանդէպ հարց ունին մինչեւ հիմա: Շարժապատկեր մը կար, որուն դէպքերը ֆաշական Իտալիոյ տարիներուն տեղի կ'ունենան եւ ուր Մասթրոյեաննին կար, իսկ Սոֆիա Լոռէնն ալ միասեռականի դեր առած էր: Մասթրոյեաննին իրեն հարց կու տայ թէ արդեօք դժմ է ֆաշականութեան: Ան կը պատասխանէ թէ ֆաշականութիւնն է որ դժմ է իրեն: Յետեւաբար, գալով հարցումիդ, ես օտարումի հարց չունէի:

Յարցս անելի ինքն իրմէ ու իրարմէ օտարումին մասին եր ամերիկ-

եան ընկերութեան մէջ: Մարդիկ իրարմէ հեռու են, բաղդատած միջին արեւելեան ակադեմիական ջերմ ընկերային կապերով ներշնչուած շրջանակներուն, ուր մարդիկ իրարու կեանքին մէջ տեղ ունին: Ամերիկայի մէջ կարծես մարդիկ մէկը միւսին կեանքին մէջ չհասնուելու ցանկութիւն մը ունին:

Անկէ գատ, ուղղակի ապուշ կը կարծենք ե: Խուճի մը մէջ մտայ ուր երեք տարի զիս ապուշի տեղ դրին, մինչեւ որ զիստեան թէ իրենցմէ ակադեմիական գիտելի:

Լ աւ է, որ գիտցեր են: Ծատերը ատոր գիտակցութեան ալ չեն հասնիր:

Ծատ գէշ զգացին:

Ե ս համալսարանին պուզահեռ ապրած եմ ատիկա, որովհետեւ համալսարանական միջավայրը արագ եփիլ կը պարտադրէ: Դուն ալ ստիպուած ես խօսիլ եւ բացատրել: Կը յիշեմ սակայն՝ օր մը մեր տունը եկար, ինծի վրձիններէ մէկը տուիր եւ ըսիր, որ այլեւս նկարչութիւն պիտի չընես: Կրձինը ունիմ տակաւին, գրադարանիս մէջն է:

Ետ առնեմ ուրեմն ատիկա: Կատակ է անշուշտ... [խնդրեք]

Ը սիր, որ Լիբանան գտնուած ատենէ մէջդ ծագեր էր դէպի պուտտայականութիւն գացող հակում մը, որ ընթացք մը կը պարտադրէր: Լիբանանի պարագային, ինչն էր ատի-

կա: Կրօնքներն հետ կապ ունեցող հարց մըն էր:

Կրօնքներու հետ կապ չունէր: Ես մահմետականի, հրեայի, քրիստոնեայի կամ որեւէ կրօնքի պատկանող անձի միջեւ խտրութիւն չեմ դնէր: Այս երեք կրօնքները, ամեն պարագայի, նոյն Աստուծոյն կը հաւատան եւ կու գան Աբրահամէն, այնպէս որ երեքն ալ նոյնն են: Այն ատեն արդէն կրօնք չունէի: Փոքր եղած ատենս ծնողքս զիս կիրակնօրեայ կը դրկէին, ես ալ կը մտածէի որ աս ինչ անիմաստ բաներ կը տրվեցնեն մեզի: Օր մըն ալ, ութը տարեկան էին, անաստուած դարձայ: Ատոր հետ ինծի համար tabula rasaի համագօր բան մը պատահեցաւ, նոր՝ պարագայ մը բացեցաւ: Նախապէս աշխարհը ինծի դաժան կը թուէր, մարդիկ՝ տեսակ մը, հակակական շրջանակը մաս մը քաղքենիական, մնացեալը օրապահիկի չարչարանքին մէջ թաղուած: Հայկական ցեղասպանութիւնն ալ կար: Այս բոլորը պատճառ դարձան որ դէպի ներս նայիմ եւ սկսան շատ բաներ մէջտեղ գալ:

Ի նչ էր փնտռածդ:

Սկիզբը ես զիս հասկնալ կը փորձէի, մէջիս «ես»ը կը փնտռէի: Հիմա չեմ կրնար քեզի ըսել, որովհետեւ պուտտայական երդում տուած եմ, որ կը պարտադրէ շատ խորունկ բաներու մասին չխօսիլ: Բայց, կրնամ ըսել, որ շատ բաներ մինակս գտայ: Ծով կ'երթայի ու կը դիտէի մինչեւ վերջ: Կը տեսնէի թէ այդ ալիքները մեր չարչարանքներն են եւ վերջը կը նայէի հորիզոնին

եւ կ'ըսէի որ մահուան եւ կեանքէն աւելի հեռու կ'ուզեմ երթալ: Ինչ կայ մահւընէ գատ եւ կեանքէն հեռու, աւելի խորունկ: Այդ էր ուզածս: Երբ պուտտայականութիւնը ընդունեցի, ամէն բան յստակացաւ:

Մ կարչութեան վերադարձէ ետք վերջին ցուցահանդէսը Թիւֆէնքեան արուեստասրահին մէջ էր եւ ըսիր որ քարի եւ փետուրի հարց մը կար: Երազ տեսած էիր, քարի մը մասին բան մը կար:

Այո, երկու երազ էին: Ընտանիքիս քանի մը անդամներուն հետ, ինծի հետ ցուցաբերած իրենց վերաբերմունքին հետեւանքով երեսուն տարի դառնութիւն ու տխրութիւն ապրած եմ եւ ատիկա քարի մը պէս էր սրտիս վրայ: Նոյնիսկ պուտտայական դառնալէս ետք շարունակուած էր ատիկա: Օր մը սկսայ այս բոլորը մէկու մը պատմել եւ ատիկա ձեռով մը հանգչեցուց զիս, բուժումի պէս եղաւ ու առանց բան մը ըզգայլու քնացայ: Երազիս մէջ տեսայ որ սոսկալի թեթեւ եմ, փետուրէն աւելի, ամպերէն աւելի թեթեւ: Բնաւ ծանրութիւն չունէի: Մտքես ես ինծի ըսի՝ տըխուր կամ մտահոգիչ բանի մը վրայ խորհիմ: Խորհիլ սկսելուս պէս ծանրանալ սկսայ: Իսկոյն պարապ բան է ըսի եւ մէկ անգամէն դարձեալ թեթեւցայ, կրկին փետուրէն աւելի թեթեւ եղայ: Յաջորդ օրը անդրադարձայ որ սրտիս վրայի քարը ինկեր էր, չկար: Մտածեցի թէ ինչպէս պէտք է ներկայացնեմ ասիկա գործերուս մէջ: Ասիկա ի միջի այլոց կարելոր բան մըն է պուտտայականութեան մէջ: Այսինքն դրուագը ու

անոր հետ եկող առնչութիւնները պատմածես շատ աւելի խորունկ եմ, կրնան գիրքի նիւթ յայթայթել: Ամբողջը մտքին հետ կապ ունի անշուշտ: Ատոր համար է որ մարդիկ երբեմն տարիներով մտախոհութիւն՝ meditation կ'ընեն: Մտածեցի թէ ես ինչպէ՞ս զայն պիտի ներկայացնեմ եւ որոշեցի որ փետուրով պիտի ընեմ: Աւելի թեթեւ բան չեմ գիտեր: Ուրեմն, փետուր եւ քար սկսայ գծել ու վերջը քարերը օդին մէջ սկսայ դնել եւ երկար-երկար մազեր դնել, կարծես քարէն փրթեր եմ, քարէն ազատեր եմ: Քարը կրնայ այլեւս իյնալ: Մազերը խորհրդանիշ մըն են: Մենք կ'ըսենք Dakini: Պուտտայականութիւնը մազերուն մասին կը խօսի: Չեմ գիտեր եթէ քարը կապ ունի մազին հետ. պէտք է մտածեմ այդ մասին: Քարը՝ այսինքն ցաւը: Ուրեմն այսպէս սկսայ քարեր գծել, որ մազերէս սկսած են անջատլի:

Աստիք բու ներքին փնտռութեան արդիւնքն են, թէ՛ հանդիսատեսին համար են:

Ես կեանքիս մէջ հանդիսատեսին մասին մտածելով չէ որ աշխատած եմ: Բընաւ: Եթէ մտածէի, աւելի մատչելի գործեր կ'ընէի: Գործեր, որոնք մարդիկ կ'ուզէին գնել եւ կախել: Բայց իմ գործերս պատին չեն դրուիր: Կեսէն աւելին արդէն չեն սիրեր զանոնք տեսնել, իսկ 90 առ հարիւրն ալ չեն հասկնար: Ուրեմն, ուրիշ բան մը կար զիս մղող: Արդէն հարցը ատով ալ չի սահմանափակուիր: Այսինքն ուրիշին համար չըզգծելու հարց մը չէ միայն: Ես կեանքիս մէջ երբէք չեմ զգացած որ եմ եմ գծողը:

Բնաւ չեմ մտածած որ ես արուեստագետ եմ: Եթէ մէկը ըսէ որ դուն արուեստագետ ես, վրան կը խնդամ, որովհետեւ ես բնաւ չեմ զգար որ արուեստագետ եմ: Պարզապէս կ'ուզեմ կտաւին վրայ բաներ մը դնել:

Ասիկա պուտոտայականութենէն կու գայ: Գիտեմ որ անոր մասին չես կրնար շատ խօսիլ: Ինչ որ գաղտնիք է անշուշտ պետք չունիս ըսելու, բայց պուտոտայականութիւնը ինչ ամբողջացուց քու մէջդ:

Պուտոտայականութիւնը ինծի ուրախութիւն բերաւ եւ երանութիւն: Աւելի զօրաւոր դարձայ ամեն բանի հանդէպ: Թէ ուրախութեան, թէ տխրութեան, թէ ալ ամեն բանի: Գոյները աւելի զօրացան:

Բանի որ այս բոլորը արուեստին ալ կ'առնչուի՝ հարցնեմ: Խօսեցանք թէ սկիզբը, Լիբանանի պատերազմի սկզբնական տարիներուն արուեստը քեզի համար ինչ էր... այսբան տարի ետք ինչ է:

Առաջին օրէն արուեստը ինծի համար արուեստ չէ: Կը կարծեմ, որ ես արուեստագետ չեմ, ես կը կարծեմ թէ «պուտտիսթ» ծնած եմ: Ուրիշ կեանքի մէջ պուտոտայականութեան հետեւորդ եղած եմ եւ հիմա ալ կը շարունակեմ: Արուեստը ինծի օգնեց, որ ատիկա գտնեմ:

Ինծի համար այդ ամբողջ աշխարհը տեղէ տեղ, շրջանէ շրջան, դրպրոցէ դրպրոց ահագին փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ: Կեանքը փոփո-

խութիւններու ենթարկուեցաւ, արուեստը փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ, մտայնութիւնները փոփոխութիւններու ենթարկուած են եւ արուեստը ինքնաբերաբար իր փուլերէն անցած է: Հայկական իրականութեան մէջ, ինչպէս դուն կ'ըսես, արուեստը տակաւին ստորագրութեան կապուած բան մըն է, մանաւանդ Լուս Անճելոսի պարագային: Պատահաւ մըն է, որ մարդիկ պատեն կը կախեն, առանց գիտնալու թէ ինչ է իրենց կախածը: Անուն մը կը կախեն առանց այդ փնտռողութիւն մէջ մտնելու: Լուս Անճելոսը այս պարագային քու նկարագրած «նորահարուստ» Լիբանանին որպէս շարունա-

կուրթիւնը կը հասկնամ: Յոս ալ առիկա է որ կը շարունակուի:

Քիչեր կ'երթան արուեստասրահներ եւ թանգարաններ գործեր դիտելու: Յինգվեց հոգի է որ լրջօրէն արուեստի կը հետեւին:

Կ*ը յուսամ որ զիս ալ անոնցմէ մէկը կը նկատես [իննդութ]:*

Կեցիր, նայիմ... Ուրեմն, քիչ մը դժուար է հայերուն հետ: Այս անգամ, որ ցուցահանդես ըրի Գարոլայնին քով [Թիւֆէնքեան ցուցասրահ՝ Լոս Անճելոս՝ ապրիլ 18 - մայիս 17, 2019], բաւական հարցումներ եղան, ինչ որ շատ լաւ էր:

Բ*այց տակաւին արուեստը մեր մօտ աւելի քաղքենի երեւոյթ մըն է դժբախտաբար: Տասը մղոն աւելի էթէ երթան, քանի մը հատ թանգարան կայ ուր կրնան յաճախ երթալ, հետեւիլ ու նայիլ, որովհետեւ մէկ այցելութեամբ չի վերջանար: Երիտասարդ սերունդ մը կայ, որ շատ աւելի առողջ է այս ուղղութեամբ: Արուեստը իրենց համար ժամանցի տեղ չէ: Ինչեւէ: Շնորհակալ եմ այս առիթին համար ու յաջողութիւն կը մաղթեմ:*

Ես ալ: Շնորհակալութիւն քեզի ու *Բագինին*: